

67106

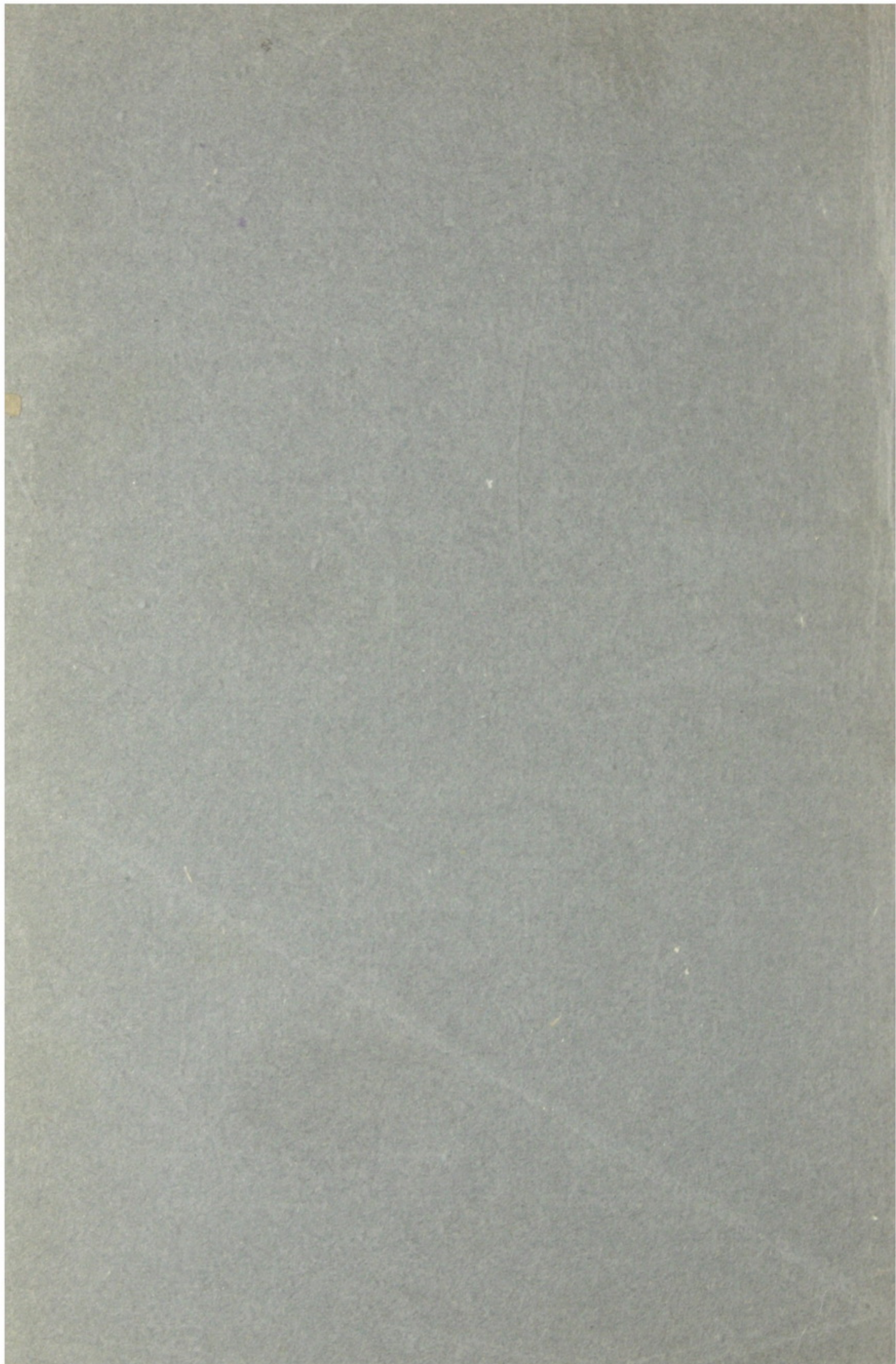

МИХАЙЛО І ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКІ

ПЕРЕД БУРЕЮ

ТОМ I.

ВИДАВНИЦТВО „ДЛЯ ШКОЛИ І ДОМУ“
Ч. 12.

МИХАЙЛО І ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКІ

ПЕРЕД БУРЕЮ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН
З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Том I

ПЕРЕКЛАВ

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК

У ЛЬВОВІ, 1930

НАКЛАД КНИГАРНІ НАУК. ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА, РИНОК 10.

ЛДІ 32.1.131.2.10-344.8

1350.

3/4

Друковано
в 2.000 прим.

~~Центрально-наукова
БІБЛІОТЕКА АН УРСР
ІНВ. № 10100~~

Центрально-наукова
бібліотека АН УРСР
Акт № 197 *92*
№ 22 *1027-15*

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

107

I.

Безкрай, дикий степ, мертвий і безлюдний. — Покрився він білим покривалом і розкинувся білою скатертиною навкруги, скільки тільки око може бачити. Снігове покривало то дрібними брижами лежить, то здіймається в деяких місцях невеликими горбами, ніби застиглими хвилями моря. Денеде сторчить зпід снігу засохле стебло холодку, будяків, мишія, або видніють хвилясті торочки поляглої тирси та ковила; між ними засіялися легкі відбитки різних звірячих слідів. А там далі аж до обрію, все одноманітне і сумно біле. Сіре, тяжке небо здається від цього якесь понуре, а кінець обрію ще більше темніє, різко відбиваючи від снігової смуги. Ні шляху, ні стежки, жадного голосу! Лише вільний вітер свobodно гуляє вільним, незаполоненим ще рукою людини степом та часом свище страшна завірюха.

Нікчемною здається людина серед цієї безкрайної, безлюдної пустелі! Темна, невідома далечінь стискає її серце сумом, низьке небо давить тяжким шатром, а пориви метелиці морозять надію. Та на великому просторі цього широкого степу-пустелі виховався відважний син його — Запорозький Козак. Вільний як вітер, свавільний як хуртовина, безстрашний як тур, він мчить цим безкраїм — то білим, то зеленим морем — і любо йому поміритися своєю викоханою силою і з лютим звірем, і з татарином, і з усяким ворогом його волі. Ніщо його не страшить: ні залізо, ні хуртовина, ні буря, ні сама смерть, — страшною в для нього лише неволя, і їй він

живим не піддасться ніколи; не спіймати його як буйного вітру в степу, і не скувати його як бурхливого моря...

Цєю дикою пустелею пізньої осені 1638 р. їхали два верхівці. Один з них, рослий і поставний, широкий в плечах, з міцно розвиненими і вишнутими грудьми, був одягнений в темно-малинового коліру жупан, щільно застібнений на срібні гудзики і широко підпоясаний шовковим поясом, за яким з обох боків сторчали багаті турецькі пістолі. Поверх жупану кунтуш, підбитий чорною кримкою і покритий темно-зеленим фрязьким сукном. Широкі сині штани лежали пишними складками і входили в халяви салянових чобіт, зі срібними закаблуками і острогами. З лівого боку висіла крива шабля в шкіряній піхві. Поверх цієї одежі козак накинув на опаш з грубої баї кирею з гарно вишитою відлогою, а на голову надягнув високу шапку з чорного смушку з червоним верхом, прикрашеним золотою китицею. Обличчя мав козак мужне й гарне: високе, шляхетно збудоване чоло вирізнялося від синюватих на непідголених висках тіней ще виразніше своєю опуклістю й білістю; різкими дугами лежали на ньому темні брови, підіймаючися коло переносиці трохи догори і надаючи виразові лиця якоїсь непохитної сили; розумні, карі, вузько протяті очі горіли мінливим вогнем, раз іскрилися дивною завзятістю, раз злобою, а то світилися підлесливою ласкою; трохи довгий, з ледве помітним горбочком ніс показував примішку східної крові, а різко очеркнені уста під спущеними на долину невеликими чорними вусами грали шляхетськими пестощами. Крізь смаглявий колір гладенько виголеного обличчя пробивалися здорові румянці. З вигляду козак міг мати не більше, як 35—37 літ. Під ним ступав великий породистий кінь, увесь сріблясто-білий, лише з чорною галкою на лобі.

Трохи далі за ним їхав другий верховень на міцному

буланому коні, бахматі. З могутньої шиї коня спадала майже до колін густа хвиляста грива; грубі з широкими копитами ноги поросли волохатою шерстю. На широкій спині цього коня сидів у простому козачому сідлі ще зовсім молодий хлопець, літ 16—18, не більше. Одягнений він був поверх простого жупана в байбарак, покритий синім сукном і обшитий сірим смушком, підпоясаний шкіряним ременем, а на голові мав сиву шапку. В молодого їздця з лівого боку на поясі теж висіла крива шабля, а за спиною гойдався в чахлі довгий мушкет. На перший погляд можна було взяти хлопця за татарча. Смаглявий, чорне як ворон волосся, вузько протяті очі і широкі вилиці... але в простому як струна носі і тонких устах видко було домішку української крові.

Починало смеркати. Вітер міцнів і підіймав сніговий порошок, покриваючи темну далечність білявою мракою. Здалека знялися хмарою чорні точки і долетів відгомін далекого крякання.

— Мабуть, батьку, житло там, — відізвався хлопець трохи тремтячим голосом, — бачите, як гайвороння грає.

— Над стервом або над трупом — остро глянув у той бік козак, — а може певніше, що на погоду: чують завірюху.

— Кудиж ми від неї сховаємося, — несміливо спитав хлопець, оглядаючи безнадійно темну, мертву далечінь.

— А ти вже й злякався? — докірливо сказав старший, — а ще козаком хочеш бути!

— Я, батьку, не боюся, — боронився хлопець і по молодецьки підвівся на сідлі. — Хіба під Старицею не скакав я поруч тебе, хіба не перерубав цею шаблею ворожий спис, який гусарин наставив на кошового, пана отамана Гуню?

— Правда, мій синку, вибачай за слово; ти вже скоштував боевої слави, спробував тієї хмельної браги

і не осоромився, — усміхнувся козак, і його очі засвітилися ласкою.

— А чого мені з вельможним паном боятися? Адже переправилися під Бужиним на душогубці на той бік Дніпра? І чорта пухлого не злякаюся, не то що! А за батька Богдана хоч зараз готовий кожному видряпати очі!

— Спасибі тобі, джуро мій вірний, — я знаю, що ти мене любиш, і я вірю тобі як синові.

— Та як же мені не любити вас, батьку? Від смерти вратували, приголубили, немов сина... хоч і дражнять мене татарчуком, а татарчук за вас живим ляже в могилу.

— Хай собі дражнять! Начхай на те! Хіба в тебе не така душа, як у всіх нас, грішних? І мати твоя — наша, українка, з Кропивної; я сестру її старшу, твою тітку, Катерину, знав... Славна була козачка, — земля їй пером, — не далася живою в руки татаринів. Та й тебе вже охрещено Олексієм, тільки я все по старому називаю Ахметкою.

— Ахметка краще, а на Олексія я й відзиватися не став би, — весело засміявся джура.

Коні пішли кроком. Козак Богдан, як називав його хлопець, над чимось задумався і низько спустив на груди голову, а в молодого хлопця від похвали й теплового слова батька засвітилися радістю очі і заграла молода кров.

— А в мене таки, треба признатися, батьку, пішла тоді душа в п'яти, адже вперше це було, — почав знову весело джура.—Як спустилися ми байраком до Стариці, а крізь дим нічого не видко, тільки гремить грім від гармат, аж земля дріжить, та чути поблизу гукають: „Бий хлопів“! У мене ніби комашки побігли за шкірою, і чуприна настовбурчилася... А коли батько гукнув—„на погібель ляхам“, і наші коні, як скажені, рванули

вихром наперед, так в мене і страх кудись дівся — у вухах задзвеніло, в очах почервоніло, а в голові скаламутилося, і я вже не чув ясно, де я і що, а тільки вимахував що сили шаблюкою... Переді мною, як серед диму, перебігали реєстровики і запорожці, пани отамани, Бурлій; Пешта..., мигтіли цілі полки панцирових і драгунів!

— Добре, юначе! — одобрюючо всміхнувся козак, спинив трохи коня і вдарив по плечу свого джуру, — буде з тебе лицар... душа в тебе козача, завзята, тількиб повчитися ще та на Запорозжю побувати.

— Ех, як би то! — зітхнув хлопець і потому поважно спитав: — Батьку Богдане, а чого ми тоді помогли нашим, а потім лишили їх? Адже оповідали, що на них ішов ще князь Ярема.

— Все будеш знати, швидко постарієшся — пробурмотів під носом козак, поправивши рукою обмерзлі вуса, — ми й так там опинилися випадково, ненароком, не знаючи, що й до чого, — блиснув він допитливим поглядом на хлопця.

— Як не знали? — наївно здивувався той, — ви-ж пам'ятаєте, батьку, як у шинку ви підбили запорожців на герць, щоби допомогли нашим? І чи не диво? Просто, аж сміх бере, — захоплювався при спомині джура, — усього десять чоловіків було, а як гукнули та кинулися з боку серед диму, помішали до чорта ляцьку кінноту, а наші зі списами посунули на неї... Як би не ви, батьку, то хто знає, як би воно було, ляцька сила більша була, подоліла би, а от ви допомогли...

— Слухай, Ахметко! — ласкавим, але zarazом поважним голосом спинив Богдан хлопця, — про цей наш герць треба мовчати і нікому не признаватися. Розумієш? Нас не було там ніколи! — вже наказуючи закінчив Богдан.

Хлопець глянув здивовано на батька і прикусив язика.

— А що ми виїхали з дому і блукаємо в степу, так це для коронної потреби — розумієш? — поважно сказав Богдан.

— Добре, а кудиж ми їдемо, щоби знати? — тихим голосом з пошаною спитав джура, — після річки Орелі третій день ні житла, ні діброви, а тільки голий проклятий степ...

— Це побачиш; а степу не гудь: тевер він сумний, се так, а от поїдеш в літі, не натішишся; так і грає зеленими хвилями, а скрізь скрекіт, спів, життя; козулі, куропатви, стрепети і всяка дичина кишма кишить... А який запах, яка розкіш, яка воля! Подивишся, наставиш груди та й помчиш на зустріч буйному вітрові або татаринові... і кінця-краю тому степові немає; тим він любий і пишній.

Тимчасом у повітря вже чути було тяжке зітхання пустелі; вітер міцнів, змінив напрям і дув зимном. На їздців полетіли з силою з лівого боку дрібні, блискучі кришталіки і ніби голками почали пекти їм лице.

— Еге — ге! — завважив старший козак, потерши поблідлу щоку, — мабуть москаль (вітер з півночі), повіяв, цей наробить лиха! Що за напасть! З роду не чув, щоби так рано ставала зима, та ще де? Це не добре! А стій-но, хлопче! — пересунув він шапку і спинив коня, — треба оглянутися і зміркувати.

Прислонивши долонею очі, він пильно оглянув усе довкруги; степ не змінився, лише далечінь потемніла, та нижче насунулося понуре небо.

Він нагнувся потому до снігового покривала і почав уважно розглядати стебла буряну та іншої трави, розгрібаючи руками і шаблею сніг.

— Ага! — завважив радісно після довгого шукання: — Ось і катран уже попадається: значить, не-

далеко або балка з водою, або гайок, а може й Самара, наша люба річка. Не журись, хлопче! — закінчив весело, струшуючи сніг.

Коні тихо стояли, спустивши голови, ковтали сніг і здригалися всею шкірою.

— Почекай ще! Треба ще сліди розглянути, — пішов трохи далі Богдан і змів своєю шапкою верхній сніжок, який недарно впав. — Так, так, усі туди пішли, куди й гайвороння: значить, туди їм дорога, там і сховок, отже туди треба прямувати, — рішив козак і вернув до джури.

— Ось що, хлопче! — звернувся він до нього, — Ану, дістань фляшку, відігріти треба козацьку душу та й коней підбадьорити, бо змерзли; адже нам перед смерком треба бути там, де крикає прокляте гайвороння.

Хлопець витяг чималу фляшку і срібний, штучно прикрашений кубок; але козак узяв тільки фляшку, докинувши, що душа міру знає.

Потягнувши з фляшки добрий ківш оковитки, Богдан крикнув, обтер рукавом кунтуша вуси і наказав джурі теж випити кубок.

— Чи не багато буде, батьку? — зніяковів хлопець, міряючи очима кубок.

— Дурниця! Під заверюху ще мало, — заспокоїв його Богдан, — треба трохи запалити в середині. А тепер давай сюди фляшку, треба також коней підбадьорити хоч трохи. Охляли й промерзли добряче. Та ще витягни зі саквів окраєць хліба та сала; потішимо свою душу, та й гайда далі!

Хлопець подав хліб і сало; Богдан розділив сало рівно собі й хлопцеві, відрізав для кожного добрий шматок хліба, а решту крайця розломив на дві половини.

Потім наляв кубок горілки, голосно свиснув і гукнув: Білашу!

Шляхетне звіря здригнулося, весело заіржало, підбігло до козака та витягло голову і м'які губи.

— Горілки хочеш? Щож, і слід — заслужив! — приязно погладив він лівою рукою коня по шиї, а потому, взявши за вудила, розкрив йому рота. Хоч звірина й мотала трохи головою, але проковтнула кубок горілки і почала весело форкати та бити копитом сніг. Давши таку саму порцію також другому коневі Бахметові, Богдан намочив горілкою полу своєї киреї і протер нею обом коням ніздрі, морди і спини, а вже потому дав кожному хліба.

— Ну, підживилися, хлопче, — бадьоро поправив Богдан пояс і заломив шапку, — а тепер можна й люльку закурити, щоби дома не журились.

Відв'язав від пояса багато вишитий кисет, набив маленьку люльку, потягнув і поставив ногу в широке стремя.

— Ану, хлопче, в сідло і гайда напередгони з вітром!

Козаки сіли на коней, пригнулися до лука своїх сідел, свиснули і помчались в темну далечінь, сверлюючи її по безкрайній степовій рівнині; серед завивання вітру чути було тільки тяжке хропіння коней та хрускання снігу, який ломали копита.

Вітер міцнішав що хвилини, але дув їм тепер уже в спину; з переду і по боках завзятих їздців летіли, випереджуючи їх, стовпи снігового пороху; сугорби мигтіли і зливалися в невиразну гущу, далина покривалася пільмою, а вітер все міцнішав і міцнішав.

Та хоч які невтомні були козачі коні, але й їм не ставало сили. Завірюха лютувала все більше, глибокі верстви пухкого снігу лягали з неймовірною швидкістю одна на другу і творили цілі гори, по яких уже не могли бігти змучені коні; вони йшли по коліна в снігу,

а в деяких місцях провалювалися по черево, боки в них тяжко ходили й парували, а ноги дріжали.

— Ні, годі, — гукнув Богдан і зліз зі свого Білаша, — не подужаємо, хай хоч трохи видихаються, та й ми, здається, не туди їдемо, куди слід. Адже вітер дув з початку в потилицю, а тепер у праву щоку, або він бісів син водить нас, або ми заблукалися.

— Нічого не видко, — почувся тремтячий голос хлопця, — бе і в очі і в рот, дихати не дає; я ні рук, ні ніг вже не чую.

— Перейтися треба, — підбадьорював козак хлопця, — ти не піддавайся, а то ця клята завірюха зараз схопить, адже вона, як відьма з Лисої гори...

І козаки, тримаючи коней за уздечки та перегукуючися, подибали по кучугурах.

— Не журися, не сумуй, хлопче, швидко буде й балка, — гукав часом голосно Богдан, — а в кожній балці знайдеться або лоза або верба... А під ними добре, тепло та захисно, навіть люльку можна буде закурити...

Та джура не міг уже далі йти.

— Не можу йти далі, — сховився за полу Богдана, — сили вже не маю, ноги підкошуються, хочеться лягти і відпочити...

— Що ти, дурненький! — схопив його за руку Богдан, — так загинеш; ось краще що, — спинився він, тяжко дихалочи і стягаючи рукою з вусів цілі пригорщі снігу, — правда, що далі йти таки тяженько; здорово лютує степ, мабуть за те, що дозволяємо топтати його татарам та бузувірам, не хоче нас оборонити; так ми зробимо самі собі козачу халабуду і пересидимо в ній завірюху — ось тут і маленька балочка. — І він подибав по невеликому похилу в сугорби і спинився біля завіяних снігом кущів. Потім він притяг до себе спущену голову Білаша, обіймив її і сказав:

— Ану, товаришу мій вірний, послужи мені службу!

Сам розпустив попруги своєму Білашеві і Бахметові, бо хлопець задубілими руками нічого вже не міг зробити, вдарив широкою долонею коней по спинах і якось особливо свиснув; призначені і слухняні козачі приятелі відразу зігнули коліна і лягли мордами до середини. Богдан зняв з себе широчезну кирею, накрив нею звірят, трохи підніс її на середині і так зробив невеличке шатерце. Сніг відразу навів ззаду високий сугорб, під яким коло колючих черев і лягли наші подорожні.

В закритому від вітру й непогоди сніговому затишку, який ogrівало ще їх дихання, нашим подорожнім відразу стало тепло. Зрештою мороз і в степу не був дуже великий; але там віяв пронизливий північний вітер, бив цілими хмарами пекучих голок, морозив лице й руки і сипав за шию сніговим порохом; а тут навпаки, було затишно й тепло, лише за сугорбом було чути дике, пронизливе завивання розлюченої завірюхи.

— Ти тільки не дрімай, хлопче, — сипав джуру Богдан, — ось ковтни ще оковитки, загієшся... та рухай і руками і ногами, а то задубієш.

— Тут, батьку, тепло, — укладався бубликом хлопець, — ось тільки руки подубіли.

— Ти їх устроми за пазуху, а на тепло не дуже покладайся, обдурити може; ось краще потягни, — простягнув він йому фляшку, — відразу дріжаки проминуть, тільки не спи!

Випили оковитки і батько і джура; побігла вода по жилах теплим струмком і змякшила задубілі члени.

Коні теж чулися незле: перестали здрігатися, вигідно розляглися і злегка хропли від задоволення.

— Та не спи-ж, не спи! — сипав за плече Ахметку Богдан: — та давай сюди руки! — і він почав що сили

терти хлопцеві пальці, аж той кричав від болю. — Оце гаразд, що кричиш... Так і треба! — казав Богдан, — а ноги ось сюди підклади, під черево коневі, ось так... та загорнися добре, а я ще приляжу з боку.

— Добре, добре... — шепотів Ахметка, витягаючися і чуючи, як солодка втома охоплювала все його тіло.

Довго ще штовхав Богдан ліктем хлопця, тулячися до нього; та потім і його руку почала сковувати втома... Повіки обважніли... Думки плуталися... Крізь чорну пітьму блимала якась каламутна пляма, раз ширилася колесами у велитенський щит, а тоді знову зменшувалася до точки. Що це? Привиджується йому, чи він справді бачить це? Ні, він ясно бачить цілий ряд пишних саль із литими зі срібла стелями, із стінами, оббитими глязетом і парчею, з сотнями тисяч яскравих каменів, з блискучими як дзеркала підлогами, які відбивають у собі казочну пишноту... Це мабуть палата канцлера, — мигнуло в голові Богдана, — і він обережно йде цим шкляним льодом і любується своєю відбиткою. Ось він, поставний, молодий, повний цвітучих сил, ніби зібрався під вінець! Тільки ні, він усміхнувся, і відбитка йому ласкаво підсміхнулася; тепер він гарніший, пишніший: оксамит, парча, золотоглав, пера, самоцвіти, а з плечей спускається не то магія, не то похоронне покривало. За ним такий блискучий почот... Богдан оглянувся; та пишні покої були порожні, і лише його королівська постать відбивалася в бічних дзеркалах.

Дивується він і не розуміє, що з ним. І страшно йому стояти самотньому в отій зачарованій палаті, і якесь солодке почуття підступає тремтінням до серця. З далеких саль долітає голос чарівної музики, — плачуть скрипки, перлами переливаються флейти. Богдан іде в напрямі цих голосів... Прозорі тіні тихо пливуть за ним...

Ось і кінець салі. Ряд мармурових блискучих коломи, а за ними порушується чорна оксамитна зі сріб-

ними хрестами завіса. Прислухується... — музика вже не музика, а якийсь сумний стогін, безконечні переливи диких ридань...

Богдан несамохіть затремтів і повернувся, щоби піти, побігти геть; та замість залитої вогнями салі за ним лежала тепер могильна пільма, а ноги немов приросли до підлоги. — Ні, ти не втечеш, лайдаку! — гукає звідкись верескливий пронизливий голос: — Попався, пся кров, у мої руки!

Богдан здогадується, чий се голос, і його охоплює холодний переляк.

Раптом завіса захиталася і піднялася догори: перед Богданом відкрилася понура кімната з тяжким склепінням; червонаве світло падало звідкілясь згори і яскраво освітлювало високе підвищення, на якому сиділи „ясно освічені“ сенатори; посеред них сиділа якась страшна потвора. Богдан глянув і затремтів увесь від ніг до голови: він пізнав її.

Поморщене, викривлене обличчя потвори було зелене, очі горіли як карбункули, в роті рухався роздвоєний язик. Богдан догадався, що се мусіла бути „ізва посельська“...

„Куди ти, псе, їздив, га? — встромила в нього очі потвора, криваві іскри посипались з них і впялися в його серце: — відповідай, бестіє!

Образа глибоко зачепила Богдана. Він хоче витягти шаблю, та рука висить нерухомо, як чужа; він хоче кинути в очі потворі сміливе слово, та язик його стратив гнучкість, задеревів і вимовляє уриваним, глухим голосом лише одно слово: Кодак! Кодак! Кодак! Регочеться потвора, регочуться теж і сенатори, які мов закаменіли на своїх місцях. Та ні, це не регіт... Це якесь дике клекотіння.

— Як же ти, шельмо, — гукає потвора, — їхав до

Кодака, а опинився назад коло Стариці серед цих бунтівників?!

Богдан чує, що під ним хитається земля; та він збирає всі зусилля і ще гордо питає: — Хтож мене там бачив?

— Покликати! — завищала потвора. Страшний виск її голосу, ніби канчуком ударив у Богданові вуха і скаламутив мозок.

Відчинилися потайні двері і глянули на всіх чорними зівами; почувся брязкіт кайданів, і з темної діри повіяв вогкий холод, а потому почали з'являтися бліді вимучені постаті, забризькані кровю, з відрубаними руками, з виколотими очима, з висячими навкруги ший кривавими ременями... Парами виходили ті страшні тіни і ставали навколо Богдана. І диво! Тут стояли не лиш його приятелі: Гуня, Острянин, Филоненко, Богун, Кривоніс, але також давно поляглі мученики: Наливайко, Косинський, Тарас Трясило.

— Ану, відречися! — зашипіла роздвоєним язиком ще більше позеленіла потвора: — Се твої приятелі, чи ні?

Якесь нове пекуче почуття вибухло в грудях Богдана: в ньому була і страшна ненависть до тих ворогів, і безконечна жалість до мучеників, і розпучлива завзятість.

— Так, це мої приятелі, мої брати, — відповів голосно і згіржливо глянув на засідаючих гадин.

— Досконально! — зі зміїним шипінням затерла руки потвора, — на палю його!

— На палю! — відізвалися глухо сенатори.

— Щож, хоч і на палю! — виступив Богдан відважно наперед: — усіх не посадите! А за кожним з нас стануть десятки, тисячі, і тоді рікою полетиться ваша шляхетська кров! Ви прийшли до нас, як розбійники, пограбували люд, забрали вільний край, і хочете вини-

щити наше плем'я... Та жертви не гинуть надурно: — за нами йде пімста!

— На палю! На палю! — несамовито заверещала і забризкала піною потвора, тупаючи ногами.

— На палю! На палю! — закричали сенатори.

Раптом серед страшного галасу розлягся чийсь мельодійний голос: — На Бога! На святу Матір!

Всі оглянулися.

В темній нижі, направо, стояла якась дивна, чарівна істота. Чи це ожила вирізьблена з мармуру статуя, чи злетів до цієї печери світлий ангел небесний, Богдан не міг зрозуміти: він відчував тільки одно, що такої краси, такого чару не бачив ніколи і не побачить у віки.

Бліде її личко обрамоване хвилястим попелястим волоссям; тонкі темні брови тонкими дужками лежали на ніжно-матовому чолі; зпід довгих вій дивилися великі сині очі. Риси обличчя дихали такою мистецькою чистотою ліній, такою досконалістю, яка вривається відразу навіть в грубе серце і лишає там слід до смерті.

Якесь неясне солодке почуття наповнило груди Богдана, стиснуло оп'янюючим тремтінням серце і приборкало палаючу лють.

— На палю! Її теж на палю! — кинулася потвора до панни.

— Ай! — скрикнула вона і простягла руки до Богдана.

— За мною, браття! Бий їх, катюг! — гукнув він страшним голосом і кинувся з шаблею на потвору.

Мертвяки здерли з себе кайдани і кинулися, скрегочучи зубами, слідом за Богданом.

Все змішалось в боротьбі. Бризнула горяча кров і наповнила весь покій липкими калюжами... Розляглося дике іржання, ось воно перейшло в страшний гуркіт грому: блиснули блискавиці, впали розбиті шиби, і крізь чорні отвори вдерся холодний крижаний вітер.

Похитнулися стіни палати і зі страшним тягарем упали на голову плаваючого в крові Богдана. Він крикнув передсмертним, розпучливим криком і... прокинувся.

Богдан справді почував у голові біль і не міг рухнути рукою, щоби помацати те місце, де його боліло; ноги теж не слухали його і лежали як деревляні; самопочуття і свідомість вертали поволі.

Лежачи нерухомо, зауважив він, що через отвір у снігу, який зробився від теплого дихання, вже видко було бліде небо, і весь їхній затишок світився ніжним, блакитно-фіолетним тоном... Білаш підніс голову догори, пробував звестися на передні ноги і нетерпеливо іржав, а Бахмет простягав до нього покриті інеєм грубі губи...

Сонні Богданові очі дивилися на ці знайомі постаті, але він ще не був притомний. Те, що він бачив, і вражіння від сну, переплелися в нього в якісь невиразні привиди, з якими приспана свідомість ще не могла дати собі ради: раз вимальовувався перед ним прозорими, змінними лініями чудовий образок, раз мигтів тінню ослаблений вже спомин про несамовитий суд і про пекло... Нарешті погляд на Ахметку змусив Богдана прийти до себе. Він зробив неймовірне зусилля, повернувся і присів, а потім почав рухати руками: показалося, що вони лише задубіли, але не відмерзли.

Богдан кинувся до Ахметки і почав термосити його; той був краще захищений від зима і тому тільки витягався й усміхався крізь сон.

— Уставай, хлопче, вставай! — термосив його Богдан за плече...

— А що, батьку? — широко розплющив нарешті джура очі і швиденько сів.

— Ну що, живий, здоровий? — трівожно оглядав його Богдан.

— А що мені, батьку? Вислався добре...

— Ану, рухай руками й ногами...

— Нічого... Добре! — він скочив і зробив кілька моторних рухів.

Слабка стеля халабуди розпалася і обсипала їх сипким снігом.

— Ну, до лиха... Годі! І без того промерзли, а ще за шию насипало добра... Добре нам повелося, Ахметко, — і вдарив його ласкаво по плечу, — добре пересиділи ніч, та ще й таку клятву — чистий відьомський шабаш! Таки з тебе буде добрий козак, на правду!

— Коло батька кожний добрим стане.

— Добре! Молодець! Добрий з тебе джура, — притис його до грудей Богдан. — А почекай, братіку, почекай... — звернув тепер увагу на зовсім побілілі хлопцеві вуха, — болять? — і доторкнувся до них злегка.

— Ой, пече! — вхопився Ахметка за вухо.

— Не добре... відморозив,... — похитав головою Богдан, — учора треба би було розтерти снігом, а тепер пізно, так і лишишся значений, обморожений...

— Щож вони, відпадуть, батьку? — зажурився джура.

— Ні, дурниця... Лише білі лишаться, а загоїмо ми їх зараз... Вали цю халабуду, виводь коней, та добре витряси мені кирею!

Козаки вивели з сугорбу коней, обтерли їм спини від снігу і почали бігати, щоби розігрітися.

— Ану, хлопче, розігни тепер подушку в моєму сідлі, — усміхнувся Богдан, — там у мене переховується такий запас, який можна рушити тільки в смертельній потребі... голодували ми і коні в дорозі, та я його не рушив, а тепер прийшов час, — не маємо зовсім сили, смертельно потребуємо підкріпитися, щоби рушити в дорогу... та й дорога тепер не близька: загнала нас завірюха, чорт його знає куди...

Ахметка розпоров подушку... Вона була набита до-

бірною пшеницею, а на самому дні лежали загорнені, тонко покрані шматки вудженої свинини і кавалок сала... Богдан відразу натер салом уха Ахметці.

Козаки дали потім коням по добрій гелетці пшениці, випили самі по кухликові оковитки, закусили свининою і підбадьорені поїхали далі.

Небо було чисте; від учорашніх снігових тяжких хмар не лишилося на ньому жадної хмаринки, жадного космика. Вітру зовсім не було, і в тихому, злегка морозному повітрі плавав та іскрився сніговий порох.

Коли Богдан, зробивши кілька закрутів, спинився і почав вдивлятися в далечінь, щоби знати, куди їхати, сонце вже стояло досить високо й обливало скісним промінням простір, який блищав тепер дорогим сріблом, самоцвітами та діамантами. На хвилястій поверхні та кучугурах лежали прозорі блакитні та ясно-фіолетні тіни, а освітлені частини блищали легенькими рожевими тонами, які мінилися на уломах ніжною веселкою; недалекі кущі та дерева балки були засіяні китицями матового срібла, а стебла пригнутої трави ясніли дорогим мерґживом, перетиканим яхонтами та хризолітами. Уся глибока далечінь горіла червоною заравою, а над цією безкрайною рівниною, повною казочної пишноти й дивної краси, високо здіймалося чисте склепіння неба, яке в злучі зі сріблом землі ще більше сияло своєю яскравою блакиттю. Вітер, ніби втомлений вчорашнім завзяттям, тепер дрімав. У повітрі, при легкому морозі, вже чути було мягкість. Воно було таке прозоре, що далекий, непокритий імлою обрій, здавався виразним і яскравим; тільки широкий розмах кола, яке заточував обрій, показував, на який велитенський простір розкинувся заворожений чарівним сном степ.

Богдан іще раз оглянувся уважніше довкруги. В одному місці з правого боку, на краю обрію він помітив

замість червоного відблиску ледве помітну блакитнаву відбитку.

— Так, — подумав голосно, — це придніпровські гори! Тримай більше на право! — звернувся до джури, показуючи рукою в далину. — Он туди, де наш батько Славута!

Хлопець повернув за Богданом і здивувався, що його батько ані люльки не закурив, ані не пришпорив коня.

А Богдан їхав тихо, звісивши голову на груди, і глибоко задумався. Лиховісний сон знову вставав перед ним невиразними образами.

— Що тепер з Гунею, — думав він, — чи втече від сил коронного гетьмана? Позицію має добру: з одного боку Дніпро, з другого Стариця, та й окопався добре; а до того й голову мій приятель Дмитро має не капустяну, — боєву справу знає знаменито, не кинеється стрімголов у вогонь, а хитро та мудро розважить, а тоді вже і вдарить з розмаху. Вже третій місяць Потоцький до його табору зуби ламає і не досягне, чекає на поміч лубенського вовка Ярему, та й лютій за це: усі неповинні села навкруги миль на п'ять спалив і витяв до душі, не пощадив ні малого, ні старого. Ох, обливається кровю рідна земля, а небо так і палає від пожеж, а рятунку не дає. Добре, що Филоненко прорвався, так тепер Гуні підвезли і запасів, і знаряддя, і пороху, — пересядуть з місяць сміливо, а як тільки настане відлига, а вона напевно буде, та ще й яка після раннього снігу, ніби друга весна, — так і Потоцький завязне і Вишневецький потопиться, — от з цього часу треба скористати, щоби підготувати добру поміч, поширити справу. Ех, як би хоч одна рішуча перемога, тоді і лейстрові пристали би і поспільство; а то тепер, кожний боїться. Розпочинав боротьбу і Павлюк, і Скидан, і Томиленко, та все це скінчилося кривавою розправою над ними; страшна і міцна

сила Річи Посполитої: усі сусіди, і Швеція, і Семигород і Молдавія, і розкитана Московщина не сміють проти неї не то що руки, а навіть голосу піднести, — то як же тут козаки самі її подоліють. Ще як би була між ними єдність, як би всі разом повстали, та змірилися б силою; а так лейстрові через особисті вигоди, за панські обіцянки, підіймають руки на своїх братів, і тому загинули в нелюдських муках найкращі душі козачі — Лобода, Наливайко, Тарас Трясило, Сулима... Та чи мало їх, наших мучеників?! Може й мені написано швидко або на палю потрапити або на колесо катове! Чи втечу?... „Будьте хитрі і мудрі, як змії“, — інакше проти непоборної сили і йти не можна... Та тяжко, ой як тяжко часом буває замести сліди! Вже скільки разів на мене спадали тайні доноси, підіймалися підозріння; та Господь мій ховав мене в усі дні розрухів і заверюх — і козак підніс до ясного неба з радісною вдячністю очі. — Хай буде і тепер наді мною десниця Твоя!... Багато вельможних панів за мною руку тримає... І правда, хіба би я не хотів, щоби в рідній країні був мир для всіх? Та за те, скільки є таких, що люто мені завидують!... Адже є такі, що мене обляшком іменують!... Дурні, дурні! Таж не підставляти мені на дурно під обух голову, а коли віддавати її, так хоч не дурно. Тепер є надія на Гуню: сміливіше можна виступати, без страху, хоч і обережно. — Богдан нервово здригнувся: знову мигнув йому в голові допит потвори... — Дурниця! — вимовив голосно, — сон мара, а Бог — віра! Поручення до Ковецького виправдує мій виїзд, а заверюха моє спізнєння... А от, як би з Кодака пощастило завернути на Січ; адже там тільки через пороги, при відлизі це легко, а спізнюся назад — знову винні та сама відлига та розлив рік!... Адже дома Золотаренка на всякий випадок попереджено... Ех, як би пощастило ще підняти хоч з п'ять курінів та відбити перший натиск, добре би було!

Ну щож? Усе в божих руках... Ми за його святу віру стоїмо, — невже він віддасть нас на зруйнування панському насильству, на загибель? Невже зникне також славетне ім'я козацьке?

Богдан відчув нестерпний тягар у грудях, немов у його серці не могли зміститися страшний сум і образа. Так, скрізь тепер, куди ні подивитися, одно горе, одна ненависть, і давніх ясних радощів вже не бачити!

Нараз пригадалися йому минулі дитячі роки. Ніби з мраки виринула низька кімната, гладенько вимазана, чисто вибілена, з широким дубовим сволоком посередині. На цьому сволоку висять довгі шнурки сушених яблук і груш; від них у світлиці ніжний запах, змішаний з запахом меду; десь сумно брентить бджола. У два невеликі вікна крізь зеленкуваті круглі шибки в олов'яних рамах бє цілим снопом золоте проміння; уся світлиця горить від нього і всміхається весело, а суніи та фляшки грають плямами веселки на лежанці. Коло вікна сидить молода ще та горем зігнена господиня в атласовій блакитній одежі-кораблику; з голови її до самої підлоги спускається легкими, димчастими хвилями намітка; на худих плечах висить, немов р'яса, довгий адамашковий кунтуш, а на колінах лежить кучерява голівка молодого, кароокого хлопця. Пані нагнулася і гладить сухою рукою його кучері; сонішне світло яскравою плямою паде на її бліду щоку, а на сумні й безмежно добрі очі набігає сльоза за сльозою і паде хлопцеві на шию.

— Дитинко моя! Богдасю мій любий! Поїдеш ти далеко, далеко від своєї неньки. Хто тебе приголубить на чужині, хто тобі голівку розчесе, хто тебе нагодує, одягне? Ох, синку мій, єдина потіхо моя!

Хлопець уперто мовчить, насупивши брови; тільки поривчасте цілування рук дорогої неньки показує його внутрішнє зворушення.

— Як жаль, то не давай мене до бурси, не пускай з нашого хутора, з Суботова.

— Хіба моя воля, синочку мій, соколе ясний? Цілий вік прожила в журбі та самотности: батько твій, пан Михайло, то в боях, то на герцях, то на ловах або на добичництві... ти тільки, дитинко моя люба, і був єдиною мені радістю, а тепер і ту відбирають.

Плаче мати з жалю, і сина теж починає перемагати горе, а в дверях уже стоїть батько, що почув зітхання і плач. Зпід навислих брів дивляться понурі, чорні, пронизливі очі; пишні сиваві вуса спадають аж до грудей; чуприна відкинулася взад, відкривши широко з переду чоло і підголену навкруги голову.

— Чого ти, бабо, хлопця баламутиш? — гукнув він, тупнувши ногою. — А ти, мазуне, вже й розкис? Що ж, ти хотів би вік дурнем бути та сосунцем коло пазухи сидіти?

Почувши грізний голос батька, хлопець відразу випростувався і спустивши очі додолу, понуро відповів:

— Я козаком хочу бути, а не дяком.

— Дурнів до козаків не приймають, дурнями тільки тини підпирають, — відповів батько, а потім звернувся знову до жінки, яка стояла покійно, стримуючи з усіх сил сльози: — Ти як мати повинна-б тішитися, що твоїм дурнем цікавляться такі вельможі, як князь Сангушко, його хрещений батько; ти-б мусіла старатися, щоб він не осоромив себе, а виріс такий розумний та завзятий, щоби в носі їм усім закрутило, щоби кожного шляхтича за пояс заткнув, щоб і свої і чужі кричали: оце так сотників син!

— Помарніє він від цієї науки, — пробувала відповісти мати, — без матиного догляду.

— Ег, що з бабою говорити! Правда, синку, — усміхнувся старий козак, — будеш учитися добре на злість усім гордим панам?... Я ще тебе після бурси до

Ярослава пішло в Галичину, до вищої школи, і до Варшави повезу, хай знають наші! Що ж? Один син, а достатки, хвала Богові, є. А потому й на Січ, до батька Луга. Таким лицарем вийдеш, що аж ну! Отаманом будеш... кошовим!

— Лицарем хочу бути, тату, — кинувся до батька хлопець, — тільки за ненькою жаль!

І знову цей давній жаль і бажання ніжної, любної ласки гострим болем відбилися в грудях Богдана.

І знову перенесли його думи в ранню молодість. Понурий будинок... Стрільчасті, високі вікна... Готицькі склепіння... На лавах, в жупанах, кунтушах і кафтанах сидять молоді, набундючені юнаки... На катедрі стоїть в рясі висока, сувора постать з худим, гладенько голеним обличчям і виголеним на маківці гуменцем; широкі, брудного коліру брови насупилися, на тонких губах змиється усмішка.

— Одинока католицька віра є правдивою і справжньою вірою на світі, — вимовляє постать виразним, сухим голосом по латині, — вона тільки й є ратунком, тільки вона вивищує наш розум і наше серце, тільки вона ушляхетнює душу. Вірні сини її покликані у світ удосконалюватися, духом вивищуватися над усіма народами і панувати над світом; їм тільки і призначив Всевишній владу і панування, їм тільки і віддав насолоди і добра земські, відповідно до їх пильності і безумовної відданості до святішого папи та його служителів. А всі інші народи живуть в темряві поганства, а особливо еретики, які називають себе в засліпленню христіянами; Бог відступив від них, і вони засуджені перебувати вічно в ярмі темноти і рабства...

На лаві, просто проти лектора, сидить стрункий юнак; вуса ледве темним пухом засіялись на горішній губі; його очі блискають німим вогнем, лице палає від страшного зусилля стримати себе і сховати біль і образу;

він кусає собі до крові нігті і всеж таки не втримався, питає лектора тремтячим голосом:

— Яким же способом, велебний отче, милосерний Бог може засудити цілі народи на погибіль, коли він є милостивий?

— Мовчи, нещасливий! — чути з катедри шепіт, — твої засліплені схизмою очі не можуть доглянути божої правди.

— Ще цей хлоп наслідюється щось говорити! — завважив хтось зневажливо тихим шепотом ззаду.

— І чого пускають між вельможну шляхту схизматицьке бидло!... — почувлося в другому місці.

— Шляхетні юнаки, треба більше вирозуміння до заблудших овечок, — солодко всміхається, звівши очі до неба, велебний наставник, — величність правди, яка ширить добро, сама переможе непокірного.

В ображеного юнака виступають на очах сльози; та він з неімовірним зусиллям стримує їх, кинувши на товаришів задиркуватий, недобрий погляд.

— Так, горде це панство, вже таке горде, якого й на світі нема! — снує далі свої думи козак. — Вже коли ясний король уважається лише сторожем їх сваволі, так щож для нього козаки? Панство зовсім не зважає на нашу лицарську хоробрість, на наші заслуги перед батьківщиною. Вельможне шляхетство вважає нас такими самими хлопами, як поспільство, як чернь... не дає нам права тримати селян на землі... до того ще ненавидить нас, як схизматиків... Хоче стерти з лиця землі. А простому народові ще гірше! Не за рабів навіть, а за бидло вважає його всесильне панство. Відбирає не лише волю, але також останню предківську споконвічну землю. Муки, кари скрізь. — І нема краю цій ненависти, а зарозумілості чортячій — меж! Щоби добитися шляхетської ласки, треба відступити від народу, зрадити віру батьків своїх і стати гонителем благочестя...

Невже-ж не можна знайти виходу в цій кривавій вороженечі, невже не можна завести хоч якого миру й ладу? Адже без нас вони не зможуть оборонити ні границь, ні себе від рабунку і погрому татарського, а вони, безумні сліпці, хочуть відрубати собі праву руку! Розумні далекзорці, як Лянцкоронський, Дашкевич і Дмитро Вишневецький, Байда наш любий, тішилися козацтвом, множили його на славу і силу батьківщини, а от через цих клятих єзуїтів пішла на нас нагінка від часів Жигмонта, найбільше через віру та через пожадливість панів, для яких ми пугалом стали!

Давня образа знову запалила давню рану і повернула думку Богдана до дійсности; тепер вони, ці вельможі, ці королята, стали ще більше нестримані в своїй зарозумілості і злобі — навіть самі себе готові гризти задля наживи...

— А мене, як би спіймали вони в моїх заповітних бажаннях, як би здогадалися — роздерли-б з пекельним реготом, з піною в роті; та ні, таки прийде кінець нашій біді, ще не пропала надія і міцніє віра в поміч господню.

— Батьку, дивися! — перервав раптом козакові думки Ахметка, показуючи пальцем наперед.

Богдан здригнувся від того оклику, протверезився від мрій і дум та глянув навкруги.

Навскіс перед ними тяглася хоч і засипана свіжим снігом, але помітна широка смуга, витоптана копитами коней, а в далині на цьому шляху видко було якусь віху; ніби голка темніла вона на фіолетовій смузі, яка вже простягнулася з правого боку обрію; сонце сідало і рожевими плямами вимальовувало нерівности гір.

— Хтоб се проїхав до Дніпра? — скрикнув здивовано Богдан, приглядаючися до слідів, — татари? Ні, їх коні мають ширші копита і не ковані... Та й чого-б їм їхати до кріпости? Наші? Тікали може... пробилися? Так

ні; наші не такою батавою йдуть. Хтож це? Що за напасть!

Тяжке прочуття стиснуло серце козака і побігло холодом по спині; він насупив брови, подумав ще хвилю, гукнув „гайда“! і помчав до зловісної віхи.

Білаш летів, відкидаючи задніми ногами грудки пухкого снігу. Чорна на білому тлі голка швидко збільшалася, і на ній видко було якесь темне яблуко... Богдан устроїв у нього збентежений погляд і здригнувся, прочуваючи страшну дійсність... З кожним скоком коня очі в козака розширювалися від напруження, і він нарешті вгадав, переконався... Так, це була дійсно посаджена на жердку голова запорожця, доброго Богданового товариша з Січі Грицька Косиря. На блідому, замерзлому лиці застиг знесважливий усміх; мертві очі каламутно дивилися в безкрай степ.

Богдан спинився коло жердки як укопаний, і зняв перед головою свого побратима високу шапку; Ахметка зробив те саме, спинивши за батьком коня.

— Так от як, друже, ми зустрілися! — тяжкі думи злетіли на Богдана, — а чи давно ми розлучилися під Старицею? Значить, все загинуло: табор розбито, пограбовано, і Потоцький розвозить свої трофеї і буйні запорожські голови по селах, по шляхах та перехрестях. Нема сумніву тепер, що тут перейшов польський відділ — гусари або драгуни... і їдуть мабуть до Кодака з радісною вісткою, щоби з цього чортового гнізда громити Запорожжя... Кінець, кінець і мріям, і нашій замученій волі! Всі сили вичерпані; справжні герої, славетні лицарі або впади на кривавому бенкеті, або пошматовані на муках... А нарід, нещасливий, забитий нарід покірливо, безпомічно піде тепер в ярмі орати не свою, а чужу землю...

А приятелі — Богун, Чарнота, Кривоніс, Нечай?... вратувалися, чи загинули? Вернути до дому, розвідатися, допомогти їм, — кружляли вихром в його голові

думки, — а тут Конєцпольський... Будь ти проклятий! Допомогти, але як?... Крається серце... Сотня ножів впилася в груди — і нема виходу. Ох, ця страшна безсилість, ця рабська ганьба! Лекше було-б розбити собі голову... Тільки... не за дурно! — Глянув люто, визиваючо в сріблясту далечінь, і знову напад розпуки охопив його: — невже всі надії зівяли, і вітер розвіяв їх, як листя? — Спустив козак голову на могутні груди і встромив, здавалось, нерухомі очі в широке стремя. Сонце сідало; як велитенський яхонт спускалося воно за червону смугу обрію і обливало червоним світлом могутню постать їздця та голову на жердці. Застиглі на ній темно-червоні плями тепер горіли під промінням сонця кривавим вогнем і закликали товариша до помсти.

Богдан здригнувся від нападу якогось гострого почуття, насунив суворо брови і звернувся до Ахметки, що стояв переляканий, встромивши зір у мертву голову.

— Злізай, хлопче, з коня! — сказав Богдан глухим надбитим голосом, — викопаємо он там подалі, яму, та чесно поховаємо голову доброго козака, що поклав її за рідний край, за нарід, за віру!

Кроків пятьдесят від жердки козаки розгребли сніг і видовбали шаблями в скріплій землі глибоку яму; потім звалили жердку й обережно зняли з неї голову; з понурою врочистістю приніс її до могилки Богдан, поцілував у занімілі уста і з глибоким чуттям промовив голосом, який тремтів від стриманих сліз:

— Прощавай, товаришу, на віки! Розповідж там Богові, як знущаються тут над нами пани! — перехрестив голову, обережно спустив її в могилу і засипав землею, а Ахметка утоптав її і все місце закидав грубою верствою снігу.

Мовчки вернули козаки до своїх коней, мовчки сіли в високі сідла і мовчки... рушили далі.

Богдан пустив Білаша вільним кроком і зі зморще-

ним чолом розв'язував найважливіше для нього тепер питання: Куди їхати? Повернути швидче до Суботова, до дому, бо там, при сваволі переможців, усяке лихо може статися... Та з'явитися там, не виконавши доручення, небезпечно: не буде можливости доказати, де він був, а таким чином не буде й можливости збити доноси. Але до Кодака з'явитися тепер, — то чого доброго можна опинитися у вовчій пащеці... Чи не дременути просто на Запорожжя? Сповістити братчиків про нещастя і попередити про можливий ворожий напад? В кожному разі треба з ночі скористати, добігти до Дніпра, а там густі лози та очерет дадуть уже пораду... Гайда! — гукнув козак і помчав наперед, а за ним рушив також Ахметка.

Ніч поволі вже наступала; уся далина покривалася сизими, каламутними тонами; на лілейно-рожевому небі блестів уже на заході ясний срібний серп, а на темній блакиті починали боязко блимати бліді, тремтячі вогники.

Минула година, а козаки все ще скажено гнали вперед, змінивши трохи первісний напрям. Країна почала змінятися. Зовсім гладенька рівнина почала переходити в горбовину, перетяту поздовжними балками.

Козаки поїхали кроком; треба було, щоби втомлені коні відпочили, і треба було уважніше оглянути місцевість. Та скрізь, як і перше, безлюдно, ніяких слідів, ніякого голосу; тільки небо почало вкриватися якоюсь білявою мракою. Козаки пустили нарешті коней рясю і навіть запалили люльки. Напереді показалася глибока западина.

— Річка Самара, хлопче! Тепер вже все одно, що й дома!

І Богдан спрямував туди коня; та не встиг ще спуститися у байрак, як здалека, між якимись темними зарисами, з'явилися вогники.

Богдан завернув коня і шепнув Ахметці: „назад“,

та вже було пізно: з двох боків зза горбів наближалися до наших подорожніх їзди і відтинали відступ.

— Хто їде? — гукнув найближчий.

— Військовий писар рейстровиків, — відповів Богдан.

— Ага! Козак! Бунтівник! Халайте його, шельму! — гукнув драгунський „намісник“, — а також того другого лайдака!

Ахметка вихопив був із піхви шаблю, та Богдан спинив його.

— Кинь, нема чого опиратися; ми королівські слуги, нас не зважаться зачепити.

— Коли пан хоче мене арештувати, — підніс голос Богдан, — ось моя шабля; та я гадаю, що посол коронного гетьмана, а значить також посол Річи Посполитої, є недоторкана особа навіть для ворогів, а не то, що для своїх власних співгорожан.

— Ото бидло! Воно ще про права говорить! — під'їхав другий їздець. — Бий їх усіх, псів, садови на палю! На морозі це добре вийде; а коли він має які папери — відібрати.

— Нема тільки тут, в цьому проклятому степу, ніякого дерева, щоби витесати палі, ось що досадно! — оглянувся навкруги їздець в драгунському ментуку з відкидними рукавами.

— Тоді відрубати голови і псові й щеняті, тай кінці в воду, — завважив, під'їхавши, третій, — а то обридло по морозі їхати й доглядати.

— Так, час би вже й на венґжина, — підхопив перший.

— У князя Яреми його не потягнеш, — зітхнув другий, — ні вина, ні жінок! Хіба у пана Ясінського.

— Знайдеться, панове! — кивнув головою перший „намісник“: — тільки швидче!... Ану, злізай з коня і наставляй шию, хлопе!

Ахметка, блідий, з викривленим обличчям, тремтів, як осиковий листок; та Богдан спокійно сидів на коні, схопившись за ручку шаблі. Попрощавшись в думках з усім, що було для нього дороге, і поручивши Богові грішну душу, він наважився дорого продати своє життя.

— Схаменіться, панове, — спробував він ще востаннє оброзумити безумців, — адже ясновельможний гетьман Конецпольський не стерпить насильства над своїм особистим послем і жорстоко помститься над свавільниками.

Їздці, почувши це ім'я, трохи змішалися, але загонистий і вже п'янавий пан „намісник“ розгнівався ще більше.

— Га, сто чортів тобі в горлянку з відьмою на додаток! Ще погрожувати надумався! Геть з коня! Рубати йому, псові, і руки, і ноги, і голову! — вже кричав, вимахуючи шаблею, драгун.

Та любитель палі припинив це розпорядження.

— Ні, брате, жаль так легко з ними покінчити, — на палю посадити цікавіше; я вже для цієї потіхи по жертвую дишель мого возу.

— Ну, коли на палю, тоді я годжуся; тягніть їх до табору!

У Богдана блиснула тепер, хоч і слаба, надія на ратунок, а тому він без опору дозволив узяти свого коня за поводи; Ахметка вже й не думав про опір, а тупо мерз у сідлі.

II.

Табор був недалеко за сніговим, високим сугорбом. Два жовніри поспішили відчепити дишель від крайнього возу і почали з нього готувати палі. Чутка, що спіймано козаків, швидко поширилася по таборі, а недалека страта притягла цікавих. Та між одобрюючими голосами чути було також інші:

— Щож, панове, не диво нам цих псів мучити, а краще було-б спершу змусити їх показати нам дорогу, а то ми з цього проклятого степу і вибратися не зможемо!

— Так, так; хай покажуть дорогу! — загомоніли також інші.

В таборі піднявся рух.

Полонені все ще сиділи на конях, окружені юрбою, яка все збільшувалася. „Намісник“ з товаришами зайшов до шатра підкріпитися венґжином, а жовніри приготували дві палі, вбили їх у змерзлу землю і чекали дальших розпоряджень. Нарешті підбадьорений вином намісник гукнув із шатра:

— Тягніть з сідел бидло! Здеріть із них одягу і принесіть до мого шатра, а їх голих на палю!

Та не вдалася би катам над козаками така потіха; Богдан уже вихопив правою рукою шаблю, а лівою кінджал, як раптом прибіг гайдук і спинив готову вибухнути останню смертельну боротьбу.

— Ясноосвещений князь наказує негайно привести до нього полонених і гнівається за те, що його про них не повідомили! — гукнув він голосно.

Настала мовчанка; змішана юрба моментально відсунулася, а у хороброго намісника порушилася чуприна.

— Ведіть їх та відберіть зброю, — наказав він вже зниженим голосом, — а я сам дам пояснення.

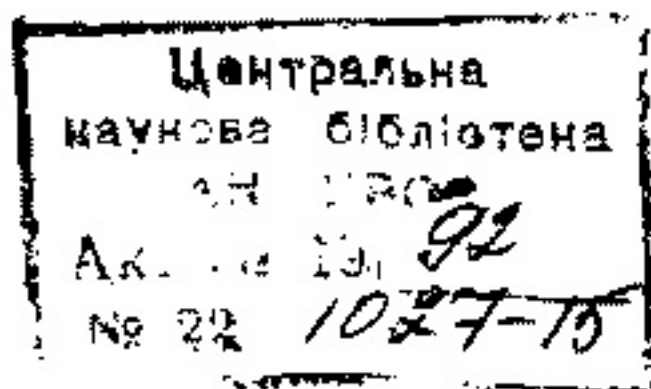
Богдан з повагою віддав свою шаблю і пішов за гайдукем наперед, а Ахметку повели жовніри.

Походне шатро князя Яреми Вишневецького було прибране з царською скромністю; зимова завіса була покрита грубим сукном і підбита горностаєм, а згори замикала її золота корона. Коло входу на піднесених полах були вишиті чистим золотом і шовком пишні княжі герби (на червоному тлі золотий хрест і їздець); там же коло входу була вбита також хоругов, при якій стояли на варті з витягненими шаблями панцерники.

Скинувши шапку перед княжим шатром, Богдан увійшов до нього з відповідною пошаною і трохи хвилюючися: йому якось було неприємно з'явитися перед грізними очами магната, який вже прославився своєю нестримною люттю, а разом йому бажалося ближче побачити хороброго вояка — окрасу польських лицарів.

В глибині великого шатра, освіченого високими свічниками в дванацять воскових свічок, на походній складаній деревляній каналі, покритій попоною, сидів молодий ще, худий і невисокий мужчина; з зовнішнього вигляду можна було взяти його на перший погляд швидше за француза, ніж за поляка. Подовгасте, сухе і костисте лице було щільно обтягнене темною з жовтими плямами шкірою, яка надавала йому мертвої нерухомості; над опуклим, дуже розвиненим чолом сторчав посередині жмут чорного волосся, творячи по боках глибокі заглибини; а вся голова, низько пострижена, була менше чорного, а швидше темно-каштанового тону. З-під широких, простих брів, які майже зрослися на перенісся, дивилися пронизливим поглядом холодні, невідразного коліру очі, в яких мигтіли часом зелені вогники; в рисах очей і брів лежала непохитна воля й байдужа хоробрість; правильний з легко рухливими ніздрями ніс виказував породу, а фарбовані і закручені високо догори вуса, разом з гострою чорною борідкою надавали обличчю вираз нестримної відваги; та особливо неприємне вражіння робили тонкі, міцно стиснені губи, які ховали в собі щось лихе.

Молодий вожд був одягнений у просту бовву одежу: поверх шкіряної, з лисячої шкіри, зі шнурами, камізельки він мав панцир з дамасценської сталі, стягнений шкіряним поясом; на плечах, навкруги шиї, мисочкою лежав полотняний ковнірець; при лівому боці висіла дорога карабеля, а ноги, взуті в жовті сапанові

чоботи, вязли в пишній ведмежій шкірі, яку розстелено перед каналюю; величезна голова звірюки з роззявленою пащекою грізно дивилася шкляними очами на вхід.

Коло князя на невеликому складаному столику стояв золотий кубок з водою. Два молоді шляхтичі, товариші панцерної хоругви, в дорогій драгунській одежі, Грушецький і Заремба, стояли з пошаною позаду. Там сторчали також два бунчуки.

На лиці і в усій поставі Яреми Вишневецького була розлита безгранична гордість і зневажлива пиша. Він устроїв пронизливий погляд у козака і мовчав. Богдан, застигнувши в глибокому поклоні, з притисненою до грудей правою рукою і трохи відкиненою лівою, якою держав шапку, стояв нерухомо і з-під насуплених брів пильно вдивлявся в противника. Довго тяглася ця мовчанка.

— Кто естесь? — нарешті перервав мовчанку сухим і неприємним голосом Вишневецький.

— Військовий писар, ясноосвєцоний княже, — відповів з гідністю і зовсім спокійно козак.

— Звідки, куди і пощо?

— З Чигирина до Кодака, з паперами до ясновельможного гетьмана.

— Докази?

— Ось вони, ваша княжа милосте! — подав йому Богдан з уклоном пакет.

Вишневецький досвідченим поглядом оглянув воскову печатку на пакеті, потім зломив її і пильно почав переглядати папери.

— Одначе, девятий день в дорозі. Хіба Чигирин так далеко? — опалив він козака зеленим вогнем своїх очей.

— Два рази завірюха збивала з дороги, та й коні зовсім потомилися, — відповів той спокійним голосом, зовсім запанувавши над собою.

— Можливо, — згодився князь, — нас вона теж страшенно тріпала і загнала провідників у безвісти. А вацпан знає шлях? Може провести також нас до Кодака?

— Степ, ясний княже, я добре знаю, і Кодак звідси мусить бути недалеко.

— Так? Досконально! — глипнув князь очами на Грушецького і Зарембу і заложив ногу на ногу: — так його мосць військовий писар, перебігав бін очима по рядках, — ага, Хмельницький... Хмельницький? Знайоме прізвище... Так! Якогось Хмельницького забито, здається, під Цецорою, в цій ганебній битві, де невчасно загинув також гетьман Жолкевський...

— Це мій батько, ясний княже, Михайло Хмельницький. Я сам був в диму тої битви, ганебної хіба через зраду або полохливість венгрів, але славної хоробрістю і завзяттям військ коронних. Як тепер бачу шляхетного раненого гетьмана: блідий, забризканий кровю, з поглядом, який палав відвагою, він гукнув: „Нас зрадили, самі помремо за батьківщину, як личить вірним синам!“ — і кинувся в саме пекло розгуканої смерти. Мій батько хотів стримати його, брав на свій меч і на свої груди удари, які сипалися з усіх боків. Я теж був там і бачив, як за улюбленим гетьманом кинулися всі з безумною відвагою і приголомшили несподіваним натиском навіть численного ворога; та що могла зробити оточена з усіх боків горстка хоробрих? Вона протяла тільки криваву дорогу в безконечній ворожій юрбі і полягла на ній на вічну славу собі. Я памятаю ще, як упав порубаний мій батько, відкривши груди шляхетного гетьмана, а далі стягнув мені шию аркан, і я опинився в турецькій неволі...

Богдан вимовив це щирим, схвильованим голосом, пригадуючи собі образ, який вирізьбився в його памяти,

і видимо зачепив навіть сталеве серце князя. В його погляді зникли зелені вогники.

— В неволі? — запитав Вишневецький: — Деж і чи довго?

— Два роки. З початку в Скутарі, а потому в Кара-субазарі. Мене викупив з неволі хресний батько, князь Сангушко; клопотався також канцлер коронний, ясно-вельможний пан Осолінський.

— Ось як! Так пан писар був при Цедорі і бився за славу нашої ойчизни? Заздрісно! Та чи став би він і тепер з таким самим запалом битися за її силу?

— За мій рідний край і батьківщину я щиро віддам свою голову, — сказав з чуттям Богдан, підписи голос.

— При чому-ж тут рідний край? — прищурих очі Вишневецький.

— Рідний край є частиною батьківщини, а ціле без частини немислиме, — відповів Богдан.

— Вацпан, як видно, сильний в ельоквенції. Де виховувався?

— З початку, княже, в київському братстві, а потому в єзуїтській колегії.

— Отож видко відразу і в словах, і в манерах щось шляхетське, едуковане, а не хлопське. Я пригадую і сам тепер пана, — перемінив він раптом розмову з польської мови на латинську, — стрічав у Варшаві у великого канцлера литовського Радзівіла і навіть, пригадую, за границею.

— Так, я мав честь бути з дорученням найяснішого короля в Парижі, — відповів теж по латині Богдан.

— З дорученнями особистими чи державними?

— Найясніший король свої інтереси лучить з інтересами Річи Посполитої.

— Дай Боже! — замислився на хвилину Вишне-

вещький, а потому, ніби про себе, додав: — в кожному разі це є доказом довіря до його мосці і короля і сенату, що заслуговує на велику увагу.

— Присягаю святою Дівою, що ця шабля... — ударив Богдан по лівому боці з навички, та почув порожнечу, змішався і почервонів.

— А деж твоя шабля? — спитав, здивувавшись, Вишневецький.

— Арештована, ясний княже.

— Ким і за що?

— Княжим підвладним... щоби посадити мене на палю.

— Ось як! Без мого відома? Подати мені зараз шаблю пана писаря! — гукнув по польськи князь, і Заремба кинувся до виходу. — Та повідомити мене, — додав, — хто там без мене наслідюється давати прикази!

— Через хвилину вбіг Заремба і, подаючи князеві шаблю, повідомив, що прикаа дав пан намісник Ясінський, і що він хоче дати пояснення.

— Пізно! Виключити його з хоругви! — сказав сухо, розглядаючи шаблю, князь Ярема. — Добра карабеля, дорога і ручкою і лезом.

— Для мене вона високої ціни, — завважив Богдан: — Це почесний дарунок всемилостивішого нашого короля Володислава, коли він ще був королеви-чем, за мої боеві заслуги під Смоленськом і під Москвою.

— То бережи-ж цю дорогоцінність, сказав князь, передаючи шаблю Богданові, — і виймай її чесно в обороні ойчизни проти всіх ворогів, де б вони не були.

— Бог свідком, — поділував Богдан лезо шаблі, доторкнувшись рукою при низькому поклоні по ли княжого кунтуша: — я вийму її без страху на всякого

ворога, хто-б він не був, коли тільки посягне на нашу свободу і добро...

— Свобода Річи Посполитої непохитна — перебив Ярема, піднісши свій голос, який розлігся неприємними високими тонами: — Бунтівників тепер знищено; гидрі стято голову, і я розмечу все коріння козацтва, цеї безумної установи мого безумного предка... Я розмечу, порохом розвію, — ударив по столі кулаком, — і змушу забути це прокляте імя!... Та я й вельможі, караючи зрадників, заразом з особливим задоволенням бажаємо виріжпнати, винагородити і висунути наперед вірних короні й ойчизні синів, бажаємо кращі роди найвідданіших слуг підвищити навіть до шляхетства, коли, розуміється, вони відвернуться від своєї дикости і блудів... Маю надію, що пан писар при своїй едукації постарается заслужити цю честь.

Богдан відповів глибоким уклоном, не сказавши ні слова.

— Ще тільки лишається розгромити і знищити це вовче лігво, — Запорожжя, — казав далі Вишневецький, потягнувши з кубка води: — тоді тільки можна буде спокійно заснути.

— Насмілююся сказати, ясноосвещений княже, — зітхнув глибоко Богдан, — що власне тоді не буде ні хвилини спокою: орда безборонно буде вдиратися в межі батьківщини, буде шарпати окраїни, обертати в попіл панські добра і нарешті насмілиться напасти також на саме серце нещасливої Польщі.

— Ми поставили твердиню Кодак, і невірні азіяти не насміляться переступити цього порога, — чванькувато сказав Вишневецький.

— Твердиня має значіння лише для своїх, а низ Дніпра і границі в широкому степу безборонні, — переконуючим тоном підтримував Богдан свою думку, —

тільки буйні шибайголови запорожці, сини цієї дикої пустелі, можуть опертися швидкістю і відвагою таким самим диким степовикам.

— А мою карабелю і мої корогви вацпан забуває? — обурився і брязнув шаблею князь. — На цій скелі, — ударив він себе кулаком у груди, — розіб'ються всі орди хана!

— Так, ясноосвещений князь єдиний Марс на всю Польщу; так невжеж наславетніший вожд і син слави, якого імя може злякати навіть саму Порту, згодиться стати тільки сторожем спокою заздрісних магнатів?

— Вацпан не дурний, — прищулювався і усмішкою викривив уста Вишневецький, — але час! Ми відпочили досить... У похід! — гукнув він, і Заремба прожогом вискочив передати приказ. — Сподіюся, ти і в ночі не змилиш шляху? — звернувся до Богдана.

— Хай ваша княжа милість буде спокійна, — уклонився козак.

— Тепер іди і розпорядися, — вдарив його приязно по плечу Вишневецький, — а коли щасливо повернемо, я пропоную тобі в себе службу.

— Падаю до ніг, ясний княже! — приложив до серця руку Богдан, схилив з пошаною голову і вийшов з шатра.

Весь табор заворушився; — складали шатра, запрягали до возів коней, драгуни підтягали попруги сідел, гусари щикувалися, пушкарі возилися коло гармати... Все здіймалося з місця швидко, але без крику й замішання, а в докладному, вивченому порядку.

Не встиг Богдан сісти на свого Білаша і підбадьорити Ахметку, як почувся приказ князя, який скочив на коня — „Гайда!“, — і все військо в порядку рушило за ним.

Богдан мав їхати на переді, між приставленими до нього панцерними. Всі останні події відбулися так швидко, що він ще не міг ні впорядкувати думок, ні оцінити своє становище, ні вияснити, чому це в нього в грудях тупий, глухий біль. Одно лише додавало йому сили: свідомість, що покищо він утік від палі.

Раптом, їдучи попри обоз, він побачив козаків, прикутих до возів ланцюгами; між ними він пізнав також двох своїх товаришів з багатьох битв і з останньої битви — Бурлія і Пешта. Кровю обіллялося серце козака з жалю, а заразом стиснулося від зима.

— Дивися, Хмель тут! — відізвався Бурлій.

— Так, це він, і в пошанівку! — прошипів Пешта.

— Оце так штука! Зручний! — засміявся перший.

— Утну й я йому штуку! — гукнув другий.

Ні живий, ні мертвий, ударив Богдан острогами коня і виїхав з відділом наперед: кілька хвилин не міг прийти до себе, вражений цею новою, неминучою небезпекою; та рух війська, стукіт кінських копит, брязкіт зброї змусили його швидко вернути до дійсності, і весь жах його положення станув перед ним з новою силою.

Що робити?... На що зважитися?... Крізь рипіння возів і стукіт кінських копит Богдан чув брязкіт ланцюгів, і цей понурий, лиховісний брязкіт, ніби похоронний дзвін, супроводив рух його думок. Він добре знав, яка доля чекає завтра його братів, приятелів; він знав, що вістка про його появу в таборі Вишневецького не в ланцюгах, а на свободі та ще й у певній пошані, розійшлася вже серед усіх полонених, і що всі товариші пояснюють це його зрадою. „Та ті, всі інші, — думав він, — хай... хай кричать, і лають, і проклинають!... Хоч і тяжко це, ох, як тяжко, та може це придасться: такий вибух обурення буде кращою рекомендацією в очах Яреми. Та коли Пешта і Бурлій схотять висповідатися

перед смертю та розповісти, який невідомий вояк допоміг і Гуні, і Филоненкові? Га!“ — і Богдан пересунув шалку та почув, що волосся починає в нього рухатися на голові.

Вмерти так рано і так по дурному, смертю безславною і ганебною... і якраз йому, коли відчуває в грудях стільки енергії й сили, коли має ще стільки життя перед собою! Непоборне бажання жити охопило всю його істоту... Ні, він мусить викрутитися!... Та як? Чи не шепнути Яремі, щоби покінчив з небезпечними полоненими швидше? Що значить день життя?... Чи не зайві муки? — Та ні, ні! Відступися, сатано, відступися, сатано! — прошепотів швиденько, хрестячися під кирею. — До яких звірячих думок може довести той безсилий, принижений стан! Одначе треба-ж зважитися на щонебудь: час минає, і світанок недалеко... Утекти? Ні, мені не дадуть зробити ні кроку... А може пощастить вратувати, — майнула в нього надія, — хоч би тих двох, але як? Один Бог прибійище мое і оборона—замислився Богдан і почав поволі стримувати кроки свого коня та приставати до обозу. Люди сиділи й дрімали в сідлах, так що його рухів не зауважив ніхто; нарешті, після стомлюючої півгодини Богданові пощастило зрівнатися з одним із перших возів.

— Ти тут, Пешто? — тихо покликав одного з тих, що сиділи на возі.

Спущена голова піднеслася, і на Богдана глянула пара вузьких, косо протятих очей; цей погляд був повний утаєної ненависти і зневаги.

— А що, брате-зраднику, — голосно сказав він, — приїхав подивитися, як товаришів на палю садити будуть?

І Богдан доглянув у темряві, як блиснули жовті білка Пешти і тонкі губи викривилися під довгими вусами.

— Тихше, мовчи! — прошепотів Богдан. — Сам попався... Ледве не попав на палю... Помилували, щоби показав дорогу... Їдемо до Кодака... Все зроблю, щоби вратувати... Маю надію; тільки мовчи, ані слова!

— А як збрешеш, одуриш? — сказав Пешта. — Уважай, загинемо ми, так і тобі не втекти.

На інших возах, які поволі сунулися в темряві, не чули Богданової розмови. Під понурим і низьким небом вони тяглися на тлі білявого снігу невиразним, грюкаючим ланцюгом; дехто з козаків сидів, спустивши голову, дехто лежав, а дехто, прикований ланцюгом за шию, ішов за возом... Не було чути ні крику, ні стогону, а якась холодна, мовчазна байдужість панувала над ними... Здавалося, що це тяглася перед ними не остання їх ніч, а поволі розгорталося все їхнє безрадісне, гірке життя, так само понуре і суворе, як цей холодний, темний степ.

Богдан тихо зітхнув.

— А що пан тут робить? — розлігся в нього за спиною неприємний різкий голос Ясінського.

Богдан здригнувся, але відповів спокійно:

— А на бунтівників хотів подивитися.

— Дивуюся панові: я гадаю, він бачив їх ближче і частіше ніж ми, а може знайшлися також товариші?

— Пан звичайно жартує, як жартував також з палею, — поглузував з нього, запановуючи над собою, Хмельницький, — адже я не такий дурний, щоби підїздити до них для доказів проти себе, як би такі докази тут були, — адже інакше мене відразу виключили би з хоругви!

— Ух, двадцять чортових хвостів і панові-ехиді, і всім вам у зуби! — прошипів Ясінський, закусуючи вуса. — Почекай, вже я тебе висліджу, доїду кінця!

Тимчасом ніч наближалася до кінця. Постаті

їздців вимальовувалися ясніше й ясніше; проясніло також олов'яне, низько нависле небо. Передсвітанковий холод пробирав до кісток. Обличчя здавалися брудні і жовті. Вогкий поганий вітер підіймав гриви коней і залазив під плащі та в рукави. Де-не-де серед їздців чувся короткий прокляток... А там, в кінці обозу чувся все той самий одноманітний, томливий брязкіт.

— Ясноосвещений князь кличе пана до себе — почувся коло Хмельницького голос молодого джури.

Богдан виїхав з натовпу, пришпори́в коня і через хвилю з пошаною спинився коло князя.

— Ну щож, вацпане, — звернувся до нього боком Вишневецький, — чи швидко до Дніпра?

— Як їхати, ясний князю? — уклонився Хмельницький.

— По Яремовому.

— Через годину ваша княжа милість буде на березі.

— А скажи мені, звідки ти так добре знаєш степ? — спитав його якомсь уривчасто Вишневецький, кидаючи з-під брів сталевий погляд.

— З дорученнями їздив не раз.

— Але.. звичайно вацпан і в Січі бував і з дяблами водився?

— Не був би інакше козаком, ясний князю.

— Люблю, хто сміливо каже правду.

Князь їхав далі; за ним у певній віддалі їхав Хмельницький, наближаючися при розмові і відстаючи при мовчанці.

Тепер вже почало світати, і ці дві постаті було видно зовсім ясно. Буланій, сухорлявий, арабський кінь князя нервово ступав на переді, — здавалося, що хвилі готувався скочити наперед; сам їздець виявляв ознаки великої нетерплячки; він то тягнув рукою до гори вуса, що спускалися від вогкості, то кидав по боках

допитливі погляди. Білий кінь Хмельницького ступав спокійно й велично; постава їздця дихала такою самою певністю, обличчя, здавалося, застигло в скупченому виразі, але в глибині очей горів такий острій і пекучий вогонь, що як би холодний погляд Яреми стрівувся з ним, він позеленів би від злоби. Ця холодна зимова ніч запала в душу Богдана, і йому здавалося, що брязкіт козацьких кайданів буде причуватися йому тепер безупинно.

— Ага! — скаменувся раптом Ярема, — чи від Кодака далеко до Січи?

— Сухим шляхом, пане княже, в обхід — днів два, а може й більше, — наблизився Богдан, — доріг нема, байраки, гори, болота... а коли Дніпром, через пороги, то тільки десять годин їзди.

— Сто дяблів! Це скажена їзда по скажених хвилях.

— Так, скажена і небезпечна... і то лише підчас розливу, а інакше вона майже неможлива: підводні скелі і каміння на кожному кроці чатують на відважну чайку.

— Пекельне місце! Тому його мабуть чорти й вибрали?

— Та ці чорти можуть бути страшні для ворогів Річи Посполитої, а не для батьківщини.

— Маю надію, тепер не страшні, — люто засміявся князь риплячим, сухим реготом, — я збив їм роги.

— Вони можуть бути віддані, присягою вам, пане княже, — щирим голосом пробував прихилити князя Богдан, — серце козаچه вдячне і шляхотне...

— Брехливе, віроломне! — перебив Вишневецький.

— Коли й бували такі сумні випадки, ясний княже, то козаки в цьому брали приклад від своїх вельможних наставників.

— Що-о? — обурився князь.

— Ваша княжа милість вибачить... Може, я простий і не вмію прикрасити правду удаваним підлещуванням; та чому ж усе козацтво і весь наш нарід не повірять ніяким присягам каноніків, ні їх цілуванню хреста, а повірять лише одному слову князя Яреми? Бо князь Ярема ніколи в життю його не ломив, бо його слово і на землі і в Бога святиня.

— Таким і повинно бути шляхетське слово! — сказав урочистим м'яким голосом Ярема, підхліблений і навіть почервонілий від вдоволення. Слова козака помастили його душу ніжним, запашним елеем, і в нього майнула несамохіть думка: одначе, мені не приходило до голови, що між хлопами можуть бути такі цінителі!

— Та чи таке воно в інших вельможних панів, — ясноосвещений князь добре знає... Тому, хоч кожний з нас тремтить при імені князя Яреми, та зате... за одно його ласкаве слово кожний віддасть своє життя: хай спробує ваша княжа милість показати ласку, і він збуде таких вірних слуг, яких йому не купити за гроші.

— Може бути; твоя щирість подобається мені; але пощадити отих мерзотних хлопів, бунтівників і зрадників — це неможлива жертва.

— Рим тільки тоді зміцнився у своїй величності, коли почав щадити плебеїв, — тихо й підлесливо сказав Хмельницький.

Вишневецький понуро мовчав і вдивлявся в ясніючу далину, де виднілися вже сизою смугою серед мраки дуги. Хмельницький не зводив з нього уважних очей; надія починала ворухитися в його серці.

— Ні, цих паскуд, це рабське племя, це бидло треба знищити, — мрукнув, ніби сам до себе Ярема, — та чи може серед цих гадюк знайтися який певний?

— Ваша княжа милість може переконатися... Я головою ручу за Бурлія, за Пешту, — почав був Богдан,

та прикусив язика, запримітивши лиховісний вираз очей Яреми.

Одначе не довго тяглася грізна мовчанка. Вишневецький обернувся назад і гукнув:

— А ну, гайда по Яремовому!

Цьому приказові зрадів Хмельницький; він мовчки стиснув острогами коня і швидко помчав наперед.

Починав падати дрібний дощик; сніг покривався тонкою блискучою корою, яка проломлювалася під копитами. Та хоч їхати було тяжко, Білаш ніс свого пана все вперед і вперед.

— Племя рабів! Племя рабів! — вилетіло кілька разів з затиснених уст Богдана. — Та коли повстануть раби, — горе тоді патриціям!

Уже його око розрізняло між сизими й білими смугами темну смугу ріки, вже почали на право й на ліво стрічатися великі каменюки, шлях ставав нерівний, і треба було їхати обережно, — а от і спадистий беріг. Богдан поїхав кроком і через кілька хвилин спинився на березі. Під ним розгорнувся величній образ. Могутня ріка, здавлена кам'яними берегами, робила в цьому місці різкий поворот на південь і з дикою люттю била в кам'яні загороди. Там на горі, де за коліном вона зливалася з обрієм, виднілося поле здутої синьої криги, а тут клеті і здіймалися холодні, сірі хвилі, змагаючися скажено на південь; величезні крижини штовхалися об себе, і їх лиховісне тертя було виразно чути.

На протилежному березі понурої ріки вирізнялася на висуненому наперед скелистому березі така сама понура, як олов'яні хмари і нависле небо, кам'яна озія. Богдан відразу пізнав крутий беріг, але ця кам'яна потвора... звідки вона? Як з'явилася? Як посміла сісти тут — на порозі до їх вільної волі?

Розуміється, він чував не раз про цю ново побудо-

вану твердиню; та коли побачив її тут, на власні очі, то вона вразила його до глибини душі.

Мовчки стояв Богдан, як скаменілий, — і його очі не могли відірватися від грізних стін: вони підіймалися ніби з води, хвилі набігали і били в них, та не досягали до їх підніжжя; лише шматки брудної піни та поплутаних водорослів покривали скелисті береги цієї твердині. Грізний чотирикутник гострим ребром врізувався у вир і понуро дивився своїми бійницями на обидва коліна ріки; величезні темні, також чотирикутні башти здіймалися над ним високо й суворо панували над околицею; прапори на них, які термосив вітер, бундючно віяли над масою бушуючої води, а здалека, з півдня доходив глухий, грізний рев, — це ревів кодацький поріг.

Підїхав також князь Ярема; він спинив свого коня і теж застиг у захопленню; та не широкий образ полонив його, а повурі башти твердині.

— Ну, що? — звернувся нарешті до Богдана, — задивився ващан на фортецю?

— Заслухався в рев порогів, ясноосвецоний княже, — відповів Богдан.

— Ха, ха, ха! — коротко засміявся Вишневецький, — усі твої пороги перед цим порогом — ніщо! — і показав рукою на фортецю. — Ану, спробуй, ващане, перейти попри неї.

Богдан мовчав.

— Одначе, — вигукнув Вишневецький, — як нам переправитися?

— Через Дніпро тут неможливо, ясний княже, а гадаю вгорі за мило, коло старої Самаря, або поромом, або може по леді.

— Га! Двісті перунів! Тягтися навколо, коли тут так близенько!

— Іншого способу не бачу, — зауважив Хмель-

ницький, — тут поромів нема, а як же переправити вози, військо, гармату?

— Ну, обоз... але я? — нетерпеливо і різко гукнув Вишневецький, — невже тут не знайдеться жадного човна?

— Я пошукаю; запевняю вашу княжу мосць, що коли тут знайдеться хоч яке небудь, я притягну його сюди!

Богдан зліз з коня, віддав його Ахметці і зійшов у низ.

Наблизився тепер і обоз, але одержав приказ і поїхав догори над берегом Дніпра.

А Ярема все стояв, чекаючи на Богдана. Через кілька хвилин він з'явився в супроводі діда-рибалки.

— Ось я привів до вашої княжої милости діда-рибалку; він має тут коло берега два човни: один — негодяща душоубка, а другий — невеликий дубок на трьох гребців; та дід каже, княже, що в такому часі і в такий вітер страшенно небезпечно перепливати через Дніпро під носом порога.

— Так, так, вельможний пане, — кивнув головою також дід з довгими сивими вусами і лиш одним жмутком сріблястого волосся на зовсім лисій голові, — лютує сьогодні наш дід, аж піниться, так лютує.

— Чому? — посміхнувся Ярема, звернувшись до Хмельницького.

— Поріг реве, — знизив голос Богдан.

— Реве? І гадає налякати Ярему? — підніс на Богдана холодні, бундючні очі і гукнув голосно й різко: — гей, хлопці, готуйте дубок!

— Гей, пане, похитав головою старий рибалка, — як би не було біди! Адже тут потрібні до весел такі міцні і досвідчені руки, які навряд чи знайдуться в пана, а на

керму потрібний досвідчений і міцний чоловік з великою відвагою.

— Ти, старий псе, хамське бидло! Щоби князь Вишневецький не мав таких молодців? Га, я покажу тобі!... Гей, — звернувся до панцерників і драгунів, — хто з вас сяде на весла зі мною в човно? Я потребую відважних і міцних людей.

Їзді змішались, почали перешіптуватися, дивлячися на страшний вир, і нерішучо топтали на місці.

— Ну! — нетерпеливо гукнув, почервонівши, Ярема: — я чекаю, чи їх нема?

Виїхало наперед шестеро їздців; вони справді виглядали на дуже міцних людей; за першими шістьма рушили сміливо також інші, та Вишневецький спинив їх грізним рухом.

— Назад! Не треба і пізно! — зневажливо гукнув і почав оглядати шістьох. — Ти і ти, та товариш панцерної хоругви на весла! — показав він на двох здоровенних жовнірів та на пана Зарембу. — Коня до обозу, — сказав, зіскочивши з сідла, — і за мною до цього дубка! А вацпан, мабуть, не хоче дразнити свого ворога! — звернувся Вишневецький до Богдана, прищуливши очі.

— Навпаки, я хотів просити вашу княжу милість, щоби бути при кермі, — уклонився Богдан, — куди перейде князь Ярема, там безпечні всі шляхи.

— Так, — насунив брови Вишневецький і, простягнувши велично руку в той бік, звідки чувся глухий рев Кодака, вимовив різко і злісно: — присягаю на свого патрона, ми зметемо всю цю наволоч, як буря змітає порох з дороги!

— Я би просив мосці князя, — зауважив стриманим голосом Хмельницький, — не брати багато людей на дубок.

— Нас поїде тільки пятеро, — кивнув князь головою, — та от шестого захопити треба — цього старого пса! Взяти його і викинути в воду посередині! Їдьмо!

Мовчки рушили всі за князем до Дніпра, поручаючи свої душі Господу Богові.

Коли човно стояло коло берега, віддаль до Кодака видавалася невелика, та коли дубок відплив, і сміливі плавці опинилися серед бушуючих хвиль, Кодак видався таким далеким, а Дніпро таким безконечно широким, що холодний жах стиснув неодно серце. Не відчували страху тільки два: князь Ярема і Богдан.

Ярема стояв на носі. Вітер розвивав його короткий сірий плащ; руки він схрестив на грудях. Його обличчя не було видко, бо стояв спиною, але з його певної і байдужої постави видко було, що небезпека переправи навіть не приходила йому до голови.

Богдан сидів на кермі, спираючися на весло. В його безстрашному погляді горів понурий вогонь; коло ніг козака сидів дід і підсліпуватими очима байдужо дивився в темну безодню. Величезні крижини кожної хвилі могли перевернути човенце, і потрібна була незвичайна сміливість та вміння, щоби серед них крутитися і zarazом посуватися вперед. А з низу нісся грізний рев і, здавалося, подавав Богданові дружній голос, в якому козак чув весь час все те саме: „Пусти човенце, віддай мені мою добич... Я ваш вірний приятель... Я вам поможу“... І від цієї думки кров тислася до голови і в вухах розлягався шум. — Так, побачити жах смерти на цьому холодному, блідому, байдужому обличчю, почути цей металевий голос з жалібним криком ратунку і гукнути до нього бундючно: „Ти, що змітаєш народи, невже не можеш змести порогів?“ — Так, за таку хвилину можна віддати половину життя! А сам він? Ех, раз мати родила, раз і вмирати!... Та може ще

й помилує батько... Та геть, геть безумні думки, — і Богдан потер рукою чоло, — вони личать лише юнакові, а не дозрілій козацькій голові! Одним нестримним рухом зруйнувати відразу так довго ставлену будову і стратити на віки довіря шляхти... Ні, ні! Поки міцний розсудок, — треба добре ховати гнів.

Тимчасом їхати далі ставало все тяжче й небезпечніше. Вітер міцнішав; крижини спиналися одна на одну, хвилі підіймалися і падали з глухим, утаєним ревом, і сива щетина здіймалася на них. Човен хитався, а гребці, хоч були міцні, не вміли гаразд гребти. Весла підіймалися і спускалися не разом, перестрибували, плуталися; крім того з кожним ударом лютої хвилі страх нападав на гребців. У одного з них зломилася весло: — нас несе, — гукнув він, переляканий, тримаючи в руці круглий уламок.

— Нема сили боротися з водою! — гукнув другий.

І в тоні цього крику хороброго жовніра було стільки жаху, що сам Ярема обернувся. Дійсно, гребці вибилися з сил, і весла падали їм з рук; один тільки Заремба, замкнувши очі, все ще старався гребти, та течія з нестриманою силою тягла човенце в низ. Кодацька фортеця лишалася вже високо за ними.

— Присягаю на святого палу, — гукнув Ярема, — нам загрожує загибель! Вацпане, що це значить? — звернувся до Богдана, суплячи брови і хапаючи за ручку шаблі.

— Течія тягне, гребці втомилися, — коротко відповів Богдан.

— Я їх викину з човна і сам сяду до весел! — рушив і похитнувся Ярема.

— Даремно, ясний княже: тут відвага лихові не допоможе.

— То щож робити?

— Напружити всі сили і задержати зимну кров, — прищулив очі Богдан, налягаючи на весло; та, не зважаючи на всі зусилля, не міг повернути човна: вода за кермою пінилася і вставала грізними хвилями.

Завдяки останнім зусиллям керманича, вони ще трималися на тому самому місці; та кожної хвилини течія могла понести їх, як сміття, у низ на поріг.

— Ні, тягне, тягне! — позеленів Вишневецький і жовті плями на його щоках стали білими. — Спускайте у низ... до берега... ми спробуємо плисти! — гукнув він, скидаючи панцир на дно.

— Стій, княже! Загинеш! — розлягся раптом металічний голос Хмельницького. Він випростувався на весь ріст, передаючи дідові весло на кермі. Шапку його зірвав вітер; лице було бліде; на чолі між бровами лягла глибока борозна; очі з-під чорних вій горіли відважним вогнем. В усій його поставі було стільки гордої відваги й сили, що Ярема не пізнав у ньому того дипломата-козака, який з такою пошаною розмовляв з ним.

Чудово виглядав козак у цій хвилині, і Вишневецький несамохіть подумав собі: „Чистий король!“ — та рівночасно в глибині його душі заворушилася якась невиразна ворожнеча.

А тимчасом голос Богдана розлягався коротко і різко: — Гребці геть! Пересісти на керму! На весла пусти!

Цей певний, могутній голос, здавалося, підбадьорив гребців. Весла разом піднялися і впали в човен. Гребці рушили до керми. Богдан розстібнув свій кунтуш, одним рухом кинув його на дно човна, підняв очі до оловяного неба, перехрестився широким козацьким хрестом і сів на передню лаву.

— Ну, батьку-Славуто, не зрадь! — гукнув голосно і підняв весла.

Як крила могутнього птаха широко замаяли довгі весла і з гуком упали на кипучу поверхню ріки. З силою відкинувся козак, затріщали весла, здригнувся дубок і всі похитнулися від короткого товчка. Ще і ще раз піднялися весла та вдарили по кипучій воді; не бризьки, а сива піна шматками полетіла з них, — і дубок зі стоном рушив наперед.

— Гей, пане Зарембо, — розлігся знову гучний Богданів голос: — На другі весла! Наляж!...

Вітер рванув високу хвилю і облив нею гребців.

— Добре! — розлігся голос діда з керми, — добре, козаче, так добре, що аж весело!

— Гей, хто там, розстібніть мені сорочку! — махнув Богдан головою найближчому жовнірові.

Від надмірних зусиль на чолі Богдана виступили великі краплі поту, могутні груди здіймалися сильно й тяжко, та обличчя було бліде і спокійне, а голос, і гучний, і різкий, як дзвін металю, розлягався крізь рев бурі, крізь грізний шум Кодака...

З фортеці тимчасом зауважили безстрашних плавців. На широких валах збилися здивовані вояки, слідкуючи за розпучливою боротьбою човна... Вітер доносив до них підбадьорюючі Богданові оклики; з глибини пінистих хвиль розлягалось певно і відважно: „Гей, пане, наляж!“ Ось налетіла хвиля, на хвилину зникло човно і знову вилетіло на її верх. Минуло кілька тяжких хвиль, і човно перелетіло бурхливу середину ріки та понеслося навскіс до Кодака.

Коли дубок ударився носом до кручі, і Ярема виїшов на беріг, його стрінула там ціла процесія.

Зводжений міст замку спущено. Поперед усіх стояв старий магнат величнього вигляду. Сива борода облямовувала повне й свіже лице; з-під сивих брів очі дивилися розумно й гордо. На брови він насунув соболину

шапку зі струсячим пером; кунтуш, підбитий соболями, спускався з пліч. За магнатом стояли окремо ще дві постаті, які звернули на себе увагу прибувших. Одна з них була в одязі ксьондза; на її голові був звичайний чорний єзуїтський капелюх з широкими крисами. Годі було означити вік цієї особи, бо хоч в рідкому чорному волоссю, яке вилазило з-під капелюха, не видно було сивини, але жовта шкіра, яка покривала худе голе лице, була вся поморщена. Ніс єзуїта пригадував ніс птаха, а очі, швидкі і жовті, допитливо розглядали з-під крис широкого капелюха новоприбувших гостей.

Другий супровідник магната був середнього віку і середнього зросту мужчина в сірому суконному каптані; білий ковнірець лежав навкруги його шиї; в руці тримав сивий капелюх з таким самим пером. І з лиця, і з убрання в ньому можна було відразу пізнати чужоземця. За ними рядами стояла залога фортеці з командантом на чолі.

— Тебе, Бога, хвалим! — бундючно гукнув єзуїт, простягаючи до неба руки, коли нога Яреми доторкнулася землі.

— Витаю тебе, переможце переможців! — звернувся до Вишневецького сивий магнат і спинився на хвилину; магнат загикувався і ледве вимовляв слова. — Віднині ти став переможцем не самих лише смертних, але також грізних стихій!

Ярема бундючно вклонився, зняв капелюх і відповів коротко й суворо, показуючи на Богдана:

— Нині... перемога належить по праву... не мені, а йому.

Всі оглянулися і побачили випростованого в човні на весь ріст могутнього козака; його обличчя палало від горяча, а очі горіли гордим вогнем.

III.

В чистій кімнаті командантського дому весело горіли на вогнищу сухі, величезні дрова. Не зважаючи на те, що був день, в цій кімнаті не було ясно, бо невеликі, вузькі вікна, пробиті майже під стелею, пропускали трохи каламутного світла; зате відблиски величезного вогню грали на сірих стінах, і цілюща теплота наповнювала всю кімнату. Обстановка її була така сама сувора, як і зовнішній вигляд командантського дому. Неповоротні дубові стільці, з високими дубовими спинками, оббитими мідяними гудзиками, стояли навкруги стола. Кілька голів кабанів і лосів та кілька кривих шабель і гаківниць прикрашували сірі кам'яні стіни. Невелике товариство сиділо за столом. На покуті сидів вельможний магнат, великий коронний гетьман, головний командант військ і zarazом військовий міністер, Конєцпольський. Шапки тепер не було на його голові, і сиве волосся хвилясто падало навкруги, облямовуючи високе і розумне чоло; хоч лице було з'оране зморшками, то щоки гетьмана покривали підозріло тонкі румянці, а борода була пильно зачучерявлена і наперфумована. Гетьман спокійно гладив її, більше слухаючи, ніж говорячи. Князь Ярема сидів у півоборота, закинувши ногу на ногу, і нетерпеливо підкручував догори свій чорний вус.

Інші співбесідники сиділи з пошаною і мовчки; це були: шляхтич в чужоземній одежі, француз Боплян, єзуїт і пан Грундзінський, командант Кодака. Зі столу забрано всі страви, і лише металеві коновки та високі кубки стояли на ньому.

Розмова велася горяча.

— Так, — казав уривчасто Ярема, — козаків ми побили, — мало! — знищили, зтерли з лиця землі! А всеж треба бути справедливим: вони підлі, зрадливі,

але б'ються, як дикі звірі. Перемогу одержано не дешево. Як би не мої гусари, не знаю, чи не сидів би тепер гетьман Потоцький у Острянина на палі.

Вишневецький знизив голос, і його обличчя викривила зневажлива гримаса:

— Вічно п'яний, знищений старик!

— Одначе, — зауважив Конєцпольський, — пан пільний гетьман хоробрий і не раз виказав свою хоробрість.

— Так, — пан гетьман хоробрий, — усміхнувся згіржливо Ярема, — та тільки з жінками, а свою відвагу виказав лише в тому, що спалив усі села в околиці на сім верстов і тим позбавив нас фуражу й поживи. — Князь відкинув назад голову. — Ха, ха! За таку хоробрість я й хорунжого не хвалю! Під Голтвою, — казав він далі, — вони наздоганяють Острянина. Відкрили вогонь, виготовали плян подвійного нападу, — і що ж гадає коронний гетьман? Поляків побито, військо має величезні страти, сім хоругов і дві німецькі роти зовсім знищено.

Ярема спинився, і обвів усіх присутних коротким поглядом.

— А мені доносили зовсім інакше, — почав говорити, зарикаючися, гетьман.

— Ха, ха, ха! — розреготався різко й зневажливо Ярема, відкидаючися на спинку свого стільця: — доносили!... Я панству скажу ще краще! Острянин утік. По дорозі до нього спішив Путивлець, ведучи на допомогу військо й поживу. Перехоплюють його, облягають, примушують здатися, рубають голови всім до останнього — і всеж не наважуються вдарити на безпомічного Острянина! Га?! — підніс він знову на всіх свої

очі і вдарив тяжкою рукою по столі. — Ярему кличуть! Гетьман без Яреми не наважується розпочати битви.

— Не знаю, чому дивується княжа мосць? Відвага князя відома по всій Польщі, — зауважив Конєцпольський.

— І не тільки в Польщі, — додав чужоземець, — але також по інших державах.

— І ми виправдали ці слухи! — самозадоволено всміхнувся князь, торкаючися кубка устами — Ледве прибули до обозу, відразу рушили на Острянина. Довідуємося, що до нього тягнуть ще війська на допомогу. Розсилаємо скрізь ватаги. Гетьманові вдалося наскочити на відділ Сикирявого. Ну, і щож гадаєте панство! Гетьман показується таким гречним магнатом, що хлоп відбивається від поляків і на його очах іде до Острянина.

Ярема помовчав хвилину і почав говорити далі з усе зростаючою іддю в словах:

— Та ми, тисяча дяблів, ми не були такі милосерні! Другий відділ напоровся на нас. Заганяємо в болото і потім витягаємо кожного хлопа по одинці й ріжемо, як добрий кухар курята.

— Так, князь відомий куховар, — сказав з їдким усміхом гетьман.

Посміхнулися також всі присутні, а князь говорив далі, запалюючися все більше:

— Під Жовнином наганяємо його, стає табором. Починаємо битву, успіх по нашому боці. Щож робить гетьман? Га, кращого вождя годі було вибрати! Три хоругви, три його кращі хоругви, опиняються в козацькому таборі; козаки спіймали їх там, як у пастку. Хто має виручати? Ярема! І присягаюся честю, — гукнув він, тяжко ставлячи кубок на стіл, — ми їх виручили; та це було нам не легко. Два рази кидався я на табор, і два рази відбивали мене козаки; та третім разом зібрав

я всі свої сили і вдарив у саму середину. Не витримали вони, розділилися; ми вдираємося в табор і виводимо польські хоругви назад.

— Слава хороброму лицареві! — гукнув Конецпольський. — Твоє здоровля, княже! — додав він, підіймаючи високо повний кубок.

Князь стукнувся з ним своїм.

— Хай буде тричі благословенне небо за те, що послало ойчизні такого сина! — з патосом вимовив езуїт.

Усі кубки потяглися до князя. Коли трохи замовкли поздоровлення, гетьман знову звернувся до князя:

— Одначе, оповідай далі, пане князю: твоє оповідання цікаве.

— Так, я настоюю, щоби розпочати рішучу битву; час як найкращий... В таборі хлопів непорядок... Змінюють отамана. Гетьман не годиться, рішає чекати. Мої вояки тратять терпець. Чого чекаємо? Підкріплень, які веде обложеним Скидан. Нарешті перехоплюємо його, нищимо, і всеж таки він відкладає битву! А на другий день новий отаман, хлоп Гуня, — тисяча і дві відьми йому в зуби, — гукнув Ярема, бючи кулаком по столі, — іде геть на наших очах. Та як іде? Такого відступу треба би навчитися також нашим панам. Ніби їжак, що підняв тисячу голок. Лють охопила мене. Наважуюся виступити сам. Мої драгуни довідуються, що до Гуні наближається Филоненко, веде з собою багато сили. Вичікуємо його і стрічаємо на березі Дніпра добрим вогнем з мушкетів і гармат. Та пробивається, шельма! Якийсь діявол тайно допомагав йому. Тікає з моїх рук... Ну, як би я знайшов тільки того доброчинця, — блиснув Ярема очима, — га, посидів би він у мене на палі! Облягаємо козацький табор, знесилоємо їх нападами, а нарешті погромлюємо, змушуємо здатися і так кладемо кінець повстанню.

— Слава, слава вельможному князеві! — загукали присутні, наповнюючи знову високі кубки.

— В усіх тих проханнях, які хлопи присилали нам, вони просили повернення старих прав і заведення грецької віри. Гетьман сказав: побідник дає закони! А я скажу: поки живий князь Ярема, не бути цьому ніколи! Бунтівників не оборонять закони! Грецька схизма не запанує. »

— Сину мій, — піднявся єзуїт, витягаючи над князем руки, — благословення боже на тобі! Ти — справжній син католицької віри.

— Так, отче мій, — відповів з диким захопленням князь, і лице його засвітилося якоюсь фанатичною ненавистю. — Присягаю, що принаймні в моїх володіннях схизмі не бути!

— Але мосці-князеві не пощастить їх повернути, — відповів Конєцпольський, — хлопи вперті і свої схизми боронять більше, ніж свого життя.

— О, — підняв очі до стелі єзуїт, — пан гетьман має рацію: повернути схизматиків тяжко, та зате, яка перемога для неба, яка нагорода на небі!

— І воно так буде! — гукнув Ярема, встаючи з місця. — Буде, присягаюся іменем своїм!...

Тимчасом з другого, менше парадного покою командантського дому теж розлягалися голосні крики; там, з приказу гетьмана, командант фортеці частував начальників княжих хоругв і Богдана. За дубовим столом, багато заставленим стравами і винами, сиділо веселе товариство. З підозрілого козака Богдан перетворився в їх очах у відданого героя. Всі навипередки старалися показати йому свою приязнь і захоплення його відвагою. Пили за здоровля коронного гетьмана, за здоровля князя, за славу Річи Посполитої і за здоровля спасителя-козака. Тяжко було Богданові укрити

своє хвилювання. Одначе ні з його веселої усмішки, ні зі зручних відповідей ніхто не міг би догадатися, яка тривога роздирала козаче серце; а його не покидала й мучила все та сама грізна думка: „Ще година, друга і полонених привезуть до замку, а коли йому не пощастить вирвати тих двох з рук князя, він загинув на віки“.

Коли всі вже досить випили, і дехто вже навіть заснув на лавах, Богдан вийшов непомітно з покою до широкого заїзду, який ділив дім команданта на дві половини. З парадної хати чувся різкий голос князя: „Га, як би я знав, який це доброчинець допомагав Филоненкові, посидів би він у мене на палі!“ Ці слова добре почув Богдан; мимовільне тремтіння перебігло по його тілу, і він вийшов поспішно на замковий двір. Навкруги невеликого простору, який займало це подвіря, підіймався високий земляний вал, а на ньому зубчастий кам'яний мур; він був такий широкий, що четверо коней могло свobodно їхати по ньому. Здовж усього валу були в мурі вузькі отвори, і неповоротні мідяні гармати просовували крізь них свої довгі жерла. Під валами з внутрішнього боку стояли довгі і низькі будинки — стайні, порохові склади і мешкання для залоги.

По чотирьох кутах фортеці здіймалися чотири грізні башти, зложені з сірих каменюк. Кожна з них складалася з чотирьох поверхів; з вузьких бійниць також витягалися зеленкуваті жерла гармат. Вартові стояли коло зводжених мостів на баштах і на валах.

Грізно дивилися на Богдана бійниці і башти; грізно здіймалися неприступні вали і зубчасті мури, і все це, здавалося, говорило бундючно: „Досить, залишіть! Вам уже не піднятися ніколи!“

Кілька хвилин Богдан стояв нерухомо, заглиблений у свої тривожні думи: — тут моє життя на волоску, — правда, прислуга князеві дає ще надію; а як він не

схоче помилувати? Коли Пешта і Бурлій... Га! — провів Богдан рукою по голові, ніби хотів прогнати з неї ці страшні думки. — А там, що там тепер робиться? Лютує Потоцький: муки, кари, страти... Нещасний нарід у пазурах цього ката... А товариші — Богун, Кривоніс, Нечай, Чарнота? Ех, скорше би вибратися звідси туди, в Чигирин...

Гучний голос, що розлігся коло нього, змусив його схаменутися.

— Га! — почув він, — та невже це ти, свате Хмельницький?

І опасистий, чепуристий шляхтич весело опустив руку на його плече.

Богдан здригнувся від несподіванки; а поглянувши на шляхтича, теж старався викликати усмішку на своєму обличчю.

— Свате Чаплинський! А ти яким чином тут у Кодаку? Який чорт потяг тебе блукати по степу в таку непогоду?

— Я з гетьманом, в почоті його яснорельможности... Одначе Фортуна і Вікторія, як я чув, гадають, здається, вибрати тебе своїм коханим! Але, — моргнув шляхтич бровою, — двом жінкам, свате, догодити тяжко! Сто тисяч чортів! Така прислуга князеві! Тепер проси тільки милостей: Ярема скупитися не любить!

— А яких мені милостей? — гордо всміхнувся Богдан. — Хвала Богові, все маю, добра на козацьку душу стане.

— Правда, щастить тобі свате, — вдарив його знову по плечу Чаплинський; та заздрісний вираз майнув на хвилю в його очах. — Що й казати, знають тебе всі, на всю округу, та й гетьман, оповідають, довіряє тобі багато своїх діл.

— Дякую Богові, довелося зробити кілька малих

прислуг його ясновельможности, і він, дай Боже йому довгого життя, не забував про мене.

— О, так, так! — гукнув з перебільшеним почуттям шляхтич, підіймаючи до неба зеленкуваті, вибалушені очі. — Його милість коронний гетьман — перший лицар нашої ойчизни! — гукнув умисно голосно і потім, перемінивши відразу голос, казав далі веселим тоном: — одначе, щож ми стоїмо з тобою, свате, на холоді? Я тебе тому шукав, щоб почастувати добрим медом, якого ти навряд чи коштував. А я гадаю, що смаку до нього пан писар не стратив з того часу, як став приближеним Фортуни? Адже жінки і вино так само нерозривно зв'язані між собою, як обійми і поцілунок. Ха, ха! — вибух він самозадоволенням сміхом, — і як друге зроджує перше, так і перше веде до другого, — тому, будьмо щасливі, щоби пити, і пиймо, щоби бути щасливими... — і не чекаючи Богданової відповіді, шляхтич узяв його під руку і пішов у напрямі до одної з замкових хат.

Коли кубки вже разів зо два осушено і піднято, пан Чаплинський відкашлявся, обтер свої сторчачі вуса оксамитним рукавом кунтуша і звернувся з підслесливою усмішкою до Богдана:

— Так, так ти, свате, ввійшов тепер у ласку і даліше підеш. Чим Фортуна не жартує? Адже вона жінка, а закони писані не для них. Ще й наказним гетьманом станеш.

— Господь з тобою, свате, — усміхнувся Богдан, розиравляючи вуса, — куди нам, безправним козакам: це вам, пишній шляхті!

— Ге, ге! — кивнув головою Чаплинський, — який ти там, пане-свате, козак? Знаю я тебе, знаю! Та ти тільки шепни тепер князеві Яремі і нобілітацію одержиш. Та от я, хоч і шляхтич, та ще такого високого

гербу, а — лицарське слово, — не маю я кращого приятеля, як ти...

— Хитрий лис! — подумав Богдан і відповів голосно: — і ти в цьому не помиляєшся, свате, — нема такої прислуги, якої-б я тобі не зробив.

— Отож! гукнув шляхтич з оживленим лицем, — ніби ти був зі мною в пеклі! Я тільки що хотів просити тебе допомогти мені в маленькій справі.

— Жалую, що вона невелика.

— Тим краще: ловлю товариша на слові. Ось бачиш, гетьман має багато нових пустошів, так я хотів би, знаєш, дозорцею... Ну, а ти, свате... знаєш... при нагоді скажи вельможному слово за мене...

— Тисячу слів для приятеля, — простягнув Богдан Чаплинському руку.

— Ну, а я тобі, свате, теж прислужуся коли небудь, знаєш, рука руку... — підморгнув Чаплинський, потряс Богданову руку і наповнив знову обидва кубки. — Ну, а тепер виємо ще, свате!

Богдан стукнувся ще раз кубком зі своїм вже розвеселеним шляхтичем і вимовив від несхочу: — Ех, досадно мені, пане-свате, так досадно, що, здається, коня свого улюбленого віддав би, щоби скинути з себе цю досаду...

— А що там сталося! Яка досада? Їдж, пий, от і все! — стукнув Чаплинський кубком по столі.

— Бачиш що, серед полонених князя опинилися два мої товариші, люди наші, знаєш... вже як вони, бідолахи, до табору Гуні дісталися, — дивуватися треба. Тільки князь, спіймавши їх, рішив покарати всіх. А мені ці два страшенно потрібні! Гадаю просити за них князя. Так чи не скажеш ти також за них слівця? Вірні люди, ручу за них головою!

— Добре, напевно! Ріс із ними, жив із ними, підлих

козаків разом локшили, слово гонору, як чесний шляхтич! — говорив, уже заплутуючися, Чаплинський.

Раптом на подвірю фортеці почувся сухий гуркіт коліс по замерзлій землі і брязкіт залізних ланцюгів. В очах Богдана майнув якийсь утаєний вогник, майнув на хвилинку і згас.

— Що це? — зірвався Чаплинський.

— Полонені князя, — відповів Богдан.

— Ага, бунтівники! — похитнувся Чаплинський, устаючи зі свого місця і перевертаючи дерев'яну лаву. — Цікаво подивитися на се бидло. Ходімо!

Нічого не відповів Богдан на ці слова, тільки насунув шапку і швидко пішов наперед.

У сінях прилучилося до них ще кілька гетьманських і княжих підручних.

На широке подвіря один за одним в'їздили вози з закованими полоненими. На деяких із них були свитки, і крізь роздерту сорочку виднілися червоні, померзлі груди; другі сиділи тільки в самих сорочках, сині, задубілі, з кайданами на руках. Де-не-де видніла обмотана ганчірками голова або задубіла нога. На першому возі лежав померший в дорозі, не знятий з воза козак. Його незакриті, застигли очі з якимось широким жахом дивилися на олов'яне небо. Товариші збилися на возі в купу, стараючися не доторкнутися його мертвого, холодного тіла.

Замкова прислуга й залога висипала на вали замку; з усіх боків було чути глузування й дотепи.

— Який пронизливий вітер! — сказав Чаплинський, закутуючися у свій кунтуш. — Дме, ніби бравий драгун у трубу. І по що князь брав стільки полонених?

— Хотіли випитати від них дещо, — відповів молоденький хорунжий, — але ці хлопці вперті як барани; у них скорше вирвеш язик, ніж зайве слово.

— Чисте бидло! — кинув зневажливо Чаплинський.
В міру того, як приїздили вози, збільшалися жарти і дотепи.

Рип возів почули також у парадній салі командантського дому.

— Що це за галас? — здивувався Конєцпольський.

— Мої полонені, — відповів Ярема, — останні рештки козацьких військ.

— О ні, не останні! — відповів гетьман. — Вони, як оповідають, зібратися тепер на Запорожжю у незвичайному числі.

— На Запорожжю? Про це власне я й хотів переговорити з гетьманом. — Ярема перекинув ногу на ногу і почав говорити, підкручуючи свій тонкий вус: — час тепер догідний, ми розгромили хлопство; поки вони ще не встигли оглянутися, треба розбити їх головне гніздо; зі мною добірні сили... драгуни, гусари, гармати. Так! Для цього я й спішив до Кодака, щоб запропонувати панові коронному гетьманові злучитися і рушити разом на них.

— Як? — здивувався гетьман. — Його мосьть князь пропонує рушити на Запорожжя відразу, не чекаючи весни?

— Моє правило: приголомшувати ворога швидкістю.

— О ні, — сказав Конєцпольський, — мій досвід радить мені завсіди брати собі за приятеля обережність: цей приятель не зраджує ніколи. Прощу тебе, княже, почекай: у Чигирині ми скличемо соймик.

— А коли ми будемо збирати сойми і рішати давно рішені справи, — зїдливо перебив Ярема. — хлопці знову зберуться, і знову повстануть бунти?

— Останнє пораження не дозволить їм швидко зібратися, а головне те, що піти на Запорожжя з військом тепер нема ніякої можливости.

— Чому?

— Водою не можна, а сушею ще гірше. Треба чекати весни.

— Великому гетьманові передали мабуть невірні чутки, — уривчасто заговорив Ярема, крутячи свою гостру борідку, — що до цього ми матимемо зараз найвірніші відомости... гей, покликати мені пана писаря! — гукнув він.

Через кілька хвилин Богдан у супроводі Чаплинського ввійшов у кімнату. Чаплинський спинився коло порогу, а Богдан пішов наперед.

— Дати вацпанові кубок вина! — наказав Ярема. Слуга наповнив кубок і подав його панові писареві. Богдан підняв його високо і вимовив гучним голосом: — Здоровля його величності, всеї Річи Посполитої та її оборонців!

Усі похилили голови; та побажання, здавалося, не дуже сподобалося.

Випивши і передавши слугі кубок, Богдан уклонився і подав Конєцпольському пакет і лист.

— Ага, рейстрові списки! — сказав гетьман, зломив воскову печатку, переглянув папери, а потому лист і звернувся весело до Богдана: — Ну, я радий бачити тебе, вацпане; радий почути про те, що мій вояк зробив таку прислугу князеві, і радий тим більше, що відвага твоя не ослабла!

Хмельницький уклонився.

— Прилучуюся до думки князя, — сказав голосно і недбало Вишневецький, — вацпан показав сьогодні свою відвагу, і я маю надію, він покаже нам її також при важнішій нагоді.

— Насмілюся відповісти його княжій милости, — сказав Богдан, і брови Яреми ворожо насупилися при

цих словах, — наслідуюся відповісти, казав далі Богдан спокійно, — що важнішого випадку в моєму житті я не передбачаю, бо чи можна порівнати знищення навіть цілого війська з ратунком найславнішого оборонця ойчизни?

Чоло Яреми випогодилося; бундючна усмішка пробігла по обличчю.

— Вацпан зручний, — гукнув він весело, — і в час пригадав про прислугу: Ярема не забуде нагороди.

Якийсь насмішкуватий вираз майнув на хвилину в очах Богдана, та він відповів спокійно:

— Похвала таких хоробрих лицарів — найкраща нагорода для козака; та тим разом я дозволю собі звернутися до княжої милости з одним проханням.

Богдан спинився.

— Преси, — вимовив Ярема бундючно, відхиляючися на спинку свого крісла. — У князя Яреми вистане влади, щоби вдоволити твоє прохання.

Богдан зробив кілька кроків наперед.

— Серед полонених яснішого князя опинилися два вірні, покірні козаки — Пешта і Бурлій; я їх знаю, я можу поручити за них, як за вірних слуг ойчизни і короля, і хотів би просити князя помилувати їх.

— Вірних слуг! — холодно всміхнувся Вишневецький. — Як же це вони опинилися разом з бунтівниками?

— Вони спішилися повідомити князя про наближення Филоненка, та їх схоплено в полон і приведено до козацького табору.

— Чомуж вони досі мовчали про те?

— Казали; та ніхто не доніс їх слів до княжих ух.

— А хтож тепер поручить за правдивість їх?

— Я, — відповів Богдан, відступаючи назад: — ось цею головою.

— Коли моє скромне свідоцтво може щонебудь значити для його княжої милости, я додаю теж, — сказав, кланяючися, Чаплинський, — що ці два вірні лицарі крім вигляду не мають нічого спільного з бидлом.

Ярема мовчав.

— Що ж, княже? — вмішався також Конєцпольський. — Хмельницького я знаю: бунтівників він не буде боронити.

Ярема змірив Богдана від ніг до голови і вимовив крізь зуби: я не люблю прощати; та я дав тобі слово, а слово Яреми — закон: твої козаки свободні... Пане Зарембо, — звернувся він до одного зі своїх офіцерів, — передайте мій приказ!

— І ваша князівська милість знайде в них найвірніших, відданих слуг, — уклонився Богдан; його обличчя лишилося спокійне тоді, як у грудях вибухло ціле ogniще життєвих сил: знову свободний, безпечний! І скільки славних літ, скільки діл попереду! Як би швидше геть з цього Кодака! Швидше до Чигирину, на Україну! Поки козаки мають розумні голови на плечах, ще не все загинуло!

— Одначе, до діла — перервав його думки Вишневецький. — Чи можна тепер дістатися на Січ?

— Одній людині можна, але військові ніколи.

— Як? Мої гусари!

— Закони природи для всіх однакові: до весни на Запорожжя не дістанеться ніхто.

— Ось бачиш, княже, — сказав Конєцпольський, — тому я й прошу тебе ще раз: відложи свої пляни на час, їдь разом зі мною, зроби мені честь, заїдь до мене. Лист від сина змушує мене ще прискорити мій від'їзд, і я маю надію, що зібравшись в Чигирині, ми рішимо, коли й як зачинати похід.

— Добре, — відповів коротко Ярема. — Хай буде так. Я їду з паном гетьманом, та під одною умовою, що цим ми лише відкладаємо погром Запорозжя, а воно так чи інакше загине, бо вже вибила його остання година.

Величезна головня впала в вогнище, і ціла фонтана огневих іскор бухнула догори, наповнивши кімнату черволавим світлом, і на тлі цієї заграви вирізьбилася раптом перед князем чорна постать козака з затисненими устами, з насупленими бровами, і в цьому огневому сяйві вона видалася Яремі лиховісною і понурою, а спокійний її вигляд викликав у душі князя безпричинний, незрозумілий гнів...

Конецпольський доводив далі:

— Не бачу навіть і причини так боятися Запорозжя; з того часу, як збудовано цю фортецю, повір, княже, на ній поломлять зуби дикі вовки!

— Одначе, вони вже раз її доконали, — з'їдливо всміхнувся Ярема. — Мені пригадується, що козак Сулима раз уже спалив Кодак.

— Та старий Кодак не має нічого спільного з цим.

— Насмілюся сказати княжій світлости, — докинув також чужоземець, — фортецю збудовано після останніх взірців. Вона може витримати облогу стотисячного війська, і без зради її ніколи не можна здобути.

— Князь ще не бачив фортеці, — казав далі Конецпольський, — та коли він огляне всі укріплення, тоді змінить свою думку, — ручу за те.

— Радо, радо! — згодився Ярема, — та, — тут князь спинився, ніби йому до голови прийшла якась блискуча думка, і раптом усе його бліде обличчя засвітилося злісною усмішкою, — але ця фортеця ще не зовсім викінчена, — вимовив він поволі, виразно вимовляючи кожне слово, — і не має грізного вигляду.

Після слів князя настала на деякий час мовчанка, — такими неприємними і незрозумілими видалися присутнім його слова.

— Я не погоджуюся з князем, — з досадою вимовив Конєцпольський, — і як би був час, я запропонував би князеві змусити своїх драгунів здобувати фортецю, і йду о заклад на сотню турецьких коней, вони лишилися би під мурами аж до самої весни.

— Фортеця неприступна, — повторив знову Богдан.

— А я всеж таки лишаюся при своєму, — так само повільно й виразно вимовив Ярема, тішучися загальним незадоволенням, — і коли пан коронний гетьман дозволить мені, я хочу зазначити і виправити помилку.

— Дуже радий, — холодно вимовив Конєцпольський, — але боюся, що намір князя стримає нашу подорож.

— О ні, — з бундючною усмішкою підвівся князь, — Ярема ніколи не змушує чекати на себе!

Присутні мовчали; усі були недобрі за надмірну пиху князя.

— Я тільки дам приказ, — і Ярема пішов був до дверей, та помітивши Богдана спинився, і знову чортівський вогник засвітився в його оловяних очах. — Пане писарю, — звернувся він до нього, — я гадаю, що пощада двох козаків занадто мала нагорода для тебе, — іди за мною!

На вузькому задньому подвір'ю фортеці, уміщеному в трикутному виступі муру, все вже було приготоване для кари. Посередині стояв грубий дубовий пенъ; від нього йшов рівчак, яким мала стікати кров; на пні лежав блискучий і тяжкий келеп. Величезного росту жовнір зі

звірячо-ідіотичним обличчям і здушеною ззаду рудою головою ходив по подвірю. Стілець для князя був покритий ведмежою шкірою. З сірого неба падав ледве помітний, дрібний, холодний сніг.

Дубові ворота, зроблені в середині командантського дому, відчинилися, і з'явилися окружені залогою полонені. В деяких із них повідмерзали ноги, так що вони не могли йти і їх тягли жовніри.

Ярема кинув на них повний зневаги й ненависти погляд; та ні погляд князя, ні блиск важкого келепа, здавалося, не зробили на них жадного вражіння: вони йшли і спинялися байдужо й понуро, звисивши чубаті голови на груди. Деякі з них загортувалися в діраві свити, ніби хотіли завітися хоч в останню хвилину життя.

— Починай! — дав знак князь, витягаючи ноги на ведмежій шкірі.

Жовніри стали двома рядами.

Полонених усталили рядом. Кат узяв келеп, провів рукою по його гострому лезові і, ніби випробовуючи силу своєї руки, махнув ним кілька разів у повітрі. Сталь мов блискавка промигтіла і згасла. Пару передніх полонених розв'язали і зняли з них кайдани.

— Вести по одинці! — скомандував хорунжий.

Два жовніри підійшли і хотіли схопити під руки першого козака; та він відштовхнув їх, порушив могутніми плечима і гукнув молодим, віджилим голосом:

— Поки ніг не відбили, сам зможу піти!

Відступилися жовніри; козак зробив кілька сміливих і твердих кроків; його погляд упав на келеп і піднявся до сірого неба; він поклав на себе широкий хрест і вже схилив голову, як раптом почувся різкий крик князя:

— Стій! Спитати його в останній раз!

Козака піднесли. Хорунжий підійшов до нього.

— Гей, хлопе, послухай; ти ще молодий, — почав він: — я питаю тебе в останній раз, скажи нам: куди втік Гуня? Хто головні оборонці бунтівників? Чи багато ще лишилося бунтівників, і де вони?

Молоде лице козака було втомлене й бліде; в заплісаних, окружених чорною тінню очах, горів останній горячковий вогонь життя. Козак підніс голову і посміхнувся, а такий жахливий був цей усміх, що хорунжий відступив назад. Здавалося, козак збирався сказати своє останнє слово і вложити в нього все призи́рство, всю ненависть, всю ворожнечу...

— Ти хочеш знати, куди сховався Гуня? — заговорив голосом, який тремтів від ненависти і призи́рства, ніби натягнена струна, — не знаю; але знаю, що він поза вашою погонсю, і швидко налетить до вас знову чорним орлом! Ти питаєш, хто головні оборонці бунтівників? Шукати їх тобі не тяжко: ось вони! — і простяг руку, показуючи на князя. — І багато їх ще лишилося там! — та показав на північ.

— Мовчи, пся крив! — гукнув хорунжий, хапаючися за шаблю; та козак говорив далі ще голосніше:

— А на третє твоє питання мені ще лекше відповісти: кишить повстанням уся Україна! І ти, княже, прийми мою останню раду: не їзди темним лісом — за кожним деревом ховається узброєний козак; не ходи над ярами — в кожному з них сотня сидить; не спи у своєму замку, бо скрізь, тепер чи пізніше, а вони вишукать тебе і скрізь їх помста спаде на твою голову!

— Рубай! — гукнув Ярема шиплячим голосом, встаючи з місця і спускаючи руку.

Мигнув у повітря келеп, розлягся короткий з м'яким хрускотом стукіт, і відрубана голова покотилася

з колоди до княжих ніг. Повіки її здригнулися, короткий погляд помертвілих очей спинився ще раз на Богдані і погас на віки. Ярема відштовхнув від себе мертву голову носиком чобота, а хорунжий підхопив її за довгий чуб і, вимахуючи нею перед полоненими, гукнув голосно:

— Хто хоче признатися, кажи: князь обіцяє життя!
Та козаки вперто мовчали.

— Рубати їх без пощади! — махнув рукою Ярема... і потяглися полонені рядом.

Кожний з них підходив, зводив очі до оловяного неба, хрестився широким хрестом і спокійно клав завзяту голову на дубовий пень.

Мовчазний і блідий стояв Хмельницький; його очі не відривалися від закрівавленого пня, а рука все міцніше й міцніше стискала ручку шаблі. Від запаху свіжої, паруючої крові дике, звіряче бажання прокидалося в його душі... Вирвати від ката сокиру, розправити могутні плечі і вбити холодне залізо в це холодне, бундючне княже чоло... Так, це щастя... а далі що... покласти так само покірливо голову на колоду... під цим безпросвітним небом, в цій лиховісній тиші... Ні, ні! Терпеливості! Хай натягають тятиву, щоби міцніше й грізніше полетіла стріла!

— Здається, панові писареві це видовище не до смаку? — звернувся до козака Ярема, повертаючи на нього холодні, оловяні очі.

— Навпаки, я вдячний ясному князеві, — відповів Богдан, і голос його видався йому самому незнайомим, — так глухо і понуро розлігся він: — від цих трупів виковує в мені завзяття.

Від розливої калюжі крові здіймалася тепла, вогка пара; худі, півдикі замкові пси жадібно лизали її, гар-

чучи один на одного і настобурчуючи свою шерсть; сокира стукала коротко і глухо; дрібний білий сніжок по сипав голови; вітер люто термосив на баштах бундючні прапори; за муром ревів і стогнав Дніпро...

Коли жовніри підтягли до колоди останнього козака з відмороженими ногами, Ярема підвівся з місця, знаком покликав до себе хорунжого і щось тихо сказав йому.

— Забрати це падло, — і показав на купу трупів, — а через пів години в похід!

Коронний гетьман, командант Грундзінський, Боплян і почот вже чекали на князя, щоб оглядати Кодак. Князя повели по всіх коморах і складах зброї, по всіх пивницях і баштах, а нарешті вийшли на вали. Ці вали з мурами виступали між баштами гострим трикутником наперед, так що на випадок облоги залога замку стрічала облягаючих перехресним вогнем з башт і з бійниць мурів. І гетьман, і Боплян, показуючи князеві всі ці удосконалення, вихвалювали йому неприступність Кодака. Та Ярема мовчав на все, і тільки їдка усмішка кривила його бундючне обличчя.

Конецпольський насупився, а цього, здається, тільки й чекав Ярема.

— А деж Хмельницький? — спитав невдоволеним голосом гетьман:

— Він у хаті з визволеними козаками, — низько вклонився Чаплинський, вибігши наперед.

— Покликати сюди! А визволені їдуть з нами. Видати їм з обозу коней.

Поспішаючи, щоби показати свою ревність, спустився Чаплинський з валу, зачепляючи і штовхаючи по дорозі жовнірів.

— Коли думає виїхати пан писар? — звернувся до

Хмельницького гетьман, коли той з пошаною станув перед ним.

— Як тільки впораюся, ясновельможний гетьмане...

— Ні, пойдеш з нами, ти мені потрібний тепер... Є справи по маєтностям.

— Але, ваша ясновельможносте, я гадав доповнити списки тих реєстрових, які були вислані сюди, нарешті, мої коні втомилися, чоловік теж...

Та гетьман суворо перебив йому: — „Дурню! Списки встигнеш! Панові дадуть коней з мого обозу — вже сьогодні, відразу, ти виступаєш з нами в дорогу“.

Безсила лють охопила Богдана. Все мусить упасти, все мусить порватися! Їхати з ними? Це три... чотири... п'ять днів проволоки... Гетьман може ще затримати в Чигирині... А тимчасом Потоцький не чекає... Богун... Кривоніс... товариші, брати! Можна було вратувати... переховати... та тепер — пропало все! — О, Боже, та невжеж не можна уникнути цього? Два дні свободи, лише два дні, і багато можна зробити! Він стояв як закам'янілий на місці, не знаючи ще, на що зважитися, що зробити...

А в низу, на подвір'ю фортеці, вже шикувалося військо Яреми, поралися слуги гетьмана, готували тяжкий гетьманський ридвал.

— Я попросив би ясновельможного князя оглянути ще північну башту, — звернувся до Яреми Болляни.

— Добре, дуже радо! — згодився Ярема, пропускаючи гетьмана наперед.

Богдан глянув у напрямі магнатів і раптом заприпитив в одному з отворів північної башти знайоме чорняве обличчя. Удаючи, немов іде за почотом вельмож, він непомітно наблизився до вузького вікна.

— Ахметко, стій, не рухайся! Слухай, що я тобі скажу! — зашепотів Богдан, не повертаючи голови до

отвору, буцім то дивиться на широкий Дніпро. — Уважай на кожне слово, часу нема!

— Що сталося, батьку? — прошепотів Ахметка, глянувши на схвильоване, бліде Богданове обличчя.

— Мовчи! Нещастя.. Не повертай до мене голови, — сказав Богдан уривчасто й тихо, — гетьман наказує мені їхати з собою. Удай з себе хорого, викрадися і втечи з фортеці. Я може довший час мусітиму бути з ними... Скачи, що сили, до Суботова... Не жалуй коня... упаде, купи іншого... передай Золотаренкові і Ганні... та вони вже це самі знають, — що гетьман розбив Гуню, що Потоцький лютує, божеволіє, накладає скажені кари. Наші приятелі в небезпеці. Хай зроблять, що можливо... підкуплять... переховають... вратують. На гроші! — казав він уривчасто і швидко, розв'язуючи тремтячими руками черес і висипаючи в пригорці Ахметки купу золотих, — хай зберуть ще дома... хай нічого не жалують... Спіши... пам'ятай, — виконаєш моє доручення, будеш мені сином до смерти! Та я бачу, Ярема виходить з башти... Іди, але не відразу; розглянься довкруги.

— Ну що, — мій княже, — спинився Конєцпольський, оглядаючи самовдоволеним поглядом башти й вали, — невжеж і після цього всього ти скажеш, що фортеця не грізна і не злякає ворогів?

— Так, — похитнувся Ярема з усміхом, — фортеця добра; та я лишаюся при своєму.

— В такому випадку князь перевищує всіх не тільки в воєнній штуці, але також в інженерній, — з лихо укритим незадоволенням відповів Конєцпольський, — я дійсно дивуюся, — з'їдливо додав він, спираючися на дорогу палицю, — чому-б мостивому князеві самому не взятися до будови фортець.

— О, ні, я маю ще настільки відваги, що в цьому бурхливому часі таке мирне заняття, — підчеркнув

Ярема, — мені не по душі! Та виправити чужу похибку можу з вдоволенням, — і потер весело руки, — та з дозволу пана коронного гетьмана я видам приказ.

Ярема вдарив тричі в долоні, і раптом на всіх валах, на всіх баштах показалися разом, ніби на знак чарівника, жовніри князя з довгими жердками в руках. На жердках сторчали якісь дивні кулі. Богдан глянув і відразу догадався.

Кілька ударів сокирами — і ряд жердок рівним рядом станув на мурах.

— Ну, що? — самозадоволено обвів Ярема рукою всі вали фортеці. — Чи не мав я рації? Га? Скажи сам, пане інжинєре? От бачиш, і воєк може показати помилку!

— Мушу признатися, князь має дотеп, — квасно відповів Конєцпольський.

— За вказівку ясноосвеценого князя я на віки буду вдячний його князівській світлості, — уклонився, знімаючи капелюх Боплян. — Князь сказав останнє слово, — нам лишається тільки захоплюватися.

І дійсно, радісні вигуки посилилися зі всіх боків.

— Чудово! Досконально! — вигукував, хитаючися від реготу, грубий хорунжий: — сади Семіраміди ніщо в порівнанню з цими деревами!

— Ха, ха, ха! — розлігся другий голос. — Мені здається, що для цього падла князь зробив навіть занадто високу честь!

— Поставив їх вище всіх! — зареготався також пан Чаплинський, протискаючися ближче наперед.

Нові панські жарти і дотепи покрили його голос.

Нерухомо сторчали на жердках козацькі голови. Смерть уже покрила їхні обличчя сіруватим, мертвим серпанком. Очі були замкнені, уста стиснені. Довгі чуби

звисли вниз. Величній спокій смерти вже розлився на їх застиглих рисах. Здавалося, вони слухали всі ці панські жарти так байдуже, так спокійно...

Богдан відразу догадався, по що Ярема казав рубати голови; та ні сама кара, ні цей жорстокий жарт не приголомшили його так, як одна маленька і, здавалося-б, незначна для козака подія. Коли жовнір пройшов попри нього з відрубаною козацькою головою, Богдан підняв очі, і з жахом пізнав у ній обличчя першого молодого, сміливого козака. При вбиванню жердки в землю голова похитнулася; щоби краще вбити жердку, жовнір ударив по голові сокирою, і раптом тяжка крапля півзастиглої крові поволі вишигла на чоло, тихо скотилася по мертвому обличчю і впала Богданові на руку.

Хто знає, чи дотик цієї холодної краплі крові, яка ніби закликала до помсти, чи довга мовчанка, чи безсила лють, але все це піднімало в душі Богдана все міцніше й міцніше довго стримувану бурю... Холодна крапля розпливалася на руці у криваву пляму; здавалося, вона пекла наскрізь його руку, і очі козака дивилися все понуріше й понуріше.

Перед ним розливався сталевий, гнівний Дніпро. На заході небо прояснилося, і ніжні рожеві смуги пробивалися крізь поруділі хмари, в повітря стало тихо, дихнуло теплом. Там далеко, на півдні, виднів ряд сірих, покритих піною каменюк. Раптом серед олов'яних хвиль ріки Богдан помітив якісь дивні предмети, що пливли вниз. Пильно глянув у той бік і пізнав їх. Це були трупи страчених козаків; вони пливли за водою, розпростерши мертві руки, пливли безстрашно, байдуже туди, де ревів грізний поріг.

— Пливіть, пливіть, сумні вістники, — тихо прошепотів Богдан, чуючи, як стискає йому серце якась невидима, але могутня рука. — Пливіть, безборонні

брати, і коли не я, то несіть хоч ви Запорожцям криваву, смертельну вістку.

А гетьман із князем теж задивилися на Дніпро, і весь почот замовк, боячися перервати врочисту тишу.

Князь гордо схрестив на грудях руки; обличчя гетьмана було поважне і спокійне. Уся широка, сіривата рівнина, і Дніпро, і пороги здавалися безборонними, підвладними з цієї грізної висоти.

Нарешті гетьман перервав мовчанку.

— Покликати сюди реєстрових старшин! — приказав він.

Тихо і з пошаною вийшли на вал один за одним мовчазні старшини і спинилися перед гетьманом. Богдан прилучився до них.

— Так, — відіззався нарешті князь, — я мушу признатися: фортеця недоступна. Ти перевищив себе, пане інженере, — вимовив бундючно, простягаючи Боплянові руку.

— Я зробив, що міг, — скромно уклонився той, — що було в людських силах.

— Ну, сим разом вони показалися великі, — милостиво вимовив гетьман, теж простягаючи Боплянові руку. — Прийми мою подяку: ти виправдав мої надії.

— Присягаю честю, — вигукнув Боплян, — небо потвердить нам їх! І легше було впасти ерихонським стінам, ніж стінам Кодака!

Козаки стояли суворі, і жадна усмішка не кривила їх понурих, покірних облич.

Гетьман вичекав хвилину, і коли замовкли розмови, звернувся до козаків, показуючи рукою на грізні укріплення, на вишикуване на подвірю військо, на широко розкинену в долині безлюдну долину.

— Ну що, панове козаки, як подобається вам Кодак?

— Та ще з цими бунчуками на чолі? — призириливо всміхнувся Ярема, показуючи на ряд зрубаних голів.

Козаки мовчали. Ніхто не вимовив ні слова. Понуро мовчав також Богдан. „Щож ти мовчиш, пане писарю військовий?“ — поволі, радіючи вражінню від своїх слів, звернувся гетьман до Хмельницького.

І раптом Богдан перемінився.

І довга мовчанка, і холодна стриманість в одну хвилину злетіли з нього. Він стояв перед гетьманом певний і могутній, з палаючими очима, з величньо відкиненою головою. Зневажлива усмішка заграла на його обличчю.

— „Рукою зроблене рукою зруйную“, — гордо відповів він.

Це тривало лиш одну хвилину. Богдан знову занував над собою, та вже було пізно: лиховісним ударом дзвону розляглося бундючне прислів'я.

Гетьман змірив Богдана очима і, не сказавши ні слова, обернувся та пішов наперед. За ним пішов увесь почот. Лице князя освітлив злорадний усміх: здавалося, відповідь Богдана сподобалася йому.

— Еге! — вимовив він многозначно, — пан писар не з полохливих!

Гетьман зробив кілька кроків, спинився і вимовив недбало, не звертаючи до Богдана голови:

— Пан писар може лишитися в Кодаку.

З початку ці слова втішили Богдана: значить, він свободний і може летіти... Та це була лише хвилинка; він прийшов до свідомости, що гетьман розгнівався, що він не вибачить образи...

Богдан стояв приголомшений. Лють, досада на свою неовздержливість бурхливо охопили його. Свідомість страшної небезпеки від гніву гетьмана і від наслідку його слів мукою сповняли його душу.

А тимчасом з подвіря вже виїхав ридван гетьмана, поскакав також Ярема в супроводі своїх драгунів, з подвіря вийшли останні жовніри.

Роздумувати не було часу... Швидко зійшов Богдан з валу... Хай буде, що буде, а тепер він свободний, і поки ще в руках та свобода, треба летіти швидко до Суботова... зробити все можливе... А там, — рішив поспішно Богдан, — поручимо себе Фортуні, яка ще досі не зраджувала: довліє бо кожному дневі злоба його!

Швидко зійшов Богдан з муру. В глибині подвіря він помітив команданта кріпости, який розмовляв з якимсь драгуном; обличчя цього драгуна він не міг розглянути, бо він стояв до нього спиною. Розмова велася тихо; однак Богдан почув кілька разів слова: „заговор“ і „король“. Богдан не звернув на це уваги: він пригадав, що казав Ахметці негайно їхати, і тому спішився знайти його швидше, щоби повідомити його, що й сам негайно з ним поїде. Та коли проходив поспішно попри команданта, той несподівано спинив його.

— Прошу пана віддати мені свою шаблю.

— Що? — вимовив Богдан відступаючи. — Я не розумію пана...

— Іменем короля і Річи Посполитої я арештую пана і панського служку! — відповів командант спокійно. — Шкода ставити опір, і тому я приказую панові віддати мені шаблю і йти за мною. А ви, — звернувся він до двох міцних жовнірів, — звяжіть хлопця і киньте в башту!

— Добре! — вимовив Богдан, задихаючися від гніву. — Пан чинить насильство, і за таке насильство пан відповість перед коронним гетьманом не далі, як завтра.

— „Про те, що буде завтра, не питай. приятелю,

ніколи!" — продеклямував за його спиною чийсь на-смішкуватий голос.

Богдан оглянувся і побачив злобне, викривлене тїюмфуючим усміхом обличчя Ясіньського.

IV.

Недалеко від Чигирина, верстов шість, не більше, мальовничо розкинувся по відлоному березі Тясмина хутір Суботів. Річка вється примхувато, тулиться до сивих верб, що обступили її з обох боків, і ховається часом зовсім під їх густим, навислим гіллям, щоби блиснути потім несподівано ясним плесом; чистенькі білі хатки, прибрані новими солом'яними, золотавими стріхами, розбігаються просторо під гору і виглядають жартовливо зза вишневих садків. Далі за горбком видно синю баню церкви з золотим хрестом і чотирикутний, на стовпах верх дзвіниці, а ближче, за довгою греблею і містком, на широкому вигоні стоїть коршма. Цей будинок відрізняється від інших хат і величиною, і широкою брамою, і високим, критим шалівкою дахом; над брамою на одній галузі гойдається привішена порожня фляшка, а на другій пучок шовкової трави. Широкий заїзд веде до досить просторого критого подвіря і ділить будинок на дві нерівні частини: на право від брами сторчать вузенькі двері від мешкання орендаря, повного подушок, бебехів, жиденят і гострого запаху часнику; а на ліво ширші двері відчиняються до великого, але брудного покою, який zarazом є захистом для подорожніх, їдальнею і місцевим сільським клубом.

Закурені стіни в багатьох місцях обдерто до глини, а навіть до деревляних брусів, що виглядають як голі ребра; стеля зовсім чорна; двері зачиняються зле, а над ними висить улюблений образ, на якому намальований козак Мамай, який не оковиту під дубом, до якого при-

в'язаний кінь. Здовж стін тягнуться широкі лави, а перед ними стоять столи. У кутку дві бочки на брусах; в одній з них до горішнього чопа вставлено лівар. Крізь вузькі, але досить високі вікна з побитими і заклеваними папером шибками проходить мало світла, і тому кімната видається ще понурішою.

Наступав уже вечір, а гостей ще не було; тільки в самому куті за лядою сидів господар коршми, Шмуль зі своєю жінкою Рифкою; трівожно наслухуючи й оглядаючися, таємничо розмовляв своєю покрученою мовою.

— Ой зле, любуню, вей мір, як зле! Чутки йдуть, що пани козаків побили, зовсім побили, на ферфал!

Рифка поблідла й сплеснула руками, а трохи подумавши, завважила:

— А нам що? Яка від цього шкода?

— Яка? А така, що або козаки тікаючи, зруйнують нас, або пани, женучися за ними, сплять... Ой, вей, вей!...

— Чому ж ти, Шмулику мій, гадаєш, що вони сюди прибіжать? Тут завсіди було тихо... а пан військовий писар така особа...

— Ні, моє золоте яблучко, що тепер значить пан писар? тьфу!... і більше нічого! Що він може? І розбійники козаки на нього начхають, і вельможне панство на табаку зітре... І чого це ті козаки бунтують? Сиділи-б спокійно, і все було би добре — і гандель добрий був би, і гешефт добрий... А так, чисте лихо!

— Та що це ти, Шмулику-котику, так побиваєшся? Коли козаки свині, то їм зле, а коли сюди приїдуть пани, то нам буде ще більше доходів; адже пани без нашого брата не обійдуться.

— Добре тобі це казати, а хіба не знаєш, що для пана закона нема: що схоче — давай, а то відразу повісить, — що йому жид? Варт менше пса...

— А хіба хлон кращий? Та сама гадюка!...

— Отож, так воно є! Та я гадаю, любуню, ось що: і дукати, і золоті, і всяке добро сховати... закопати де-небудь в непомітному місці, щоби не дісталися... і то не відкладаючи, а вже сьогодні в ночі... Ах, вей, вей!

— Гіт, гіт! Ось тут, забирай гроші, — почала вона відмикати шухляди і виймати завязані мішочки; Шмуль швиденько клав їх до великих кишень свого довгого запсердака, повторюючи шепотом: „Цвай, драй, фір“... У корнімі вже було темно.

Раптом риннули двері, і в хату ввійшли якісь люди в киреях з відлогами, брязкаючи укритими під полами шаблями, страшні велитні, як здалося Шмулеві, і напевно розбишаки.

— Ой! Гевалт! — гукнув жид і перегнувся через ляду, закриваючи її грудьми й руками, а Рифка від переляку як стояла, так і сіла на підлогу.

Тимчасом п'ять постатей спинилося серед хати, не знаючи в темряві, куди рушити; минула довга хвиля; чути було тільки тяжке дихання людей, які мабуть утомилися з далекої дороги.

— А хто тут? — розлігся нарешті досить грубий голос. — Дайте коням корму, а нам чого небудь промочити горло...

— На Бога, панове! — тремтячим голосом заговорив Шмуль. — я чоловік маленький... убогий! Мене кожний може скривдити! Я й шеляга не маю... Щоб я дітей своїх не побачив...

— Та що ти, дурману нажерся, чи що? — з досадою перервав той самий голос: — чого ти заквилів, жиде? Кажу тобі, дай коням вівса і сіна, а нам оковитки.

— Зараз, зараз, ясновельможні панове козаки, — відповів Шмуль, заспокоївшись трохи що до своїх гостей, — тут все такі чутки... гадав..., нани-шляхта...

Гей, любуню, засвіти каганець панам козакам, а я зараз обійду їх коней... Та наточи доброї оковитки кварта дві...
 Прощу покійно, панове козаки, — почав кланятися Шмуль, стираючи рукою зі столу порох і брудні калюжі.

Засвітився каламутним світлом каганець і освітлив брудну облупану хату. Козаки сіли за далекий стіл, не знімаючи шалок і кирей і закурили люльки. Рифка, з острахом приглядаючися їм, поставила на стіл велике мідяне начиння з горілкою і кілька зеленуватх склянок.

— Чабака, чи тарані скажете, панове? — спитала вона, уклонившись.

— Тарані, — відповів молодший.

Перший, який гукнув на жида, сів у самий кут, проковтнув одну по одній три склянки горілки, похилив голову на жилаві руки і замислився. Довгі сиваві вуса спустилися вниз і лягли пасмами на столі; через праве вухо двічі обкрутився чорний оселедець; знід насуплених широких брів дивилися гостро з глибоких западин очі й кидали часом зеленкуваті іскри. Суворе, опалене, з легкими зморщками обличчя, як би з темного бронзу; навскіс на ньому від правої брови майже до лівого боку підборіддя тяглася широка сиза близна, яка скрутила на бік половину носа, через що і прозвали козака Кривоносом. Ця рана знівечила йому обличчя і надала йому виразу якоїсь відразливої жорстокости. А другий молодший, з правильними, гарними рисами лица, був зовсім неподібний до свого сусіда і робив вражіння родовитого веселого пана; тільки в темно-синіх очах світилася не панська випещеність, а відвага її непохитна воля. Веселі товариші, мабуть, щоби пожартувати з його білого лица, прозвали його Чарнотою.

Інші гості якось ховалися в тіни; та не тяжко було догадатися, що всі вони належали до козачого стану і навіть до старшини: це було видно по червоних верхах

їх шапок з китицями, по кунтушах кармазинового коліру, які виглядали зпоза кирей, і по дорогій зброї. Кожний з козаків мовчки наливав собі склянку горілки, підносив під навислі вуси, перекидав, а потому, прицмокуючи і спльовуючи на бік, тягнув з люльки, пускаючи хмари диму; один тільки білий Чарнота їв тараню, а інші не доторкнулися до неї.

Почулися під вікнами кроки і бадьорі голоси; двері відчинилися і в хату, як до привичного захисту, ввійшло з галасом кількох селян; вони за панібрата поздоровкалися з Шмулем та замовили собі меду й пива, а дехто горілки.

Шмуль зрадів, що прийшли свої, і що тепер не буде сам у товаристві з мовчазними таємничими гостями; він підбадьорився і веселіше бігав від бочки до столу і від столу до бочки; з цілої сили, аж пейси тряслися, витягав ротом з лівара повітря і впускав рідину; а відтак, витягнувши швидко лівар з бочки, затикав долішній отвір пальцем, підносив його так до столу і наповнював склянки.

— А що, панове, який вимолот збіжа? — зацікавився Шмуль.

— Добрий, — відповів йому, крякнувши, присадкуватий селянин у сивій свитці, з більмом на оці, — пшениця дає понад сім мірок, а жито аж девять.

— Ай, ай, гіт! — зацмокав губами коршмар.

— Що й казати, ґрунти тут цілинні, добрі, — як відвалиш скибу, аж блищить, — завважив другий в якійсь шкіряній куртці.

— Добрі ґрунти, — підтримав також третій, вже старший, — ніде в цілій окрузі нема таких урожаїв, як на низинах нашого пана писаря Хмеля: сьогодні я змолотив дві копи вівса, так вірите, щоб мене хрест побив, коли не буде семи кірців.

— Гевалт! — затряс пейсами Шмуль.

— Дай Боже панові Хмелеві довгий вік, — не одурив: і ґрунти добрячі, і сам він добрий козак.

Кривоніс штовхнув ліктем Чарноту і підморгнув одним оком сусідові.

— Такого пана треба пошукати, ось що! — підтримав старий. — Живе наш Хмель з нами підсусідками, так дай Боже, щоби другий старшина хоч на половину так поведився: здохне в тебе шкапа — можеш узяти панську на відробіток, не маєш молока для дітей, — сміливо йди до панського двору, до Ганни.

— Оця Ганна! — засміявся селянин з більмом на оці. — Ідеш просто, як до своєї комори, тай годі!

— Або заслабне хто на хуторі! — вона вже там: чи ніч, чи день... — казав далі старий.

— Не треба і знахорки, так вона коло хорих упадає, — кивнули головами також інші селяни.

— Добра душа! — мотнув бородою навіть жид і побіг на свою половину до Рифки, куди заходили також баби.

— Хто ця Ганна, чоловіче добрий? — відізвався з далекого кута Кривоніс. — Жінка цьому вашому Хмелеві?

— Ні, козаче, не жінка, — відповів старий, — а родичка, сестра хорунжого Василя Золотаренка, коли знавш, — з Золотарева, — отого, що на Цибулівці, миль чотири звідси. Вона ще панна, живе тут при родині, доглядає дітей писаря, господарює, а Богданова жінка, дочка Сомка, без ніг лежить уже може років пять: після породу перелякалася татар.

— Ось воно що! — протягнув Кривоніс.

— Щож, цей пан писар, великі чинші бере за предківську землю? — вмішався до розмови також Чарнота, прищуливши лукаво очі.

— Які там чинші? Ет! — махнув рукою Кожушок.

— Гріх нарікати, — закурив люльку витрішкуватий і сплюнув кутком рота далеко на бік.

— Дванацять років ні сніпка, ні грошей не давали, а тепер платимо десятину, та й то в неврожайних роках полекші.

— Правда, — підхопив також Кожушок, — і бий мене сила божа, коли на його землі не переселяться з усіх околиць, бо тут добре жити.

— По божому, по божому, козаче, — мотнув головою також старий, віддираючи зубами шкірку з хвоста сушеної тарані. — Такий чинш можна все життя платити, не почухавшись. Адже май на увазі, що ліс на будову він дав даром.

— А щож, він заплатив за нього, чи що? — злобно зауважив Кривоніс.

— Хочаб і не заплатив, так заслужив, і батько його, Михайло, і сам він! — старий кинув на підлогу обгризений хвостик і витер полою вуси. — А це, брате-козаче, все одно: адже не за дурно, а за послуги відмежував йому небіщик Данилович такий ласий шматок. А нашому панові Богданові ще король подарував усі землі за Тясмином; за три дні конем не об'їдеш.

— Про великі заслуги Хмеля чували, і треба за них нагородити його; тільки ось що мені дивно, що дякують чужим добром...

— Щось не розумію, — подивився на Кривоноса старий.

— Наздогад буряків, щоб дали капусти, — зареготав витрішкуватий, а за ним також інші. — Тільки не до нашого батька ця мова! таких панів-дідичів подавай нам хоч копу, — він дбає про нас і дораджує нам... А що до землі, так її є вільної без краю!

— Ось воно що! — сказав теж старий. — Тільки... як ні міркувати, — чи своя старшина дала землю, чи взяв сам у займанщину, а коли вже приклав до землі руки, значить, вона твоя.

— То так і ляхи, ті чортові королевята, — блиснув очима Чарнота, — коли розсілися на наших споконвічних землях і приложили до них свої нагайки, так уже дідичами - власниками поставали? Побачите, скільки вільних земель пани вам лишать.

— Та не про них мова...

— Отож, що не про них! — ударив Кривоніс кулаком по столі так, що всі склянки підскочили з жалібним бренькотом.

— Стій, розіллеш! — схопив з переляком Чарнота мідяне начиння і присунув його ближче до себе.

— Оцеж жаль і боляче, — загарчав Кривоніс, — що кожний з вас, як тільки дістався до теплої печі та до баби, так і плюнув відразу на весь світ: що йому рідний край? „Моя хата з краю — я нічого не знаю!“ А от побачите швидко, як то буде ваша хата з краю. Байдужно дивилися, коли сюди поволі заповзали наші вороги, клятві і вірою, і пихою, і панством, — прошипів Кривоніс, — а ось тепер, як вони розкинули навкруги своє павутиння та вбилися в силу, нажершися нашого добра, — так тепер старих господарів геть... і нічого не зробиш! Ех! — заскреготів він зубами і відвернувся.

Усі ніби зніяковіли і притихли.

— Що й казати, козаче, — тихо відізвався нарешті старий, — вони справді наші вороги, та як їх побороти.

— А ось як, — схопився Чарнота і взяв з кутка віник, — дивися старий; як легко зломити кожний прутик... хресь та хресь! А ну, спробуй переломати всі разом... Га? Отож то! — і кинув віник під піч.

Почукали селяни потилиці і потакуючо хитнули головами.

— Ге, ге, ге! Зручно! — почув потилицю витрішкуватий. — Тільки то біда, що поки ми надумуємося зібратися у віник, так нас по одиниці попереломлять.

— І добре зроблять! — зашипів люто Кривоніс, — так і слід! Коли інші підставляли за вас свої голови, так ви сиділи на печі або возилися з бабами, — ну, а тепер танцюйте! Діждетесь, гречкосії, що вас самих запряжуть пани у плуг... Пригадаєте моє слово, — діждетесь!

— Борони Боже, козаче, — струснув сивим оселедцем дід: — воно правда, що пани вкорінюються в нашу землю... і про наших навіть чутка йде, а про ляхів нема що й казати, та що проти них зробиш? За ними сила; а сила, як кажуть, солону ламає. Звичайно, шановний добродій добре кажуть, що як би всі разом стали проти цієї сили... Та чоловік слабкий: і до землі його тягне, і до свого кутка, і до спокою... Ось тому він сидить у закутку, аж поки не дошкулять...

— Ех, нарід! — ударив Кривоніс по столі кухлем, — а ще християни! Брати гинуть... ворог сатаніє... звірем невольним стає, над усім знущається, усіх шарпає, — а вони... — козак відвернувся, похилив на руку голову і почав важко дихати.

Усі замовкли, придавлені правдою цих слів.

— Ой так, так! — задріботів після довгої мовчанки Кожушок — що й казати, зле: кожний дбає тільки за себе...

— Та щож ти, брате, вдівш проти сили? — кинувся на Кожушка витрішкуватий, — пани звідусіль так і лізуть, так і пруть...

— Що-о? — гукнув задиркувато Чарнота: — а от, хоч би по одинці ламати цю силу: завівся панок — таррах! І нема... Прилізла гадина — таррах! І чорт-ма!

— Еге! — переглянулися значучо селяни, — тим способом... воно звичайно... спосіб добрячий...

— Та ми не про панів, щоб їм лихо... — почав витрішкуватий, — та побачив, що входить жид і спинився: — а ми про свого Хмеля, бо, козаче, добрий чоловік, друзяка!

— Так на нього можна покластися? — запитав Чарнота, підморгуючи Кривоносові.

— Як на себе, як на свою руку, — відповіли всі.

— Ну, а деж він тепер, дома?

— Здається нема, — відізвався Кожушок.

— А кудиж посунув?

— Мабуть по військовим справам.

— Чи правда?

— Та різно кажуть... — спинився, поглядаючи на діда, витрішкуватий.

— Та хіба мало чого брешуть, не переслухавш, — насупився дід, — а що дома нема, це правда: я сьогодні сам був у дворі.

— Невдача, — шепнув Кривоносові Чарнота.

— Благоденственного житія і мирного перебування, — загремів раптом коло дверей страшний бас, аж усі обернулися.

Коло порога стояв у довгій свиті, підпоясаний ременем, середнього росту, але дуже міцної будови новий чоловік, очевидно з духовних; червоне прищувате обличчя облямовувала розкуйовдана борода брудно-червоного кольору, а на голові сторчала ціла кошиця рудого волосся; великі вуха і вибалушені зелені очі надавали його обличчю вираз пугача.

— Ага! Дзвонар із Золотарева! Чаркодзвін! Вепродав! — почувися радісні вигуки з гуртка селян.

— Аз єсьм! — і дзвонар посунув тяжко до своїх знайомих, поздоровкався та голосно гукнув: — жажду!

— Гей, Шмулю, — заметушився Кожушок, — наливай приятелеві пів кварти.

Шмуль відразу прибіг і з приязною усмішкою підніс дзвонареві замовлену порцію.

— Во здоровіє і во чревоугодіє, — вимовив той урочисто і одним духом випив увесь кухоль до дна.

— Ех, добре пе, браття, — не стримався від захоплення Чарнота, — щоб мені на тому світі і коряка меду не нюхати, коли не добре. Таких добрих піяків пошукати тепер! Почоломкаємося, дяче: з таким приятелем любо! — він підвівся, обійняв дзвонаря і тричі поцілувався з ним навхрест.

— А що, дяче, чи не випеш зі мною для знайомости „михайлика?“

— Можу, у всі дні живота мого, — гукнув дзвонар.

— Го-го! Він уміє! — зареготали селяни, — тільки не на порожній живіт... капусти йому, солоних огірків...

— Давай все сюди, жиде! — гукнув Чарнота, дивлячися на нового знайомого. — Оце фігура! Тю, що за рука!... Отакою поглядити пана ляшка, так лишиться вдоволений!

— Що там пана? — знизав витрішкуватий плечами, — він вепра кулаком забив!

— Що кажеш?

— Направду! Узав я його раз виганяти звіря; він так з голими руками і пішов... Тільки звідкілясь узався кабан-одинець, та йому просто під ноги; стрибнув дяк у бік, та як лупне його кулаком по голові, так вепр тільки рилом землю заорав.

— Молодець! І такий лицар тільки в дзвони дзвонить?

— Бю на славу божу, — гукнув дзвонар, та можу бити також на славу людську...

— Стукнімся, брате, — і Чарнота передав йому

кухоль. Нові приятелі прилипили губами до начиння і не відняли їх, аж поки не лишилося ні краплі горілки.

— Пишно! — почувлися оклики з усіх боків.

— Ото таки вишукав Іван собі товариша. — зауважив Кривоніс, — цей, чого доброго, бочку видудлить.

— Ні, пане отамане — похитав головою, ковтаючи капусту, дзвонар, — чоловік не худоба, більше ведра не випе.

Розгулявся Чарнота, захопившись своїм новим приятелем, і вже зовсім присів до нових знайомих; з'явилися на столі і огірки, і капуста, і тараня, коновки пива і меду, — і почався бенкет; жидок тільки бігав по коршмі та затирав руки; поли його лапсердака розвівалися, ніби крила вампіра, а пейси стрибали весело. Оклики, регіт, віншування робили такий галас, що тяжко було розібрати слово; дехто вже починав співати, інші перебивали, поки дзвонар гучним голосом не проголосив: „Вонмім“, а потім відкашлявся і почав:

„Ой, ударю в дзвони я
Та візьму колодія“.

А слухачі підхопили:

„Дзвони мої — бов та бов,
А я — до ляхів-панів! —

Дзвонар п'яним голосом вів заспів, вимахуючи фляшкою, а хор все голосніше й голосніше підхоплював: „Дзвони мої бов та бов“, міняючи кожного разу слова.

А Кривоніс, присунувшись до своїх товаришів, не звертав уваги на галас у коршмі і щось з запалом говорив, б'ючи по столі кулаком. У стриманому голосі, який клекотів люттю, чулися часом проклони, погрози або лайка:

— А цей Гуня? Їжака йому проти колючок у горлянку! Здаватися! Та ще кому? — скаженому собаці!

От і здалися, — трясця їм усім! Сам утік, а ви тепер і цілуйтеся. Гей! — кусав він до крови кулак і сипав з очей іскрами...

— Та не сила була триматися, — зітхнули товариші.

— Можна було... з голоду не пухли... конини мали доволі... А на нашому таборі поломив би зуби не тільки піяк Потоцький, а навіть сам чорт Ярема, — цей антихрист проклятий, перевертень, недоляшок, Юда!... Ось тепер, коли попустило, і потанцювали би в мене ляшки: я їх гусарів та драгунів загнав би по черево в болото, та й садив би потім паничів, як галушки, на списи.

— Так, тепер би їх було легше поконати.

— Отож то! Та хай моя мати мені на тому світі плюне в очі, хай батько вирве мені вуса, хай мої діти... коли я не помщуся на цій гадині!... Га, як би я його спіймав... — Тож би натішився!

— Тяженько... Довгі в нього руки, — похитали головами співбесідники.

— Бог не без милости, козак не без долі! — вимовив з утаєною відвагою Кривоніс, — а тут ось що: Ярема буде вертати в Лубні... Треба зробити, — він знизив голос до шепоту і почав вже щось казати на вухо. Товариші слухали його напружено, перегнувшись зовсім через стіл і часом потакууючо кивали чупринами, а часом розводили руками.

— Братів, вонім! — перервав раптом спів дзвонар. — Я стрінув на греблі псалмопівця Степана з бандурою; як мислите, чи не запросити-б його сюди піснє-пінія ради?

— Ех, тай дурень же ти, пане дзвонарю, — докорив йому, похитнувшись, Чарнота, — чому ж ти не сказав цього швидше? Та без бандуриста і бенкет не бенкет. Тягни діда сюди на перше місце.

— А так, так! — підхопили інші.

— Та я... со духом, як обухом! — рванувся до дверей дзвонар і наштовхнувся на якусь згорблену постать.

— Та ось він тут, братіє, — гукнув дзвонар. — Сюди, сюди, діду, до світла.

— Давно вже нема для мене цього божого світа, — зітхнув дід, помацки йдучи за дзвонарем.

Чарнота скочив назустріч, привитався з бандуристом і посадив його серед хати на ослінчику, а поводитар, який увійшов разом зі старим, непомітно й боязко ліг за піччю в куті.

— Чим же вас частувати, діду? — питали один за одним селяни, — може повечеряти хочете або підкріпитися оковитою?

— Ні, спасибі вам, діти, — не лізе мені шматок у горло, а оковитки душа не приймає. Хіба от трохи меду — промочити горло... бо над міру гірко.

Старець з білою, як молоко, бородою важко зітхнув і підніс догори свої сріблясті вії; замість очей показалися глибокі, загоєні рани.

І шляхотні риси мученицького обличчя, і згорблена постать старого діда, і повний жалю його голос зробили на підпале товариство велике вражіння; всі відразу притихли.

— А може-б ви, старче божий, заспівали нам... напустили би святим словом, — попрохав тихо Чарнота, даючи йому до рук склянку з медом.

— Заспівати можна, чому не заспівати, люди хрещені, — він потягнув кілька разів і віддав назад склянку, — бо наступають такі часи, що і пісня завмре, і веселість згасне, і тільки стогін розляжеться по рідній землі та розіллється ріками сльози.

Тяжке зітхання почулося у відповідь на ці пророчі слова.

Тремтячими руками доторкнувся дід до струн і зазвеніли вони жалібним похоронним дзвоном.

А дід, піднісши голову і встромивши кудись свої незрячі очі, заспівав слабим голосом, напружуючи все більше й більше свої кістляві, голі груди:

„Земле польська, Україно подольська!

Та вже тому не год і не два минає,

Як у християнській землі добра немає,

Як зажурилась і заклопоталась бідна вдова,

Та тож не бідна вдова, то наша рідна земля!

З кожним реченням міцніше й міцніше співав голос; у ньому чулися некучі сльози, які тремтіли в сумному співі. Спустивши голови, сиділи і слухали селяни й козаки цю скаргу-пісню; вона відбивалася стогоном у їхніх могутніх грудях і нагинала чубаті голови.

А Кривоніс при перших словах народньої думи, ніби вжалений у саме серце, стрепенувся і встав, скинувши свою шапку. Спершись одною рукою на стіл, а другу стиснувши в кулак, він закаменів, перегнувшись наперед і понуривши свою голену, з довгим оселедцем голову. Вся його могутня постать, готова кинутися на ворога, вирізнялася понуро в куті. Зпід насуплених волохатих брів дико блискали очі; та в цих вибухах вогню можна було помітити і страшну лють, і надмірні муки.

А дід, натхнений словами-риданнями, малював образ гноблення польськими панами, які землі-грунти відбирають, на панщину, на роботу, як худобу ганяють, що не вільно вже ні в ріках рибу ловити, ні звіря в лісі бити, що знущаються вже над вільними козаками не тільки пани та підпанки, але навіть жиди:

„Тож ляхи, мостивії пани,

По козаках і мужиках великі побори вимищляли:

Од їх ключі одбирали,
Та стали над їх домами господарями:
Хазяїна на стайню одсилає,
А сам із його женою на подушки злягає“...

Заскреготів зубами Кривоніс, стиснув кулаки і зробив один крок наперед. А в дверях ніким непомічений стояв уже новий гість — молодий красунь-козак. Постава, гнучка його постать різко відбивала від усіх присутніх; дорога, красна одежа гарно лежала на ньому; риси його обличчя були шляхотні й дихали безмежною відвагою; орлиний погляд палав палким вогнем.

А голос діда пророкував страшну долю:

..Ой наступають презлії, страшнії години,

Не пізнає брат брата, а мати дитини;

Нехрещені діти будуть вмирати,

Невінчані пари, як звірі хожати...

Ой, застогне Україна на многії літа...

Та чи й не до кінця світа?“

Дід урвав пісню і похилив на груди тремтячу голову.

Наступила тяжка, глибока мовчанка; усіх потрясла дума... Раптом п'яленький Кожушок, мабуть бажаючи перебити тяжке вражіння, несміливо попрохав діда:

— А може щонебудь веселенького...

Усі здригнулися, як від чогось поганого, а козак, що стояв коло дверей, енергійно вийшов наперед і сказав обуреним, схвильованим голосом:

— Прокляття на того, хто від нині заспіває веселу пісню; нема радості ні сміху в нашій розшарпаній країні... Лише один стогін чути від матері-України... Співай, старче божий, — кинув він у руку дідові червінця, — співай тільки такі пісні, які-б на шматки рвали наше серце і повертали сльози у криваву помсту!

— Богуне! — гукнув Кривоніс і схопив юнака в свої міцні обійми.

V.

Чудову садибу має військовий писар пан Хмельницький! На похилому горбі стоїть шляхетський будинок. Його високий дах покритий гонтами, які грають на сонці золотавими відблисками ясеня; на самому гребеню даху і по ребрах прегарні з такого самого гонту зубчаєтї облямівки. Посередині даху далеко висувається над ганком наддашник, а з другого боку, до саду — такий самий наддашник, тільки вищий, прикриває невеликий мезанін. Наддашники закінчуються плоским зашальованим відрубом з віконцем і стоять на грубих стовпах; ті стовпи спираються на широкі тераси — рундуки, огорожені по боках точеними баясами. Будинок не високий, але просторий; стіни гладенько обвальцовані, вимазані глиною та помальовані — ніби сніг блищать вони, так що їх видно навіть з чигиринського замку. На даху сторчать два білі комини. Вікна в домі невеликі і при кожному віконниці; віконниці і варцаби помальовані яскравою зеленою фарбою, а по ній мумією виведено червоні лінії й кола, які з'ображують мабуть квіти; на стовпах, теж на зеленому тлі штучно виведено мумією гарне мереживо, а всі баяси помальовані яскравою манією. Внизу, навкруги дому, йде широка призьба, яка блискає жовтою охрою з синьою облямівкою на горі... Так, таким будинком можна було би похвалитися навіть у Чигирині!

Подвіря в пана писаря широке, зелене. В середині колодязь; зруб над ним мистерно виложений з липових дощок; поблизу зрубу вкопана висока соха, а через неї перевішений довгий журавель з привязаним до нього на жердці відром. Край двору стоять усякі господарські будинки — клуні, стайні, людські хати й пекарні; усі вони збудовані по старосвітськи, міцно, з дубових колод; стріхи покриті дрібним очеретом з гарними остріш-

ками, одна тільки рублена комора покрита, як і дім, гонтами. Направо за коморою та шпихлірами висить над усіма будинками широчезна стріха клуні, яка доходить майже до самої землі; навкруги неї рядами стоять довгі стирти та пузатенькі стіжки усякого збіжжя, відбиваючи ріжними відтінками золота, — від пологого жита до темно-червоної гречки. Перше подвір'я огорожене парканом з мистерними воротами, а навкруги цілої садиби викопаний широкий і глибокий рів з досить високим валом, що огорожений подвійним рядом дубових палів; ця маленька кріпость замикається дубовою, залізом окутою брамою, — це конечна обережність у тих неспокійних часах.

Та не тим славиться садиба Хмельницького, а славиться вона дорогим і пишним садом, який завів ще небіщик батько Богдана, Михайло... І сад цей виріс на прочуд. — такого до самого Київва не було! І що тільки в цьому саді не родилося! Яблука всяких пород — білі, ніжні напіврівки, соковиті з легкими румянцями ружівки, великі зеленкуваті оливки і темно-червоні широкі циганки; груші чудового смаку — і червонобочки, і плахтянки, і бергамоти, і зимівки, і гливи... А які сливи — зелені, жовті, червоні, сизі... А терен, а черешні, а вишні, а всяка ще дрібна ягода!... Господи! І не порахувати і не перепробувати всього.

Розкинувся цей сад широко по хвилястих горбочках і насунувся кучерявою зеленню до річки. Перед будинком невеликий, півкруглий майданчик; на ньому посередині широко розкинув галуззя могутній столітній високий дуб; навкруги нього квітник з усякими простими квітами: царською борідкою, гвоздиками, чорнобрівцями, зорею, оксамитками, горошком і кущами собачої рожі, яка високо підіймає свої стебла, покриті червоними й рожевими квітами. Усі грядки обмережані барвни-

ком, любистком, канупером і васильками. З правого і з лівого боку від квітника ростуть густо кущі рож та бозу, а здовж стіни будинку стоїть рядком кучерява, з червоними китяхами горобина. А вже за майданчиком, до лівої частини будинку насунувся високим темним муром цілий гай, з яким лучиться сад. Свавільними гуртами виступають наперед розлогі липи, за ними ховаються ясні, з широким листям клени, між якими темніють понурі, широкі дуби, а над хвилястими верхами гаю виринаються догори — то стрункий, жартовливий явір, то ясені, радісний ясень.

Від цього задумливого гаю віє понурою гущавиною і дикою красою, а широко розкинений і низенький в порівнянні з гаєм овочевий сад робить вражіння веселої молодости. Темними коридорами врізуються в гай дороги; від них вються гущавиною стежки, а по саді протоптані теж стежки без усякого пляну, а просто по хазяйським потребам, — то до насіки, на південному похилі, то до суні, то до городів, то до Тясмина; деякі з тих стежок обсажені кущами різних ягід, а інші крутяться між густим вишняком і високою терниною. Тільки на самому долі, коло ріки, йде широким луком природна тіниста алея; з одного боку облямовують її високі, поставні тополі, а з другого, від ріки — м'яккі зариси задумливих верб, перемішаних з вічно тремтячою осикою та соромливою калиною.

Після дикого жарту природи, яка нагнала на початку жовтня нечувану для південних країн зиму, прийшло раптом бабське літо: вернулося тепло, розтанув невчасний сніг і віджила пририта холодом зелень. Стояв теплий чудовий день, один з тих днів, які дарує нам часом осінь. Сонце хилилося до заходу, обливало режесвим світлом сад та м'якку далину і червоніло на

сухому вершку сокорини, яка знялася над усіма деревами гаю; його тепле проміння любо пестило й гріло, як поцілунки коханої при прощанню.

На широких сходах ганку сиділа молода дівчина, нахилившись над чотирилітнім хлопчиком, який лежав у неї на колінах. Її нахилена голівка показувала сильно розвинене чоло, на якому характеристично й сміливо лягли п'явками чорні брови. Дуже довгі, стрільчасті вії зовсім закривали очі й кидали шівкруглу тінь на бліді щоки. Від темного волосся ще більше відбивала матова блідість обличчя; волосся було гладенько зачесане і заплетене в одну косу, яка лежала грубою петлею на спині, перегнувшись через плече на коліно; на кінці була вплетена червона стрічка. На поважних рисах обличчя дівчини лежала задума і робила його вираз трохи суворим; та коли вона піднімала свої великі сірі очі, то вони ясніли такою глибиною почуття, від якого все обличчя світилося ласкавою красою.

Хлопчик у синіх штанцях і білому суконному кунтушику лежав з закритими очима; червоняві повіки просвічували на сонці, а личко було золотушно-зеленого коліру.

З відчинених дверей чути молодий голос, який читає якусь словянську книгу; його поправляє майже що друге слово другий голос — старечий, захриплий.

— „І ре-че он, бисть мні во спа...ніє“, — чути в світлиці.

— Не „во спаніє“, а „во спасеніє“, — прикро каже другий, — не підпирайся паничу, і не сопн... слово титла зри і указку тримай сице... ну, слово, покой, аз — спа...

— Та я вже змучився... очі, пане дяче, злипаються.

— Ох, ох, ох! — зітхав „професор“, — пильність

оскудіває... Треба буде просити вельможного пана о во-
здійствіє канчуком і лозою... Хоч до кахтизми скінчимо.

І знову чути журливе й сонне читання.

А з-за двору чути стукіт цїпів, рипіння журавля
коло колодязя і якусь лайку. Хмари голубів, зірвавшись
звідкись, голосно летять над садом, заточують у повітрі
велике коло і знову летять назад, мабуть на тік.

На квітнику між грядками ходить дівчина літ де-
сяти, збирає насіння і співає пісеньку; діточий голосок
звучить ясно, і виразно чути: „Виступцем, виступцем!“
На дівчинці баєва, зелена з червоними вусиками кор-
сетка і яскрава, шовкова плахта.

— Галю! Царська борідка висипалася! — повер-
нула вона до дівчини своє огірчене личко.

— А я тобі казала, Катрусю, — що висиплеться:
треба було збирати раніше.

— Галочко, щож робити? — ледве не плаче Катря.

— Не журися: я тобі привезу з Золотарева, скільки
схочеш.

— Так? От спасибі! Я на другий рік скрізь її по-
сію... Як я тебе, Галю, люблю! — раптом підбігла вона
й обняла Ганну. Так, це була та сама Ганна Золота-
ренківна, яку так хвалили селяни.

— Геть! — заплакав хлопчик, відсуваючи ручками
дівчинку, — геть до цолта!

— Юрочку! Гай-гай, так сердитися! — поважно
хитнула головою Ганна, — коли ти посилавш Катрю,
так і я піду з нею туди.

— Галю! Я не буду! — вже захлипав хлопець,
обіймаючи її коліна і ховаючи в них голівку.

— Ну, не плач і ніколи не лайся, — погладила
його по білявому рідкому волоссю, — Катруся твоя се-
стра, ти повинен любити її. Ну, досить, досить, не ве-
редуй! Ось дивися, як Катруся побігла збирати на-

сіння. Коли прийде весна, ми кинемо його в землю, а Бозя накаже сонічкові пригріти — ось вони й почнуть рости, як ти.

— А я вилосту, — всміхається вже хлопчик, — лоскази мені, люба, казоцку.

— Ну, слухай!

Аж ось з вищанням і криком вибігли з гаю хлопець і дівчинка.

Дівчинка літ восьми бігла на переді, уся розчервоніла і розчепірівши рученята; на її обличчю відбивався страх і захоплення; вона весь час оглядалася і бігла, удаючи татарина, та кричала що сили: „Ай, шайтан! Козак! козак!“ А хлопець, вилитий образ дівчинки, гнався за нею завзято і гукав: „Ага! Не втечеш, голомозий!“ Він тримав у лівій руці лук і стріли, а в правій — зібраний у петлю шнур; спиняючися на хвилину, він пускав стрілу, але не влучав і знову кидався доганяти дівчину.

— Влучив, у ногу влучив! — гукнув він. — Падай, Оленко: ти ранена, ти мій бранець!

— Ні, Андрійку, не влучив! — гукає, тікаючи, Оленка, хоч у неї від стріли болить дуже нога.

— Так от маєш! — з люттю пускає стрілу Андрійко і влучає дівчинку в спину.

— Ой! — схопилася вона за влучене місце і присіла.

— Андрійку! — з ляком піднеслася Ганна, струнка й висока, і швидко пішла до дітей, — хібаж се не гріх так ударити сестру?

— А чомуж вона не падала? — надувши губи і дивлячися зпід лоба, мрукнув Андрійко.

— А чогож вона мала падати?

— Я її ранив у ногу, тому вона мусіла впасти, — переконано доводив хлопець, — я-б тоді взяв її в по-

лон, а як би вона знову почала тікати, я мусів би добити її... татарина.

— Фе, як не сором тобі наслідувати наших ворогів!

— Я її тому і забив... дід каже, що не можна татарина живим пускати, а то він уб'є, — тут хто кого.

— Та пощо ж гратися в таку негарну гру, — гладила Ганна по головці Оленку і витирала на її оченятах сльози, — от ти скривдив сестру, а ви-ж близнята, ви повинні дуже любити одно одного!

— Я нехотячи, — устроїв у землю свої очі Андрійко.

— Так, нехотячи... та то ще добре, що в спину, а як би в око? Не можна гратися в те, де один кривдить другого.

— Я не сиражніми стрілами, це тільки очеретяні, смолою наліплені, — виправдувався хлонець.

— Все одно, вони теж боляче б'ють.

— Тоді я буду кидати арканом, а стріли і лук кину, — очевидячки Андрійко бажав помиритися.

— Мене вже не болить, — кинулася цілувати Ганну Оленка, — зовсім не болить, Галюню... Граймося, Андрійку!

— Добре, добре, — повеселішав той, — а то я нехотячи... Біжи-ж наперед!

— Обережніше тільки, — і Ганна поправила йому чуприну та пішла назад до рундука, де її на сходах усе ще чекав Юрко.

— А я, Галю, не плякав, — усміхався він, бовтаючи ніжками, — а цекав на казоцку.

— От і молодець, запорозький козак, — сіла біля нього Ганна.

А близнята, підхопивши собі ще дві пари дітей, неслися з дзвінким сміхом і радісним криком через буряни, через грядки знову в темний гай.

— Я тобі розповім про недобру козу, — почала Ганна. — Жив собі дід та баба, і мали вони внучка гарного, такого гарного та слухняного; а на господарстві була лише коза. Жалують усі цю кізоньку, — нацувать, годують, гуляти посилають; а кізонька „ме-ке-ке“ та „ме-ке-ке“... скаржитья, що вона голодна. От раз дід посилає її...

— А що собі думає панна Ганна? — перервав оповідання дід, що непомітно підійшов до неї, — що в нас уликів нема?...

Сива дідова борода спускалася до пояса, а зпід широких жовто-білих навислих брів ще світилися вогнем чорні очі.

— А пощож вам, діду, тепер уликів?

— Ге, для чого? — Для роїв, — усміхнувся дід, похитавши головою, — ось ти, панно, й дивуєшся! Наш господар, дай йому Боже довгого віку, все козакує, а ми тут йому господарюємо; от сонечко пригріло, а муха божа і заграла, та сьогодні нам аж п'ять роїв прибуло...

— Так пізно? — здивувалася Ганна?

— А щож ти гадаєш, панно моя люба, коли пізніше, то вони ні нащо вже непотрібні? Не такий дід, щоби їм ради не дав. От таке, моя крале! От мені й треба нових десять штук уликів, та не вербових, а липових... Ге, для таких пишних роїв липових!

— Я маю, діду, ще п'ять уликів на горищі.

— А сдоз дід зробив? — сіпнув Юрко Ганну за рукав, лягаючи на сходах.

— Почекай, рідненький мій, я ось... — хотіла підвестися Ганна.

— Що дід зробив, козаче? А от зібрав, медком нагодував... Ге! Та ти, здається, вже спиш? Отож то, казав далі балакуючий дід, — пізні! І пізні і ранні — всі потрібні: от ти рання в мене, а варта може сотні пізніх,

а я ось пізній, старий, а ще, коли гукнуть, так ми і за
ранніх справимося... Ого-го, ще й як! — махнув він
кулаком.

— Де вже вам! — усміхнулася Ганна.

— Ти з діда, крале, не смійся, — понюхав він з кап-
шука табаки, — заходив оце до мене чоловік божий, так
каже, що ви, діду, вибрали добру долю, що в вас тут
любо та тихо, а там, каже, на Брацлавщині, стогоном
стогін стоїть, пани захоплюють у свої руки предковічні
стени, відбирають від наших людей дідівське добро...
Налетить, каже, з ватагою пан, і тільки попіл та криваві
калюжі лишаються від людської оселі.

— Боже правий! — сплеснула руками Ганна.

— Отаке то, моя жалібнице! То як би сюди, на нашу
країну, налетіли такі яструби лиходії, як ти гадаєш,
крале — я всидів би на пасіці? Ого-го! Та коли-б на діда
не вистарчило кривулі, так з косою пішов би... з ули-
ком... Гадаєш, не пішов би? Ого!

— Вірю, вірю, діду, — глянула на нього ласкаво
Ганна. — а от я боюся за дядька Богдана...

— Е, панно, — мотнув бородою дід, — за дядька
не бійся; не такий він... Козача душа у Христа за па-
зухою...

Дід пішов до фіртки, а Ганна обернулася і побачила,
що на порозі світлиці стоїть старий „професор“
старшого Богданового сина, Тимка.

— Ясновельможна панно, — скаржився він, три-
маючи на широкому поясі зложені руки, — з юним па-
ростком славного рода вельможного панства науки
їдуть зіло неблагопотребно.

Поморщене, як печене яблуко, обличчя, з рідкою
борідкою і сторчачою кіскою було дуже смішне.

— А що, лінується хіба Тимко?

— Замикає зіниці, дондеже не воспряне від бремені науки.

— Я, отче Дементію, попрошу його, — усміхнулася Ганна.

— „Наука потребує дрюка“, рече Соломон мудрий, — уклонився низько „професор“, — зрештою, коли панська ласка, просив би трохи сира та смальцю.

— Ідіть до Мотрі; вона видасть.

„Професор“ уклонився низько і пішов, а Ганна обернулася до Юрка і побачила, що його голівку поправляла вже згорблена, поважного вигляду стара жінка в довгій, повязаній навкруги очіпка і обличчя, білій намітці, якої кінці спускалися позаду до самого долу, і в темнім халаті, особливій жіночій верхній одежі.

— Бабусю серденько, — звернулася до неї Ганна, — а чого се Мотря приходила ще за харчами, чи прийшли нові молотники, чи що?

— Де там молотники, — зітхнула стара, — з усіх кінців, навіть з далеких місць, тікають люди — то погорілі, то від шибениць та канчуків, то сироти...

— Мати небесна! — зблідла Ганна і поривчасто встала. Віднесіть Юрка, а я піду, дам лад... Усіх треба прийняти.

— Так, вони вже чекають на тебе.

— Боже! Ратуї нас! — вимовила тремтячим голо-
сом Ганна і під натиском гіркої тривоги та важкого про-
чуття тихо пішла до пекарні, похиливши низько го-
лову. — „Там над Сулою, — думала вона, — тепер на-
пружилися всі наші сили, там кладуть борці свої голови
за волю, там лється кров за рідну землю, і щож несе
нам доля? Може, це вістники страшного лиха?“

Минула година. В саді стихли веселі крики дітей,
а на тоці гук щіпів. Катря два рази носила до своєї сві-

тлиці мішочки з пасінням. Сонце почало хилитися до заходу.

На рундуку відчинилися широко двері, і дві дебелі дівки з міцним парубком внесли туди на тапчанику хору Богданову жінку; хоч вона була середніх літ, одначе виглядала на зовсім стару жінку.

— Ось так, на поперек поставте, — попрохала тихо хора, — так, так... Тепер добре, спасибі вам; ідіть, любі.

Нещаслива мучениця підвелася на ліктію і пожадливо почала вдихувати свіже повітря. Її обличчя, вимучене, жовте, боляче напружувалося при кожному віддиху; підпухлі очі блукали довкруги, немов спішилися придивитися і ще раз натішитися знайомими, рідними образами. А вони були справді гарні.

Не зважаючи на пізню осінь, природа ще стояла в пишній одежі, хоч і прив'ялій, але не позбавленій сумовитої краси. З тераси відкривався широкий простір. Високий, могутній, трохи дикий гай і правильними рядками дерев засаджений сад були вже півголі, але мінилися ще порідлими хвилями різних колірив — від темної бронзи дуба до яскравого золота клену і срібла явору; а між ними виднілися також криваві плями. Червоно-бурими смугами червоніли тепер між півголою гущавиною листям засіяні стежки. Зліва в сизій мраці білими плямами і шилями виднілося місто; просто на долині, далеко між деревами, грав в облямівіці з осоки Тясмин, а направо до греблі, коло млинів він розливався широким плесом. У скісному промінню сонця веселковим дощем і білою піною блискала вода, яка спадала з млинських великих коліс; а за млинами геть-геть, різноколіровими скатертями лежали зжаті ниви, обмережані синюватими луками... Ніжною красою і простором віяло від цих спокійних лук і піль, від цієї жвавої, жартовливо-галасливої ріки, від цього задуманого гаю і від ясного

високого неба. Чарівною красою і тихими пестощами лягав цей образ на душу і відганяв від неї неспокійні бурі...

Зворушилася й хора. — Боже, як тепло і гарно! — уривчасто шепотіла вона. — Пожовк мій садок, як і я... Тільки він всеж пишній, а я... вже й руки склала, — і вона витерла рукою очі. — Он яблуні, що я садила з Богданом... Які вони тоді були тоненькі, а тепер дивні, як вирости, розкинули галуззя... А я... мабуть востаннє садочком тішуся...

З галасом вбігла Катря і припала до матері.

— І мама вийшли погуляти?

— Не вийшла доню, а винесли, — усміхнулася слаба.

— Мамо, мамо, — здалека закричали близнята, наперегони біжучи до рундука. — Подивіться, як нас Галя зачесала!

— Добре, добре! — обняла своїх діток слаба. — А деж ваша Галя?

— А ось! — ухопилася Оленка за спідницю Ганни, яка виходила вже на сходи.

— Ось, ось! — кинувся в її обійми також Андрійко. — Галю, любочко, серденько! — пестилися й обіймали її діти.

— Люблять вони тебе. — зворушилася пані, дивлячися на цей образок, — та й не диво. Адже ти для них, ніби рідна мати... Та ще треба пошукати такої матері на білому світі...

— Що ви, тіточко, вам так здається, — ніяковіла від цієї похвали Ганна, — люблю я їх усею душею — це правда...

— І ми Галю любимо... ось як! — розложила рученята Оленка...

— І любіть, діточки, — казала далі слаба, і в її

очах заблисли сльози, — вона для вас друга мати. Бог покарав мене хоробою тай змилюсердився, післав на потіху Галю... вона вас до розуму доведе...

— Кудиж там мені! — вже зовсім почервоніла Ганна, і щоби спинити цю розмову, звернулася до близнят: — А ну, гайда до світлиці, там уже підвечірок чекає на вас.

З галасом кинулися діти до дверей, штовхаючи одно одного; Катря теж побігла з ними.

— Чи не чула ти, Галю, чого про Богдана? В мене просто душа холоде... Такі часи — і ні чутки, ні вістки.

— Не тривожтеся, тіточко, — стримуючи тяжке зітхання промовила Ганна; а сама почула, ніби ніж їй ударив під серце, — мабуть військові справи... Бог милостивий!

— А всеж таки, куди він поїхав? Чи не сказав хоч тобі?

— Ні, нічого... Мало куди міг поїхати? Не знаю... Та Ганна знала, де міг бути Богдан: там, де орли-білозорці, — там і він! Він навіть натякнув їй; та вона його тайни не зрадить... Тільки тепер, коли чути якісь невіразні вістки, а на небі збираються хмари, вона тремтить і боїться пояснити собі це тремтіння.

— Ох, усім нам тяжко, — простогнала журливо слаба, — а йому бідолашньому ще більше: бігай, клопочися, підставляй голову, а потіхи ніякої! Адже він ще молодий і здоровий, а ось довелося вдівцем бути, ченцем: що я йому? Ні мати дітям, ні жінка, ні господиня..., а колода якась нікчемна, та й усе! Добре, що тебе Бог послав...

— Тіточко, — підійшла і поцілувала руку Богданихи Ганна, — до чого такі сумні думки. Ще видужаєте...

— Ні, моя квіточко, — погладила вона по щоді

Ганну, — не встати мені... а жити так — калікою, колодою — ох, як тяжко і нудно! Сама я собі обридла... світ лише заступаю. Колиб Господь змилювався та прийняв мене до себе. І мені було б легше, та й усім.

— Господи! Та — щож це ви таке, тіточко? — сплеснула руками Ганна, і в неї з очей бризнули сльози.

— Я образила тебе? Серденько, рибонько! — притулила вона до своїх грудей Ганну. — Я тебе так люблю і його, і всіх... Я від щирого серця, з любови, без усякої думки, жалуючи, — зітхнула й додала: — Скажи одначе, щоб занесли мене: час уже.

Ганна підійшла до чорного ганочку, поклікала службу, а сама швидко побігла до темної лицьової прогалинки, сіла на пеня і дала сльозам волю. Вона сама не знала, чому вони, великі, котилися й котилися з її очей. Чи їй безконечно жаль було безпомічної мучениці, яка вже давно пережила своє щастя, чи їй було боляче, що та самохіть уступала своє місце другій, чи їй страшно було за Богдана, за рідний край?

Уривчасто й бурхливо налітали на неї думи, та розібратися в них вона не могла; вона знала лише, що любить тут усіх, а Богдана як Бога, і вірить в його могутню силу. Вона знала, що в своїх молитвах першого завжди споминала його... Так, від тривоги за нього болить її серце, воно приросло тут до всього, прикипіло!...

Ганна сидить, сіпнвши на колінах руки, і дивиться в темну глибину гаю. Її лице бліде, ніби мармурове, мовби застигло; на ньому половими та ліловими плямками спадають від листя тіні, і лише на довгій вії перлиною тремтить сльоза.

Раптом її лице почервоніло, а потому зблідло, і вона подалася наперед і застигла...

Перед нею стояв Богун. Могутній, поставний, в темній киреї; шапка насунена низько на чорні брови. Це

надавало незвичайно гарному обличчю енергії і завзяття; та його вираз не віщував нічого доброго. Весь пожовклий сад горів тепер червоним золотом під огневим промінням сідаючого сонця, і на цьому яскравому тлі темним привидом стояв перед Ганною козак. Вона хотіла кинутися до нього, хотіла поставити йому тисячі питань; та понурий вигляд козака збудив в її душі страшне прочуття: лязк перед правдою стиснув їй горло. Ганна хотіла вимовити слово, та не могла. Богуи бачив, як поблідла, побачивши його Ганна, як поширилися її очі, як зацімліла вона вся, простягнувши до нього руки... В нього чомусь здригнулося серце, і він не наважувався заговорити. Минуло кілька хвилин такої мовчанки. Нарешті Ганна запанувала над собою.

— Живий? Узятий в полон? Убитий? — ледви змогла вимовити кілька уривчастих слів.

— Не знаю, панно; я сам спішив до тебе послитати про нього.

— Боже! — сплеснула Ганна руками. — Аджес! він був там? Був?

— Так, і зробив нам лицарську прислугу, а потім... — і спинився.

— Потім? — перебила його Ганна, стискаючи до болю руки.

— Він зник непомітно... Поїхав... Оповідать, до Дніпра.

При цих словах Ганна раптом почувала, що в неї з грудей ніби камінь упав, і страшна неміч, така неміч, що Ганна мусіла знову сісти на пені, охопила всю її істоту.

— Мати Божа, слава тобі, слава тобі! — прошепотіла тремтячим голосом, чуючи, як напливають їй до очей теплі сльози, — значить вратувався, поїхав до Кодака...

Знову настала мовчанка, нарешті Ганна обтерла очі і звернулася до Богуна, ще змішана за свої сльози:

— Вибач мені, козаче, за жіночу слабкість; страх за Богдана, за нашого оборонця викликав сльози на мої очі... Та скажи мені, звідусіль доходять тривожні чутки... Що сталося? Яким чином ти тут? Як наші войовники? Чи знято облогу?

— Лихо! — гірко вирвалося в козака, — там загинуло все...

Ганна скопилася рукою за голову і відхилилася назад. Упало жахливе слово, і ніхто не наважувався переривати тяжкої мовчанки. Нарешті Богун заговорив палко і бурхливо:

— Так, загинуло все... Та як би не прийшов цей чорт Ярема, присягаю тобі, панно, не стояв би я так перед тобою... Про битву коло Голтви ти мабуть чула. Як побити ми там польного гетьмана! Треба було бачити, як тікали перелякані ляхи. Під Лубнами наш гетьман знову дав їм битву. Бій тягся цілий день; перемога схилалася на наш бік, і коли ми не перемогли, то тільки через реєстрових козаків. Хай буде тричі проклятий той день і та година, коли довелося мені це побачити! — гукнув, стискаючи руки: — Брати йшли проти братів! А їх завзяття, юд проклятих, здавалося, ще більше зростало на вид братньої крові!

Ганна тихо застогнала і закрила руками обличчя.

— Та Бог справедливий, — казав ще палкіше козак, — і не дав їм перемоги! Ми рушили далі, чекаючи звідусіль допомоги, а польний гетьман Потоцький післав до Яреми. До нас ішов Путивлець... Ти знаєш його, панно, — добрий був, вірний козак, і завзяття великого, і тяжкої руки. Його наздигнав Потоцький і оточив зі всіх боків. Довго билися козаки, довго відбивалися — один на двадцять ворогів! Та бачить Путивлець, — не

сила — ні пробитися, ні встояти... Він пише до польного гетьмана і просить ласки. Гетьман дає лицарське, гонорове слово — усіх відпустити безкарно, коли впаде голова його, отамана! О, панно... ти-ж його знаєш, доброго Путивльця... Він збирає на раду всіх і рішає сам віддати себе в руки гетьмана, щоби ратувати братів. Усі хочуть умерти разом... Та він не хоче. Своєю смертю для боротьби, для рідної країни хоче купити для них життя... І він пішов! Так, як би ти бачила, як заплакали кругом козаки, прощаючися з своїм батьком, сльози до самої смерти не висихали би на твоїх очах! А гетьман, — сам сатана застидався би такої підлоти, хай не знають його діти щастя, хай його син не побачить лицарської слави на віки, — як він свого гонорового, гетьманського слова додержав! Коли покотилася славна голова Путивльця, і козаки поклали зброю, гетьман наказав жовнірам оточити безборонних козаків... І вигубив, чуєш, панно, вигубив списами усіх до одного!

Здушений крик добувся з грудей Ганни; та Богун не чув його і оповідав із запалом далі.

— Приходить до нас Ярема, вовк дикий, який чує носом козацьку кров, і перехоплює всіх наших союзників... Ранено Скидана... Загинув Сикирявий... Бордюг! Ми йдемо, панно, але не тікаємо, ні, а йдемо такою оборонною рукою, що ляхи не могли наблизитися до нас. Як би ти бачила, як від люті блід Ярема, стрічаючи скрізь залізний відпір! Та ми окопуємося, стаємо табором коло Стариці... Поляки розпочинають напад... Самі Яремові гусари ломлять зуби на обозі наших возів. З піною на устах кидається він з тяжкою гусарією і швидкою драгонією на наш табор; та скільки разів цей чорт не нападав, а все таки йому не пощастило продертися і розірвати наш табор. Тоді вони насипали величезні вали і витягли на них гармати; кулі почали доходити

до середини нашого табору. Ми зменшили його і теж окопалися валами. Вони почали тиснути нас нападами, та ми їх перехитрували: в ночі відділ завзятих молодців вийшов з табору... Ми змішалися з ребстровими і вивідали польське гасло... Кидаємося до їх окопів. — Чи маєте якого „язика“? — питає нас варта. — Є, — відповідаємо ми, — більше ніж вам треба — і кидаємося до їх гармат... У ворожому таборі тривога, та присягаю, поки вороги прибїгли, ми заклепали їх гарматам панівки на віки!

Лице козака палало молодим завзяттям, не можна було й очей відірвати від тої могутньої краси.

— Та що робить від безсилої люті сам польний гетьман. — оповідав далі, заскреготівши зубами, — прокляття на цього собаку на віки віків! Посилає військо і на сім верстов навкруги палить усе, витинає без жалю всіх, — старих, жінок, невинних дітей... Луна від пожеж перед нами... Нарід тікає до нас у табор, а з ним крики і стогін неповинних людей... А ми, — вигукнув він і так сильно струснув молоде дерево, що аж листя посипалося, — ми не можемо кинутися з табору і роздерти цього страшного пса, цю гадину на тисячі кусків.

— Боже, Боже! — вихопилося в Ганни зі сльозами, — Ти-ж бачиш усе і мовчиш...

— Так, панно, — казав далі Богун, — ця звірюка з гаспидом Яремою розлили потоки невинної крові та нас не зломилі. Вони розпочали люту облогу: до нас не пускали нікого, а до них весь час приходили свіжі запаси і військо; від іржання їх коней у нас у таборі не чути було наших голосів. У таборі розпочався голод; його збільшили ті юрби народу, які втікли від убийників і рабівників. Ці нещасливці нарешті нас згубили. На всі прохання та уступки Гуні, — а він просив лише залишити козачі права і пощадити невинних, — ці пси

відповідали лише збільшеними нападами. Та присягаю тобі козацькою честю, що кожний напад дорого їх коштував і нічого не давав їм! Та голод зміг не нас, а цю нещасливу голоту. Вона почала нарікати, що дальший опір — безумство, що він викличе лише більшу помсту, просила і домагалася, щоби ми здалися на вельможну ласку. Ми обурювалися, опиралися, та „чорна рада“ так і рішила. Не перевів на ній своєї волі Гуня; лякаючися зради, щоби голота не видала старшин, він не послухав ради і з іншими завзятцями прорвався крізь ворогів; а всі інші здалися на панську ласку.

Козак замовк. Мовчки стояла також Ганна, з блідим обличчям, яке за цю хвилину аж схудло, з широко отвореними очима, які з жахом дивилися в темну далечінь.

З далеких болот здіймалася сиза мрака, тишу переривало лише сумне квиління пічного птаха, тихо падало з галуззя мокре тяжке листя.

— Що робити? Що робити? — ледви чутно злетіло з побілілих губ Ганни. — Невже все загинуло?

— Ні! — гукнув Богун, енергійно хапаючися за шаблю, і його очі блиснули блискавкою, — вони не згнуть нас! Ми шукаємо Богдана... порадитися... написати петицію до короля. Поки ще лишилася хоч крапля козацької крові, боротьба буде йти не на життя, а на смерть!

— На смерть! На смерть! — горячково підхопила за ним Ганна, здіймаючи до неба руки, — і Бог не залишить нас!...

По широких сходах ганку увійшла Ганна з Богуном до будинку. Просторі сіни ділили його на дві окремі частини: наліво була світлиця і писарня пана Богдана, а направо світлиця і покої самої пані з просторою при них хатою, в якій довгими зимовими вечерами при сві-

тлі каганців дівчата й молодиці збиралися прясти, мережати сорочки, ткати полотна і килими. Ганна відчинила дубові двері і ввійшла до великої світлиці.

Наліво від дверей у великій печі палав веселий вогонь. Піч була виложена зеленкуватими кафлями, на яких були намальовані яскравими колірами різні побутові образки: паяна в ридвані, дівчина з веретеном, козак на бочці і цілий збір дивних, ніколи небувалих птахів, риб і звірів. Білі стіни світлиці до половини були завішені килимами, і між вікнами висіли довгі перські килими. Вікна були невеликі, і всі шибби були вставлені в круглі олов'яні рамці; над вікнами висіли вишивані білі рушники. Здовж стін ішли довгі різьблені дубові полиці; на них стояли срібні кубки, фляшки і тарелі. Світло вогню грало на блискучому начинню яскравими плямами і надавало кімнаті ще чепурнішого вигляду. Під стінами стояли широкі липові лави зі спинками, покриті червоним сукном; маленькі дзиглики та ослінчики, теж обиті червоним сукном, стояли навкруги стола. На покуті дорогі ікони, а довкруги них висіли вишивані рушники і вінки з сухих квітів. Велика срібна лампада червонявим світлом освічувала темні обличчя святих. Під іконами стояв довгий гостинний стіл, накритий білою скатертю; хліб і сіль лежали на ньому. Здовж покою, під чисто вибіленою стелею тягся серединою грубий дубовий сволок з гарним різьбленим мереживом. На ньому був вирізьблений осьмираменний хрест, а під ним стояли слова: „Року Божого, народження Христова 1618, храмину сію збудувал раб Божий Михаїл Хмель, підетароста чигиринський“. З одного боку сволока вирізьблено великими слов'янськими буквами: „Блажен муж, іже не іде на совіт нечестивих“, а з другого боку стояло „Да благословить дом сей десниця Твоя“.

І на Богуна, і на Ганну відразу повіяло теплом, за-

хистом і радістю життя. Обое близнята сиділи карачки коло коминка і підкидали сухі тріски і дрова; їх личка почервоніли від вогню, і веселий сміх розлягався по пишній світлиці. Невеликі двері до сусідньої світлички були відчинені; там було видно широке, виложене білими подушками ліжко; на ньому лежала Богданова жінка, спершися на лікоть, і дивилася на веселий вогник. Коло неї притулилася Катря, а в ногах, підперши щоку рукою, сиділа стара жінка, яка приходила до Ганни.

Богун зняв шапку і кирею і вклонився перед іконами, а Ганна звернулася голосно до Богданихи, стараючися надати своєму голосові веселости:

— А подивіться, тіточко, я вам гостя привела.

— Кого, кого? заметушилася слаба та побачивши Богуна, гукнула радісно: — Ага! Іван! Ходи, сину, сюди!

Богун переступив через поріг, схилившись у низьких дверях. В цій маленькій світличці було душно; скрізь сторчали засунені за сволок сухі пахучі трави; їх пучки висіли також по стінах і коло вікон; там теж горіла лампадка: великі сулії і маленькі фляшки стояли на вікнах. Пахло мятою і яблуками.

Богданиха підвелася на лікті до нього на зустріч, а Богун схилився до її руки.

— Як же вам, тіточко? Давно не бачив вас...

— Що там за мене, сину! — перебила його уривчастим голосом слаба, — з Богом не битися... А ось, чи не чував ти, що з Богданом? Душа моя змучилася. Серце мое ние за ним.

— Дякуйте Богові, тіточко, з Богданом добре: він у Кодаку... Верне мабуть з Конєцпольським.

— Мати Божка, царице небеса! — піднесла слаба очі до темної ікони і перехрестилася вихудлою рукою. — Ти вислухала мою молитву! Ганно, голубко... акафиста би на завтра замовити!

— Добре, тіточко, — відповіла Ганна, спиняючися в дверях.

— А ти сідай, мій голубе, — звернулася стара до Богуна, показуючи на ослінчик коло себе, — сідай... ти здоровився певно... Та оповідж нам, що там з нашими козаками? Лихі вістки звідусіль ідуть... Ти певно знаєш... Скажи!

— Лихі вістки ідуть не дурно! — понуро насупившись, відповів Богун. — Загинуло все, здалися козаки... Потоцький і Ярема погромили табор.

Тихий жіночий плач словнив світличку. Ніхто не потішав нікого. Стара плакала, хитаючи головою, і маленька Катря плакала, притулившись до матері; навіть близнятка зі страхом притулилися до Ганни, витираючи кулаком очі. Ніхто нічого не говорив: здавалося, небіщик лежав на столі. Нарешті слаба отерла очі і звернулася до Ганни:

— Щож, Ганнусю, на все Божа воля... Будемо прохати його ласки... А ти зготуй добрим людям вечерю... Ідіть, дітоньки, ідіть, любі, — вимовила вона ласкаво, кладучи дітям на голови руки, — вечеряйте на здоровля, поки ще є хоч дах над вашою головою.

Поставили на стіл високі свічки в мідяних свічниках, принесли просту, але достатню вечерю і пузаті фляшки меду та вина. Богуна посадили на покуті; діти і стара нянька сіли по боках. Двері риннули і в світлицю увійшли ще троє: старий дід насічник, а за ним козак середнього зросту, незвичайно широкий в плечах. Одягнений він був дуже просто: обличчя мав понуре і негарне; вузькі очі дивилися зпід лоба; брови тяглися навскіє до висків; крізь розрубану горішню губу виднілися великі широкі зуби. За козаком увійшов молодий років тринадцяти хлопчик, старший Богданів син, Тимко, ученик знайомого вже нам „професора“. Лице хлопця

не було гарне, зовсім рябе від віспин і ластовиння, з ясно карими гострими очима.

— Ганджо! — здивувався Богун, побачивши козака, — яким робом з Січи?

— Дав слово Богданові... доглядати родину, хутір — відповів той захриплим голосом, а потім додав, кидаючи на нього зпід лоба понурий погляд, — усе знаю... не кажи нічого...

Богун тяжко зітхнув і відвернувся; його погляд упав на молодого хлопця, який незграбно стояв коло стола, ніби не в своїй одежі.

— Тиміш? Ййбогу не пізнав, — обійняв Богун по червонілого хлопця.

Вечеря почалася в понурій мовчанці. Ганджа їв багато і швидко, а пив ще більше; з інших майже ніхто не доторкався ні до поживи, ні до питва.

— Треба в частоколі змінити дві палі, — не підносячи голови, звернувся до Ганни Ганджа, — я оглядав, дві зовсім підігнали.

— Ну щож, там є дерево.

— Не надається... Треба дуба... зрубати в гаю.

— Тут жаль, а в кругляку?

— Далеко... Треба зараз.

— Там коло рову саме є такий, — понуро завважив Тиміш.

— Жаль, Тимосю.

— Не зрубаємо, — ще більший жаль буде, — коротко відповів Ганджа, випиваючи свій кубок.

— О, Господи, Господи! — прошепотіла стара, похитуючи головою.

Знову настала мовчанка, яку переривав лише тихий стогін слабії.

— Та ще мені з комори... пицалів, — знову звернувся Ганджа, — треба роздати...

— І мені, Ганно. і мені, — віджив дід, — дарма, що я старий, а ще придамся... Ого-го! Будуть вони знати, прокляті! — Дід затремтів і поспішно змахнув з очей сльозу. — Я їм, псам, уликами голови порозвалюю!

Всі мовчали.

Андрійко упустив ложку; усі переглянулися і знову — та сама сувора мовчанка.

-- Ганджо! — звернувся до нього Богун. — я лишаюся на ніч у хуторі.

— Добре, — глянув на нього значучо Ганджа, — та при людях не ходи... Розіслано стежі... хапають.

— Прокляття! — прошипів Богун, бючи кулаком по столі.

Настала мовчанка, та так і тривала до кінця вечері.

— Дай мені, Ганно, ключ від пивниці, — сказав Ганджа вже встаючи зза столу, — викотити бочку пороху, олова...

— Я з дядьком піду, — сказав, не то просячи, не то так собі Тиміш.

Ганна мовчки згодилася, мовчки зняла ключ і мовчки передала через Тимоша Ганджі. Той насунув на брови шапку і вийшов разом з дідом і хлопцем.

Стара нянька помолилася до образів, взяла за руку дітей і хотіла їх вивести, та малий Андрійко зноровився.

— Я не піду спати... Я не піду до ліжка..., я до козаків хочу.

— Що ти, дурнику? Спати час... і так засидівся, — мрукнула коротко стара.

— Не хочу! — упирався вередливо Андрійко. — Тимка пустилц, і я піду обороняти. Галю, Галюсю! — підбіг він до Ганни, — пусти мене до дядька Івана ляхів бити!

-- А їх же як ти лишиш самих? — вмішався Богун, погладивши хлопчика по головці.

— Так, нас нема тут кому боронити, — всміхнулася також Галя.

— Тоді я, — подумав трохи хлопчик, — лишуся тут коло тебе, а все таки, — і вперто тупнув ногою, — все таки, бабусю, спати не піду... Я буду цілу ніч стерегти Галю... Ось тільки візьму лук та стріли.

— Ач, що вигадав, — почала нянька; та Галя моргнула до неї.

— Лишіть його, — сказала вона, — він козак, — і коли хлопчик побіг за зброєю, додала: — він зараз засне... я його принесу.

Нянька похитала головою і вийшла. Дві дівки з чорним волоссям забрали зі столу вечерю, лишивши тільки фляшку та кубок для Богуну.

Ганна присунула до вогню високий дзиґлик, а Андрійко, який вернув з луком та стрілами, сів на ослінчику коло її ніг. Її лице було сумне і бліде, та на ньому не було жадного страху; Богун похилив голову на руку і, здавалося, гірко й тяжко думав про щось: вогонь від коминка освітлював їх. Так тяглися повні муки, мовчазні хвилини.

— Щож, — вимовив нарешті Богун, підносячи голову, — знову тікай звідси... з'являйся лише по ночах, як пугач, сторонися світа божого і добрих людей!

— Кудиж ти, козаче, поїдеш? — підняла на нього Ганна свої глибокі, сірі очі.

— На Запорожжя, панно: одна в мене родина. одна матір. один захист! — гірко вимовив козак.

Ганна мовчала. Її рука задумчиво гладила по волоссю хлопця, який вже почав дрімати.

А Богун казав далі зі все більшою гіркістю:

— І не маю я, панно, на всій Україні свого теплового кутка... Ось дивлюся я на тебе і пригадую: адже була колись і в мене мати, гладила й вона колись так головку

малого сина... Тільки не памятаю я ні батька, ні матері... Вбили ляхи... Все відібрали, пси прокляті, — і радість, і волю, і права!

І гарна козача голова спустилася на груди.

— Деж ти виріс, козаче, і як? — тихо спитала Ганна.

— Не знаю, хто привіз мене на Запорозжя, панно, тільки вигодували мене братчики-січовики... Не співала наді мною мати ніжних, жалібних пісень — з дитинства привик я слухати брязкіт зброї та голос запорозьких сурм. Не чесала мене ненька, не мила головки — чесали мені її густі терни та дрібні дощі. Не оповідала мені рідна тихих оповідань — а ревів переді мною Славута — Дніпро. Не пестоці жіночі чув я з дитинства, а суворий козацький приказ!

— Та зате вони навчили тебе, козаче, тої безмежної відваги, — з чуттям вимовила Ганна, — яка винесла тебе між усіма козаками.

— Так, панно, так! — гукнув Богун, встаючи з лави, і його очі засвітилися молодим завзяттям; невимовно гарне стало тоді його відважне лице. — Вони навчили мене не цінувати життя, а добувати слави. З того часу нема страху в моїй душі. Люблю я летіти в чайці під свист бурі, щоби вітер рвав вітрила на шматки, а щоглою ралив сиві верхи хвиль. Люблю я мчати степом навперейми з буйним вітром... Люблю летіти в товпу ворогів попереду війська, гарцювати на кривавому бенкеті, заглядати смерті в очі і дражнити її безумною відвагою... — Богун спинився і перевів віддих; його груди здіймалися високо.

Бліді щоки Ганни покрили легкі румянці; вона задивилася на козака; Андрій, похиливши голову, снав коло її ніг.

— От бачиш, козаче, вся твоя душа в військовій справі, — тихо сказала Ганна; та Богун гірко перебив її:

— Так, панно... Та в мене нема нікого близького.

— Ти говориш про близьких, — раптом підвелася Ганна, — що близькі люди, коли ціла Україна простягає до вас, до тебе руки? Що жіночі й діточі сльози, коли сльози тисяч бездольних рвуться до вас з криком?

— Присягаюся Богом, ти кажеш правду, Ганно. — вигукнув козак, не зводячи з дівчини своїх палких очей, — та чи є де на цілому світі таке чудове серце, як у тебе, Ганно?

— Хіба я одна? — спаленіла Ганна. — Кожний повинен покласти серце за рідний край...

— Так! Твоя правда, — підняв козак до ікон очі, — все це серце — для рідного краю, уся кров до останньої краплі буде литися на загибель юдам-ворогам!... Та тепер, — почав він говорити тихше, підходячи до Ганни, — коли я маю тікати звідси, ховатися по пустинних ярах, кидатися у нову січу, — тепер, Ганно, не маю я любої руки, яка обняла би козацьку голову, поклала би на неї побожний хрест!...

Богун стояв перед Ганною, і його відважне і привичаєне до боїв лице було тепер сумне, а очі дивилися журливо й м'яко. Ганна тихо піднесла до нього свої поважні, вогкі очі.

Раптом у дубову браму огорожі вдарили поспішні, голосні удари... Ганна здригнулася і застигла на місці... Богун витяг свою шаблю... Почувся короткий тупіт. Хтось прожогом вибіг на поріг. Відчинилися дубові двері і на порозі станув Ахметка; блідий, змучений, з грудками болота на жупані і на обличчю.

— Ратуйте! — гукнув він уриваним голосом. — Батька схопили... замкнули в Кодаку!

VI.

У коронного гетьмана, краківського каштеляна Станислава Конєцпольського, в його старостинському замку в Чигирині великий бенкет. Гостей розміщено після гідности по різних покоях, а вельможна шляхта зібралася в їдальні. Ця світлиця була незвичайно розкішно прикрашена, а прикрашували її славні італійські майстри. Досить великий покій з трьома високими стрільчастими вікнами весь прикрашений дубом та ясенем, а крім того ще заморським деревом; високу стелю перетинають навхрест мережані дубові бальки; а витворені між ними квадрати блищать полірованим ясним ясенем з вигадливими різьбами, а посеред кожного квадрату висить штучно різблене з рожевого дерева виноградне грозно. Стіни теж вилочені ясенем, так гладенько, що навіть годі помітити щілини, і вони ніжно виписують золотавим мармуром. Вгорі здовж стін широкою обривкою тягнеться різьба з темного дуба, яка зображує вязанку овочів, перевиту виноградною лозою. По стінах наложені з дорогого горіха подовгасті медальйони, прикрашені згори гербами; на медальйонах мистерно зображено мозаїкою з колірового дерева ловецькі образки. Між медальйонами сторчать голови лосів, диких кіз та кабанів. Підлога вимощена коліровими кафлями. Зі стелі спускаються два люстра, теж виточені з дуба, а в кожному куті стоять ведмежі опудала зі свічниками в лабах. На дверях та вікнах тяжкі завіси бронзового темного коліру.

Посеред їдальні стоїть довгий стіл, штудерно накритий п'ятьма білими скатертями. А на ньому блищить усяке срібне й золоте начиння з різьбами, на яких зображено любовні пригоди богів; посередині в пишних кришталевих начиннях піниться червоне пиво та іскриться легкий мід, а між ними стоять золоті дзбани

з тонкими довгими шийками; вони прикрашені яскравою, на східний смак, емалією та наповнені настояною на листю, корінню і травах горілкою. Вини ще нема: за тих часів їх подавано вже після обіду, замість десерту.

В люстрах горять воскові свічки; у ведмедів у лабах теж горять свічки, а на столі стоять ще три золоті масивні свічники з багатьма палаючими свічками. Полум'я хитається, тремтить на полірованих стінах, проміниться в золотих дзбанах і кубках та діаментами блискає на краях кришталю.

За столи, на дубових стільцях з високими спинками, прикрашеними згори різьбленими гербами, засідає вельможне, титуловане панство, а навкруги столів галасливо метушиться численна прислуга, за якою доглядає поважний згорблений ключник. Для кожного вельможного пана стоїть за спиною ще один слуга, а під столами і між прислугою бігають усяких пород мисливі собаки.

На середньому господарському місці сидить сам господар; по правій руці від нього найпочесніше місце зайняв князь Вишневецький, а по лівій — патер Дембович, — худа, жовта постать в чорній рясі. За князем сидить молодий чепурун, князь Любомирський, далі — пузатий, середніх літ, князь Корецький, комісар запорозького війська Петро Коморовський та інженер Боллян; за патером сидять: поважний воевода пан Калиновський, підстаркуватий з солоденькою усмішкою чернігівський підкоморій Адам Кисіль, подзьобаний віспою Чарнецький, ротмістр Радзівєвський і інша вельможна шляхта. На всіх панах грає одежа яскравими колірами венецького оксамиту, турецького блавату, московського златоглаву, блискає золотом, вишивками і дорогоцінним камінням. Галас в ідальні страшний: пани сперечаються, брязкають зброєю; слуги штовхаються, пускають начиння і голосно лаються; пси гарчать і гризуться між собою за кинені зі столу куски.

На столі, на срібних полумисках та мисках усякого роду мясо: ведмежі і вепрові шинки, поросята, маринувана вудженина, варена з гострою на часнику підливою баранина, волові язики під сливами, курятина під „сафоркою“ і сало. Гості пальцями тягнуть кусні мяса на свої тарелі і крають їх ножами; недоїджені куски кидають собакам, а лишні передають своїм прибічникам.

— Щож це, мої дорогі гості, вельможне панство, чаш не торкаєте? — приязно звертається до всіх гостинний господар. — „Век наш круткі, випієми вудкі“.

— Правда, правда! — відізвилися навкруги. — За здоровля ясновельможного пана гетьмана і канцеляна, — піднялися догори чаші.

— І за ваше, вельможне панство, — всміхається до всіх господар і виливає. — Щож князь не робить чести моїм кухарям?

— Та я, ясновельможний пане Краківський, лихий їдець... А його гетьманська мосць не знає ще, яку відповідь дадуть у соймі на петиції козаків?

— Мабуть відмовлять.

— А нам на соймках треба підготувати...

— Звичайно... та покуштуй, княже „вепшовінки“, — і Коцецьпольський наложив йому два кусні. — поросятина сама себе хвалить... А ваша велебність?

— Я маю вудженину, ясновельможний гетьмане: не єдиним бо хлібом...

— А пан підкоморій щож так слабо? — звернувся господар також до Кисіля.

— Увага ясновельможного пана гетьмана мені дорожча від усіх страв, — відповів той солодко: — подібно до джерела в пустині, вона насичує душу величністю чести, а серце — відданими почуваннями до ясної мосці...

— Спасибі, пане; одначе, не можна-ж кривдити також утробі.

— За неї, ваша ясновельможносте, не забудеться: в гетьманському замку достаток великий, а панська гостинність та щедрість відомі на всю корону.

Вишневецький аж зморщився від таких похвал господареві, кинув зневажливий погляд у бік Кисіля і звернувся до Любомирського, який годував собаку.

— Добрий хорт! Де його княжа мосць добув?

— В одного мурзи, княже; хапає вовка в бігу... Що до сили і швидкості не має рівного.

— Ну... — відхилився назад Вишневецький і підкрутив вус. — князь ще не знає моєї псарні... А цікаво, що взяв за пса мурза.

— Дурницю, — двадцять хлопок на вибір.

— Гай, гай! — похитав докірливо головою Конєцпольський, — така зневага гарного полу!

— Гарний пол? Га, га, га! — розреготався князь Любомирський, — пан гетьман ображує наших дам, називаючи так підле бидло.

— Князь ще молодий, і в цьому випадку досвід звичайно за мною: булка може проїстися і замість неї не раз і кусок житнього хліба дуже смакує... Чи не правда-ж, панове?

— Правда, правда! — гукнули голоси, а патер спаленів і спустив очі додолу.

Галас, крики, регіт і масні дотепи перемішалися зі стуком крісел і бренькотом склянок.

Конєцпольський замислився; Кисіль зітхнув, а Радзівєвський, знизавши плечима, звернувся з тихим шепотом до сусіда.

Першу скатерть знято, а на чисту другу принесено й поставлено страви з риби: у срібному масивному кориті, на перченій підливі, лежав понуро осетер; в позолочених полумисках панила горяча чечуга; в червоній солодкій овочевій підливі віддували поважно

боки короли; на великих пательнях лежали підрум'янені на сметані карасі, а на кафлевій довгій дошці лежав величезний, по жидівськи начинений щупак.

— Ясне панство, — частував гостинний господар, який любив сам також попоїсти: — зверніть увагу на цю потвору, — і показав на осетра, це гість з Кодака; тепер у мене їх ловлять там і в бочках привозять сюди живцем.

— Спробуємо, спробуємо, — почувлися голоси, — цього козацького бидла!...

— Присмирніло, мабуть, ударившись до кодацьких мурів, — зауважив комісар Коморовський.

— О, напевно! Вони відібють собі хвіст, — додав самовдоволено Боплян.

— А безхвості опиняються в гетьманських бочках, — блиснув зеленими очима Чарнецький.

— І служать лише для годування шляхетських тілес, — моргнув Любомирський на Корецького, який пожадливо їв осетра.

— Ха, ха, ха! браво, браво, княже! — загреміло навкруги, — велика за те слава коронному гетьманові, панові господареві!

Кодак був гордістю і слабим місцем гетьмана, і тому він дуже ласкавою усмішкою подякував за добре слово вельможним гостям; та бундючному Вишневецькому не сподобалося це вихвалювання Кодака; його плямисте обличчя викривилося злобною усмішкою, і він, прищуливши бундючно очі, з'їдливо зауважив:

— Не виловити Кодакові осетрів, поки не з'явлюся я на Низу зі своїми гаками і неводом!

— Княжа відвага і хоробрість відомі, — м'яко відповів господар, — та Марс не кличе нас тепер, а кличе лише Бахус... І цього веселого божка треба вшанувати, панство, тим більше, що й вік наш „не длуґі“,

то випемо по другій... За здоровля мого шановного гостя і славного лицаря, ясного князя Вишневецького!

— Віват, віват! — гукнула шляхта і полізла торкатися з князем; та той відповідав холодно, не поборовши ще своєї злоби.

Слуги зняли другу скатерть і на стіл прийшла третя зміна. З'явилися в глибоких мисках різні соси, паштети, каші, пироги, вареники, бігоси і краєно в кваску сало. Після третьої прийшли вже печені, здебільшого всяка дичина: лосина, сайгаки, зайці, дрохви, стрепети, качки і гуси. Все уміло спечене і штучно прикрашене. До печень подали цілі вази різних маринат та квасива.

І третя і четверта зміна були такі смачні, що гості виявили великий апетит, який ще підтримували різними настійками, і таки нарешті змели все, а тепер мовчки відсапувалися, обливаючися потом.

З якоїсь світлиці доходив уже безладний спів:

„Сиділа голубка на сосні,
Заспівала голубка по весні:
„Ох, ох!
Хто не любить князя Яреми,
Його жінки Розалеми,
Хай би здох!“

Знявши четверту скатерть і спрятавши начиння, слуги поставили на стіл величезні золосі дзбани і кришталеві карафи, наповнені старим угорським вином, дорогим ренським, золотавою малягою, а між ними скромно поставили прикрашені віковим мохом та плісню фляшки литовського меду. Поставивши перед кожним гостем ще по два золоті кубки, слуги нарешті зовсім пішли з цієї світлиці; лиш один ключник лишився біля дверей, чекаючи панських приказів,

— Ну, мої дорогі гості, тепер і до „венґжина“, — налляв Конєцпольський сусідам і собі. — Ще дідівський, зі старих запасів... Принесімо ж жертву рум'яному богові. Ех, годилося б ці жертви приносити разом з тими, що осолоджують наше тяжке життя; та я тут по походному, в пустині, в халупі, і не маю чарівних фей...

— Я, навпаки, радий цій обставині, — завважив сухо Ярема, — вино і жінки у нас стають, здається, одним божисцем, і я боюся, щоби йому в жертву ми не принесли нашої відваги й лицарства!

— На віки, княже! — і в деяких місцях брязнули шаблі.

— Хай боронить її Бог! — спробував патер вина і цмокнув губами.

— В моїх пивницях вино краще, — шепнув Любомирський Яремі.

— До того Марс кохався у Венері. — підніс гетьман свій кубок, — і від цього його меч не поржавів. Тому за красу, панове, і за мужність, за цей вічний чудовий союз!

— За них, за них і за наш добрий, веселий гумор! — розляглися навкруги голоси.

— І за нашу добродушність і вроджену справжнім шляхетським родам ласку! — додав Кісіль.

— Велику правду сказав пан, — одобрих Кісіля Калиновський, який досі мовчав.

— Тим більше, — додав Радзієвський, — що ласка Фортуни доводить до надмірної гордості і лиха.

Конєцпольський одобрюючо нахилив голову; інші гукнули „віват“ і весело осушили кубки.

Знявся гомін і сміх, а zarazом вихвалювання своєї зброї, пивниць, коней і псів.

— Поручаю вашим вельможностям також малягу, — частував гетьман, — дуже запашна... Скоштуйте, ваша

велебносте... Адже тепер ми можемо з цілковитим душевним спокоєм віддаватися земським радощам, бо завдяки його княжій мосці гидрі бунту стято голови...

— Не всі, ваша мосці, пане Краківський: — є ще одна голова на Запорожжю, і я повторяю вам тисячу разів, панове, — застукав ножем по столі князь Ярема, різко піднісши голос, — поки її голова не відрубана, не знатиме корона спокою. Цей бунтівничий змий живучий, у нього на місце відрубаних голів виростають нові...

— Канчуками їх зібемо, — відіззався дехто з підпилої шляхти, — як з лопуха листя!

— Ха, ха! Які ви певні, — призириливо зауважив Ярема, — уявляєте собі козаків клоччям... Та ці пси мають такі вовчі зуби, що навіть ведмедів можуть пошматувати. Чи мало пролляли шляхетської крові, до пекла-б їх усіх, до сатани в ступу! Так, цю хвалену добродушність, — і опалив Кисіля сталевим, злобним поглядом, — треба кинути до дябла, а піднести треба жовч, поки вона не змиє з лица землі цих шельм!

— Господь з вами, — вимовив побожно патер і додав, нахилившись до гетьмана, — маляга дійсно чудова, її позавидували-б навіть у Римі.

— Змити, погромити і порох розвіяти! — забрязкали шаблями шляхтичі.

— Прийшов, побачив, переміг, — і годі! — гукнув хтось з молодих.

— На загибіль бидлові! — підтримав також князь Любомирський.

У сусідній світлиці знявся галас; почувлася лайка і погрози. Ключник на знак гетьмана вибіг, захопивши надвірних отаманів, щоби прохолодити розгорячені голови.

— Його мосць князь знає мою думку в цій справі, — з гідністю підніс голос гетьман, і всі притихли. — Я гли-

боко переконаний, що козаки... так, що козаки — наше хоробре військо, і нищити їх — значить... значить собі обтинати крила. Треба прикоротити, покарати, загнудати, наставити наших вірних начальників, що я й зробив, — і вказав на Коморовського, який при цьому вклонився. — Та Зопорожжя, — це... це наша погранична охорона.

— Я розмечу це чортове гніздо! — сіпнувши стільцем, синіючи і нервово дихаючи, гукнув Ярема.

— І цим князь наробив би лиха ойчизні, — запалився також Конєцпольський. — Не можна знищити нашу найкращу пограничну сторожу... Так... найкращу. Вона ще послужить нам службу, а розметати — це... це відкрити татарам наші груди.

— Збудувати другий Кодак на місці їх гадючого гнізда, — шипів Ярема, — третій, четвертий...

— Як би князеві пощастило закувати навіть Дніпро, — вибачливо усміхнувся Конєцпольський, — то якими ланцюгами перегородить він Буджацькі стели?

— Моїми гусарами, драгунами, — з піною коло рота заричав князь.

— До першої загибелі в пустині, — процідив гетьман.

— Справді, як Бога кохам, — додав Калиновський, — наші не можуть витримувати в пустині, а границя така велика... Ворог продереться скрізь.

— І тоді, княжа мосці, — завважив, відсалуючи, Корецький, — усі наші добра споминай, як звали.

— Ніколи! — вдарив по столі рукою князь. — Я за свою шкіру не боюся і з'умію її оборонити... Тільки страх має великі очі...

— Не страх, мосці княже, — зауважив стримано гетьман, — а розвага.

— Виходить на одно, — і Ярема навіть відвернувся.

— Не безумна відвага та ненависть, — вже тремтів Конєцпольський. — творить царства... Творить і зміцнює добро... Ні! Тут потрібний не запал, а прозорливість та розвага... Адже князь і ви, шляхетні панове, не повинні забувати, що це... це не завойована країна, а яка перейшла добровільно... Разом... Литва і вона... і ці козаки і хлопцi були тут перед нами... були в себе господарями.

— Хай продовжить Бог віку його гетьманській моцці, — сказав з почуттям Кисіль.

Почувся і прихильний і ворожий шепіт.

— Гетьман здається, — прищулив Ярема очі, — до своєї булави бажав прилучити ще й трибунську палицю.

— Я, княже, не підлещуюся плебсові, — гордо відповів гетьман, зблідши навіть під рум'янилом, — але... але... не одному ворогові, але також правді звик я дивитися просто в очі... Так, вони були господарями, це нам треба пам'ятати і в наших власних інтересах бути обережнішими, не дратувати... Бунтівників ми приборкали, та корінь бунту — ні! Він криється саме в тому, саме... що от вони були господарями. Ми несемо сюди світло й життя, і тому панування повинно належати нам; та ви повинні пам'ятати, так... пам'ятати, що вони були господарями. а тому, — загикувався все більше і задихувався гетьман. — а тому і їм повинні залишити дещо, непокірних заспокоїти, приспати, а приголубити і підняти певних, вірних, nobілітувати, так... поволі прикоськувати, без насильства.

— Політика вельможного гетьмана, — усміхнувся патер, — дуже тонка й дотелна; її рекомендує також наш безсмертний Льюїоля; та вона повільна, а в деяких випадках...

— Це смерть! — скричав князь Ярема.

Прихильний гетьманові гомін знову притих; та Конєцпольський казав далі сміливо:

— Інакше ми вичерпаємо сили в домовій боротьбі і коли здушимо козаків, то... то... татари, москва... напруть, і... і... боронити не буде кому.

— Хіба крім цих псів нема під вашими хорутвами відважних? Коли ні, то в мене стане на всіх! — ударивши себе в груди, гордо обвів рукою Вишневецький збори.

— Ніхто не сумнівається що до ваших молодців, — княже, — зовсім задихувався Конєцпольський, — та це... це... не дає панові права сумніватися що до наших!

Усі зніяковіли і замовкли. Князь Ярема теж почув себе ніяково і з досади крутив свою борідку.

— У війні з дикими ордами, позволю собі зауважити також я, — почав Кисіль тихим, підслесливим голосом, скориставши з загальної мовчанки, — бере перевагу не хоробрість, не відвага, а знання ворога, вивчення усіх його хитроців і звичок, — так сказати-б, цілковите уподібнення своєї природи до природи ворога. Та таке уподібнення, панове, набувається не відразу, а протягом десятків літ... Як дерево пересажене з південних піл гине серед чужої йому пустині, так гинули би незвиклі до степів нові вояки... І скільки би впало жертв, дорогих для ойчизни! А тим часом сини цих степів — козаки...

— Так, от їх і ставити під удари татарських шабель та стріл, — перервав Любомирський, — а не шляхетних польських лицарів!

— Частіше би їх у самий вогонь! — заричав Чарнецький.

— Досконально! Кохаймося! — почулися крики, і більше розгорячені голови полізли стукатися кубками й обійматися.

— Так, кохаймося! — підняв кубок Кисіль, — хай буде між нами мир і любов, хай вони зродять у нас добрість і милосердя до переможених... до меншої братії... Вона за це віддячить нам сторицею. Тепер відкривається, вельможне панство, нова Америка: в надрах цих земель, які не знали заліза, криються невичерпані творчі сили... І коли ці простори заселить наш працьовитий нарід, тоді широкими ріками потече до нас молоко і мід.

— Вельможного пана правда, — цієї думки повинні ми всі триматися! — згідно заговорила шляхта, зачеплена в своїх інтересах.

— Вона турбує мене, — зауважив Конєцпольський, — а також і Корону.

— Звичайно, тепер вельможній шляхті треба захоплювати порожні землі, — відізався Чарнецький, — і заселявати їх хлопами.

— Пся креф! — гукнув знову Ярема, зовсім тратячи здержливість, — плодити цих схизматиків?

— О, свята правда! — сплеснув руками патер, склавши їх, як до молитви. — Невірні схизматики не можуть бути ні горожанами, ні хоронителями Річи Посполитої, матері вірних святішому престолові синів, носительки благодатного святого католицизму, — не можуть, бо вони в глибині душі, поки не приймуть латинства, вороги їй і кожному з радістю можуть її продати.

— Щєб пак! — відсунувся від столу з грюкотом Ярема.

— Велебний отче! — звернувся Кисіль до патера, схвилюваний і ображений. — Називаючи всіх схизматиків невірними синами батьківщини, ви ображуєте без причини! — підніс він голос. — В мені палає і почуття особистої образи, і почуття любови до великої батьківщини, яку ви бажаєте роздерти на два табори. Я ручу сивою головою, що цієї ворожнечі між народами

нема, а витворюють і розпалюють її служителі вітара ласкавого і милосердного Бога.

Почулися глухі, ворожі оклики: „Ого, схизматик!“

— Так, я схизматик, я син грецького благочестя, — подивився навкруги сміливо чернигівський підкоморій, — і я не зраджу, як інші, віри моїх предків.

При цьому слові, як ужалений, кинувся князь Ярема, схопившись за ручку шаблі.

— Не зраджу, — майже вигукнув Кисіль, — та я люблю щиро нашу спільну матір, Річ Посполиту, люблю, може бути, більше, ніж ви! Так, я їй бажаю мира, спокою, процвітання, добра. Як сонце одно для землі, так Бог один для всесвіта; як сонце однаково світить для добрих і злих і всіх гріє, так Творець небесний є джерелом милосердя і любови. Як же ми можемо закликати всесвiate імя Його на ворожнечу і на війну проти братів?

— Для ратунку заблуканих овець, — смиренно відповів патер, — і для здобуття їм царства небесного...

— Не турбуйтеся, велебний отче, про чужі душі: хай кожна сама дбає за себе.

— О, сліпа впертість! — здійняв високо патер руки і спустив на груди отяжілу від вина голову.

— Панове! — гукнув схвильованим голосом Кисіль. — Святіші єрархи моляться за братерське примирення християн, а ми насильством сіємо, на радість сатані, злобу. З великої думки братерського з'єднання церков ми витворюємо варварську, ненависну тиранію.

— Вогнем і мечем! — схопився з місця Ярема, вдаривши об підлогу шаблею. Удар був такий скажений, що найближча карафа з малягою впала, і дорогоцінне вино розлилося по скатерті. — Досить я тут паслухався блюзнірств над моєю святою вірою і образ для величності моєї ойчизни!

Стримана злоба тепер вирвалася і з піною та сви-

стом вилітала крізь посинілі губи; лице Яреми викривлювалося, очі блискали фанатичним вогнем, рука була готова витягнути шаблю. Всі несамохіть відхилилися від столу; деякі схопилися за шаблі, і лише голови небогачів лежали вже непритомні на столі.

— Звичайно, панове, вам над усе дорожча своя шкіра. — почервонів Вишневецький, при чому плями на його обличчю стали сизими, — тому ви слухаєте спокус. а от я присягаю. — і підніс праву руку. — або всі церкви в своїх маєтностях поверну в костели або винищу схизматиків огнем і мечем, запрошу замість них на свої землі поляків, німців, жидів; та ні один схизмацький дзвін не задзвонить у моїх володіннях!

— І за цей вчинок відпустить святіший отець усі твої гріхи, княже! — виголосив зі зворушенням патер, піднісши очі догори.

А князь поривчасто говорив далі. В релігійній екстазі його сталевий голос помякшав, а в сухих очах заблисла вогкість.

— Тепер, зломивши ворога, подбаймо з початку панове, не про свою утробу, а про добро великої нашої католицької церкви, яка одна лише може з'єднати нашу ойчизну. Відкиньмо-ж особисті користи та спокуси і приложім усі наші сили до прочищення шляхів у дебрах схизми, щоби могли ними дістатися з Риму проміння правдивої віри і освітити світлом заблуканих; тоді тільки настане золотий мир, тоді тільки відпідне наша ойчизна.

— Благословенне чрево, що породило тебе, княже, — сказав з патосом патер, піднісши побожно руки. — Сам святіший отець уклонився би перед святим вогнем, який палає в твоєму лицарському серцю. Хай буде воно благословенне на віки! — поклав він руки на похилену голову Вишневецького.

— Присягаю! — вимовив той тремтячим голосом, вийнявши дорогоцінну шаблю. — Це серце і меч належать лише моїй вірі та ойчизні, і я не спинюся ні перед чим для перемоги їх слави.

— Амінь! — закінчив урочисто патер.

Настала важка мовчанка. Всім було ніяково, і ніхто не запримітив, як із кімнати заклопотано вийшов ключник.

Ярема тяжко сів на стілець, похилив голову на руку і встромив кудись пронизливий погляд. По його лиці перебігали корчі: він видимо терпів від внутрішнього вогню, який палив його.

Важка мовчанка тяглася. Дикий, понурий та щирий фанатизм князя упав на всіх тягарем і розбив веселий настрій; ті, що не поділяли такої демонської злоби в ім'я Христа, були огірчені його виступом, а ті, що погоджувалися з ним, уважали його виступ невмісним, бо він розстроював загальну веселість... Усі почували себе якось ніяково.

Нараз увійшов ключник і зголосив, що якась панна конче бажає бачити ясновельможного гетьмана.

— Мене? — оживився і здивувався гетьман. — Панна?

— Це цікава несподіванка, — всміхнувся князь Любомирський.

Почувся стриманий сміх. Усі обличчя відразу оживилися, зрадівши з нагоди, яка могла повернути втрачений настрій, а до того з нагоди дуже пікантної.

— Та чи ти сказав цій панні, що я тепер зайнятий і нікого не приймаю? Я маю таких дорогих гостей, — удавано гнівався Конецпольський, бажаючи показати свою особливу для гостей пошану.

— Казав, ваша гетьманська милосте; та панна просто гвалтом бажає з'явитися до його мосці.

— Що таке? — зніяковів навіть Конєцпольський.

— Не турбуйтеся, ваша мосці, пане Краківський, ми не перешкодимо... Адже правда, ясне панство, — підморгнув злобно до всіх Любомирський, — ми можемо на якийсь час відпустити пана гетьмана до окремого покою для приємних справ служби. Обовязок, видимо, пильний! Ну, а ми тут, панове, принесемо жертву богині Киприді, щоби послала вона також срібним кучерям...

— Довгі роки солодоців життя! — гукнула більшість знову розвеселеної шляхти.

— Дякую, пишні гості, — всміхнувся Конєцпольський таємничо і самовдоволено, — та тут я передбачаю не жарт дотепного божка, так... а щось інше, і на доказ я прийму при вас цю панну... Приведи панну сюди — дав приказ ключникові.

— Браво, браво! — оживилися різні шляхтичі і почали приводити до порядку убрання, зброю, волосся і вуса.

— Це десерт вам, панове, — потер собі хижо руки Корецький.

— Благовісниця — блондинка, авжеж блондинка, — зауважив, поправляючи убрання, все обшите оксамитом і золотом, ротмістр, — з синіми очима і ангельським поглядом.

— Слово гонору, — відповів, підкручуючи вусики, блідий шляхтич із заспанним обличчям, — шатинка, м'ягка, сочиста, як груша глива.

— Ні, пане, об заклад, — блондинка!

— Шатинка, як маме кохам, о що пан схоче.

— Стійте, панове, — вмішався князь Любомирський, — я помирю вас: ні те, ні інше, а горяча брюнетка, з вогнем у очах, — такий мусить бути вибір ясновельможного гетьмана.

— Браво, браво! — заллескав у долоні Корець-

кий. — За вічну силу Ероса і за перемогу вічного кохання!

— Віват! — і піднялися кубки з веселим реготом і радісними вигуками; від тих вигуків здригнувся навіть патер, який почав уже був дрімати.

В тому часі ключник спинився при дверях і відхилив завісу. На темно-бронзовому тлі з'явилася струнка жіноча постать з надзвичайно блідим лицем і величезними виразними очима; зпід чорних вій вони тепер палали агатом, а в їх виразі було стільки тривоги і смутку, що веселий настрій відразу урвався.

— Чим можу служити панні? — підвівся чемно Конєцпольський і зробив пухкою рукою знак, запрошуючи її сісти. — І з ким я маю честь...

— Я сотника Золотаренка сестра... Живу тепер у рідній мені родині військового писаря Богдана Хмельницького, — вимовила уривчасто, високо підіймаючи поставні груди і прижмурюючися трохи від сильного блиску свічок. Вона стояла нерухомо, як статуя, і не помітивши гетьманського знаку або не бажаючи скористати з його запрошення.

— Золотаренко... Золотаренко... — і гетьман потер собі переносицю; — памятаю: з Золотарева? Ага, так, так. Ну, я слухаю панну.

— Вибачте, що я перервала ваш бенкет, — трохи прийшла до себе Ганна, — але мене сюди привели... — обурююча несправедливість і грубе насильство, яке чиниться в славній Річці Посполитій над хоробрими горожанами і вірними вашої гетьманської милости слугами...

— Де? Що? Над ким? — спитав затривожений гетьман.

Князь Ярема теж опритомнів і спинив на блідій панні свій погляд. Гості переглянулися і зовсім при-тихли.

— В Кодаку, над військовим ~~панським~~ цисарем. Зараз після відїзду вашої гетьманської милости Богдана Хмельницького арештував командант і кинув звязаного до льоху, ніби якого невірного поганця, або як пса! — вже голосніше розлягався її голос, і в ньому тремтіло почуття ображеної гідности.

— Защо? Яким правом? — спитали разом князь Ярема і гетьман.

— Ніяким і ні защо! — відповіла, розгорячуючися більше і більше, панна Ганна. — І сам командант не сказав дядькові причини, та й не міг; хіба вельможний пан гетьман і ясний князь не знають цього хороброго лицаря? Він відданий ойчизні і шляхетному панству... Скажіть, пишні панове, я звертаюся до вашого гонору!

Більшість одобрюючо загула; тільки дехто прикусив язика і мовчав.

— Дивно! Це якась злобна інтрига, — сказав гетьман, — та чи правда це? Я щось не йому віри, щоби без мого приказу... Так, саме без мого приказу... і залежний від мене слуга наклав руку на, так сказати-б, мого слугу! Адже це, це...

— На жаль є правдою.

— Та хто її приніс?

— Ахметка, слуга Богдана; при ньому звязали пана писаря і повели в льох... А Ахметка, якого хотіли теж кинути в яму, якось утік і прибіг сюди повідомити про злочинне насильство над його паном.

У Ганни вже тремтів голос, а на очах блищали сльози: хвилювання і тривога боролися з відвагою.

— Значить, це правда! — обурився вже й Конєцьпольський. — Та яке нахабство! Без мого відома...

— Мабуть, зайшло щось надзвичайне, — вмішався Чарнецький, — і мабуть пан Гродзіцький повідомить вашу гетьманську мосць про причину.

— Мабуть, але, всеж таки, — уривчасто і загикуючися, міркував Конєцпольський.

Та Ганна перобила його, злякавшись, що увага Чарнецького заспокоїть гетьманське сумління і змусить його чекати, поки прийдуть вияснення від Гродзіцького.

— Вельможний гетьмане, я знаю ці причини: мені Ахметка передав їх... Пан Ясінський, бувший військовий товариш у ясноосведоного князя, якого його княжа милість усунули за сваволю, яку він хотів вчинити над Богданом, тепер мститься за своє звільнення: подав командантові на дядька якусь дурну клевету, а той схотів показати свою владу... Узяв на службу Ясінського, а вашого військового писаря звязав і кинув на муки.

— Так, я потверджую гетьманській морці, — обурився зачеплений Ярема. — що Ясінського я викинув зі своєї хоругви за ганебне порушення дисципліни і надужиття влади... Я не за хлопів-схизматиків, — хай він повісить тисячі їх, не моргну вусом, — а за дисципліну і послух: це перші умови сили війська. А цей Ясінський, коли я був у таборі, без повідомлення насмілився був садити на палю, і кого? Гетьманського писаря, який служить у коронному війську.. І без жадної причини, без жадної, кажу панові, а так собі по п'яному, як я особисто переконався. Дивуюся і дуже дивуюся, яким чином гетьманський підлеглий дає притулок у себе тим, кого я нагнав?

— Я цього не знав, — змішався гетьман, — це — розуміється, нахабство... Так, нахабство! Хіба Ясінський утаїв...

— Розуміється, мабуть утаїв... Хтож може знати? — почав знову обороняти команданта Чарнецький.

— Неправда, пане! — гукнув Ярема різко, повернувшись на стільці. — Коли Ясінський і утаїв, то все моє отамання про це говорило: мій розпорядок узяв усіх

у шори! А Гродзіцький зробив це навмисне... Ми, що стоїмо нагорі, — звернувся знову князь до гетьмана, — повинні шанувати розпорядження один одного, бо інакше ми допустимо до такої розпущености й неладу серед війська, що будуть їх бити не лише козаки і татари, а навіть найпідліші хлопці.

— Розуміється, мосці княже, розуміється, — хутенько заговорив, ніби оправдуючися, гетьман, — я покараю цього Гродзіцького... а Ясіньського ніде в моїх полках не буде.

Князь Ярема подякував гетьманові гордим нахиленням голови. У Ганни аж очі заіскрилися від радісної надії при такому доброму для неї настрою панів. Вона ступила крок наперед і тремтячим від радості голосом додала:

— Невже великий і славний гетьман забариться простягнути свою могутню руку вірному слугі, пригнобленому зарозумілою сваволею і чорною помстою ворога?

Краса й сила цілої Ганниної постаті, її проміністі, сияючі очі, палаючі від хвилювання щоки в цій хвилі робили цю красуню і притягали на неї погляди захоплених шляхтичів.

Конецпольський теж задивився на неї і відразу не зміг їй відповісти, а Ганна, перевівши духа, казала далі з захопленням:

— Хіба довголітньою службою батьківщині Богдан не довів своєї відданости? Хіба йому доказали коли зраду або брехню? Хіба пильністю і правдою не здобув собі віри? Хіба не віддав своїм ясним розумом багатьом і багатьом послуг? Хіба незліченими лихами, які перетерпів, обороняючи ойчизну, не купив для себе оборони? Хіба він, відважний і завзятий, не ніс своєї голови скрізь у бій за добро і честь великої Річи Посполитої? Хіба він

сплямив чим небудь славетний лицарський меч, який йому дарував найясніший король за хоробрість? І ось тепер від нього відібрали цей славний меч, а самого борця звязали, зганьбили і кинули в пекельне місце, де холод, голод і темрява підірвуть на смерть його сили, корисні для батьківщини і для вас, вельможна і пишна шляхто!

Ганна урвала мову і стояла тепер зніяковіла, сама не знаючи, як могла зважитися стільки сказати. Правда, в неї весь час дороги до Чигирина аж роїлося від думок про заслуги Богдана, про його значіння для рідного краю, про його великі чесноти, про те поважання й любов, які всі повинні йому оказувати, та берегти його, як зіницю в оці. Все те вихром крутилося в її голові, пекло серце, окриляло волю, та zarazом підкрадався і жах, що вона нічого не з'уміє, не зможе сказати, що панство висміє її, і вона може ще розридається — та й тільки. Ці суперечні думки знімали в ній страшну, болючу боротьбу, яка нарешті знайшла собі вихід в одній короткій, тихій молитві: „Господи, утверди уста мої! Укріпи мене, Царице небесна! Відкрий їм серця!“. З молитвою вона ввійшла також у цю світлицю, повну бурхливої і грубої веселости насиченого тіла. Страшний блиск освітив її, незамовклий ще регіт стяв кров, і вона, бліда, закривши віями очі, тільки шептала молитву... І раптом, після перших, огняних хвилин, у неї веселкою заграло в душі, що Господь вислухав молитву, смирив гординю ворогів, відкрив їх серця, і вона насмілилася перед цим пишним збором сказати слово.

А слово її дійсно зробило на всіх переможне вражіння.

— Досконально! Пишно! — після довгої мовчанки почувлися песміліві похвальні оклики з ріжних боків.

— Демостен, на правду, панове, Демостен! — відізвався Домінік Заславський, обозний „кварцяного“ вій-

ська, який досі мовчав. Середніх літ, але незвичайний черевань, так що міг поміритися хіба з паном Корецьким, зайнятий досі пильно насичуванням свого великого черева, він лише з появою і мовою панни Ганни нарушив свій спокій.

— Чудово! — не стримався від похвали також па-тер, який старався піднести червоні сонні повіки. — Все це сильне тому, — підчеркнув ротмістр Радзівський. — що справедливе і щире, від душі.

— Я це потверджую, — відізався нарешті також князь Ярема. Його горду душу завжди підкуповувала відвага, а тут вона, в чудовому образі цієї панни, була захоплююча. — Цей писар Хмельницький розумний і без сумніву хоробрий.

— Так, так, князь має цілковиту рацію, — захвилювався також Конєцпольський, — це хоробрий вояк і корисний, так сказати, а також... дуже корисний для нас чоловік, — у цьому часі в голові Конєцпольського майнули безкраї родючі пустині, — я його особисто знаю... і відданий, випробуваний! Таких саме треба боронити і відзначувати. Я до інших острій і бажаю накинати уздечку на неслухняного і скаженого коня... Так, накинати, але відданих треба заохочувати.

— Хай нагородить Бог ясновельможного пана гетьмана, — вимовила захопленим голосом Ганна.

— Не турбуйся, панно, — відповів їй Конєцпольський. — Відважна турбота за долю писаря, панського кривного, Богдана, і похвальна і зворушуюча. Я напишу приказ і першою okazією пішлю до Кодака.

— На Бога! — перервала мову гетьмана Ганна, сплеснувши руками і застигнувши в поривчастому русі, — не відкладайте вашої добродійної волі ні на один день, ні на годину... Злоба й заздрість не сплять... Вони

надужують своєї сваволі, не спиняться може навіть перед муками, і тоді гетьманська ласка спізниться.

— Вона має радію, — завважив Ярема. — Коли свавольця Ясінського прийняли й приголубили, то всього можна чекати.

— Я їх скручу, — ударив по столі кубком гетьман, — і то негайно.

— Благаю ясновельможного пана, — додала Ганна, — дайте мені зараз гетьманський приказ: я його віддам у надійні руки і пішлю негайно.

— Добре, — всміхнувся ласкаво Конєцпольський, тяжко встаючи зі стільця, — хоч і неприємно мені лишити на час моїх пишних гостей, та — „чого хоче жінка, того хоче Бог!“

За замковою брамою, в півночі осінньої ночі, нетерпеливо і неспокійно приходжувалася якась тінь. Вона спинялася часом коло міцної брами, прислухуючися до голосів, які долітали зпоза брами, і знову, вдаривши кованим зап'ятком у землю і брязнувши шаблею, далі ходила здовж високих зубчастих мурів. Десь недалеко іржали і форкали коні.

— Перевертні! Вороже зілля! — розлігся нарешті дзвінкий, хоч і стриманий молодий голос. — І як числити на панську ласку! Та вони смердячого пса швидше пожаліють, ніж нашого брата! Нема на них надії! Ось тільки це одинока й певна надія! — стряснув він з погрозою шаблею. — Ех, тільки-б зібрати відважних юнаків!... Свисну посвистом, гукну голосом молодецьким, і полетимо тебе, Богдане наш любий, ратувати... Кістками ляжемо, коли не виручимо, а як і поляжемо, то не задурно! Тільки час минає, кожна хвилина дорога... Вони ще її там затримують... Прокляття! Швидше туди! А коли хоч тінь одна образи... то попам'ятають пси Богдана! —

і він прожогом кинувся до брами і ручкою шаблі почав стукати до залізної скоби воріт.

Тоді почувся тупіт кількох коней і в темряві замаячили постаті їздців. Богун спинився і почав вдивлятися в пітьму. Почувся тихий крик пугача: Богун відізвався таким самим криком.

— Ти? Ганджа? — запитав тихо їздця.

— Я сам, — відповів той захрипів.

— А ще хто?

— Семеро певних... Коней чотирнацять... і твій... і запаси...

— Спасибі, добре! Значить і в дорогу?

— Звичайно. Тут і дід дасть раду з селянами, а там біда: он хто в неволі! Тисяча голів за ту голову!

— Так, так! А тут ось панну Ганну, здається, затримали іроди, пекельне зілля... Ходімо, браття, визволяти!

— Миттю! Готові! — і Ганджа зістрибнув з коня та почав разом з Богунем стукати до воріт.

Нарешті відчинилася в воротах фірточка, і воротар пустив козаків до брами, але других воріт на подвіря не відімкнув, а післав сповістити пана дозорця, так що козаків замкнуто, і вони даремно нарікали на свою необережну помилку.

Тим часом від сторони міста підїхав до брами віз: з нього вискочив знайомий нам хлопець Ахметка, а за ним вилізла також інша плечиста і обемиста постать.

— Гей, панове козаки! — звернувся Ахметка до їздців, які стояли оподалік. — тут пан Богун і дядько Ганджа?

— Були тут, — почувлася відповідь. — та пішли, здається, до брами.

— Добре. Тоді почекаємо, поки вийдуть.

— Амінь! — покотився бас, — та уважайте, да не внидете в напасть!

Дзвонар і Ахметка підійшли ближче до воріт і спинилися, чекаючи.

— Так виросла, пане дяче, ваша донечка Оксанка? — промовив тихо Ахметка.

— Виросла, хлопче, зіло; все тебе згадує, як разом з нею будував греблі, млиночки... — загомонів бас.

— Та мені ось не довелося з пів року бути там, — засміявся хлопець, — а то давніше часто приїздив і гостював... привик дуже до дитинки, як до сестри рідної, їй-богу! Перекажіть їй, що Ахметка скучав... Гостинця привезе... Чорні оченята поцілує...

— Так, гостинця... було би добре: вона дитина мала, так належалось-б гостинця...

— Не доводилося в місті бувати... А що, в неї волосся все кучерявиться?

— Суєта суєт!... От гостинця би...

— Стійте, пане дяче, — пригадав Ахметка, — хоч купити не купив, та грошей добув... От, передайте моїй любій малій три червінці.

— Велеліпно! — стиснув дяк золото в могутній долоні.

— Тільки, пане дяче, — замнявся Ахметка, — передайте їй, а не Шмулеві...

— Хай не турбується серце твоє...

— Натє вам краще для неї ще дуката.

— Усяк дар совершен, — і дяк опустив до бездонної кишені чотири червінці, — а ти славний хлопець... і восхваляю тя во віки... і Оксані скажу, щоби завсіди пам'ятала і любила, — істину глаголю, амінь!

Задзвеніли ключі, відчинилися ворота, і з них вийшла Ганна в супроводі Богуна і Ганджі; вона тримала

в руках пакет, і навіть у темряві її швидкі, енергійні рухи зраджували її хвилювання.

— Вратувала! Бог мені допоміг! Він заховав для нас це серце. і ось де ратунок! — вимахувала вона радісно папером і притискала його до грудей.

— Коли ти, панно, могла своїм словом пробити ці кам'яні серця, то ти всесильна! — казав захоплений Богун.

— І чарівник такого би не втяв, — додав Ганджа.

— Не я, панове, не я... а заступниця наша, Пречиста Мати: їй я молилася, і вона вислухала мою грішну молитву. — значить, ще не відвернули небесні сили від нас очей, а коли Бог за нас, то нема чого журитися!

— Правда. свята правда! — з почуттям вимовив Богун.

— Панове, треба спішити... — замстушилася Ганна, — і летіти туди, не гаючи ні хвилини. Кому довірити папір, хто повезе?

— Я, — відізався твердо Богун, — давай мені панно. його, і швидше голову мою знімуть з плечей, ніж видеруть цей папір.

— Кращого хоронителя не знайти, — і Ганна дала йому пакет, — та невже степом пан лицар поїде сам?

— Ні, зі мною їде Ганджа і п'ять козаків.

— І я ще з паном лицарем їду, — відізався, гарцюючи вже на коні, Ахметка.

— Та куди тобі, — відповів Богун, — назад і вперед їздити степом, не злізаючи з коня і без відпочинку, адже не витримаєш.

— Що-о? — гукнув Ахметка, — щоби я лишив на других свого батька, коли він в небезпеці? Ніколи! Ахметка з радістю здохне за батька, а його не кине!

— Дай мені твою голову, любий, — підійшла Ганна, обняла і поцілувала похиленого хлопця в чоло. — Хай

береже Бог твоє золоте серце і хай винагородить тебе за твою відданість та любов!

— А мене панна не поблагословить? — спитав тихо Богуи, нахиливши свою буйну голову.

Ганна піднесла очі до беззоряного неба і тихо торкнулася устами до козацької буйної голови.

VII.

Не дурно хвалився інженер Боплян, що його кодацьких твердинь не проломити ворогові таранами. Не пропустять ці грізні башти ні одного завзятця, хоч яка-б сміливість не окриляла його, і не випустять зі своїх кам'яних обіймів ні одної замкненої в них жертви.

В підземеллю зовсім темно. Крізь два вузенькі отвори, зроблені в глибокому поздовжньому жолобі під самим склепінням, ледве продираються каламутні відблиски світла, та й вони губляться між чорними западинами та виступами неотесаних камінюк. Вязень не може бачити і тих отворів, бо занадто грубі мури; тому навіть в ясний день око, хоч і звикле до темряви, ледве може добачити вгорі темно сірі плями, а в понурі дні або під вечір усе в цій ямі-могілі вкривається чорним покривалом. Така лиховісна пітьма панує тільки під землею і смертельним сумом стискає навіть безстрашне серце. В цьому царстві темряви і злоби могильний холод і їдка вогкість пронизують до кісток тіло, дістаються мокрою плісню до легких, заморожують мозок, стримують биття серця, далеко відганяють від в'язня надію і насилають на нього глибоку розпуку.

Сидить Богдан у цьому смердячому льоху і не знає, скільки минуло часу, як за ним з рипінням і бренькотом зачинилися залізні двері... Нарешті задубілі члени почали вимагати хоч якого небудь руху. Він підвівся і помацки спробував означити границі своєї могили; до-

торкнувся рукою до стіни і здрігнувся: грубе, гостре каміння було покрите студеною слиззю та якимись наростами — чи то грибами, чи то плісню; друга рука досягла до мокрого каміння протилежного муру. Ззаду йшли догори витесані з каменя сходи і вели до залізних дверей, які були високо над ним; зпереду у глибині губилася його вузька могила. Спираючися руками. Богдан обережно ступив наперед — ноги його вязли в мокрій та липкій глині... Ще крок, другий, третій... і вязень уперся грудьми в кам'яний мур; цей мур був дуже мокрий і в багатьох місцях по ньому краплями стікала вода. У безсилій люті вдарив кулаком по непереможній загороді і застогнав; та голос у цьому кам'яному гробі завмер відразу. Простоявши довго нерухомо, вязень почав відрізняти в німій тишині якісь неясні згуки, — ніби щось шелестіло і лише зрідка уривалося коротким стуком. Довго прислухався Богдан і нарешті здогадався: за цими грубезними мурами нлив сердитий Дніпро і ховався своєю пінистою водою по твердині, яка врізалася в його русло, а стукали краплі води, які падали з високого склепіння.

Богдан рушив з місця; його чоботи чвакнули, і він ледве витяг їх із глини, в якій були загрузли. Пішов знову до залізних дверей, де було трохи сухше, і сів на самій горі сходів, спершися спиною до залізних дверей і звісивши на груди тяжку від болючих дум голову. Тіло трясла пропасниця... та Богдан нічого цього не чув.

— Та невжеж так, — огняною ниткою тяглися в його буйній голові думки, — доведеться пропасти козакові, як собаці, без сповіди, без причастя, не вчинивши ні славного, безсмертного подвигу, ні добра для пригнобленого рідного краю? І від чийої руки? Від панського лизоблюда, від пияка! І як це все швидко впало на мою голову — одно за одним! Скільки справ, і яких справ,

кінчилося добре, а тут... хочби за щось... путне — чи за ратунок приятелів, чи за погром лютого ворога. — так і не жаль було би прийняти всяку муку, а то за дурницю, через напасть якихось дурних сил! То ледве не замерз у ранній, звичайно теплій осені, то цей клятий недоляшок мало не посадив на палю, а тепер доконав свого і кинув його живцем у могилу... Га! — і вдарив головою в залізні двері; шапка впала і покотилася сходами в глибоку яму. — І не вирвешся звідси, ні голосу не подаси приятелям, не долетить він з цих проклятих мурів! А той собака сміється тепер на горі з дурнем при кухлю мальвазії з козака лицаря, що попався в пастку, і знають, шельми, що безкарно можуть тримати мене тут місяці, поки дійде вістка до гетьмана; та й, як на те — чого чекати? Га, проклята безсилість і некельна злоба, куди ви заведете наш край? Коли тут для потіхи рубають голови козаків і старшин, коли наді мною, всеж відомою і заслуженою особою, можуть робити таке насильство, то до яких меж вони можуть дійти над беззбройним і безборонним народом? Хто за нього піднесе голос? Безправні ми всі, не маємо долі, забув за нас Бог! Богдан спустив на руки голову, стиснувши ними до болю виски.

Серед важких дум вязень не чує, як по руках і по шиї повзуть якісь дрібні тварини і печуть своїми тонкими жалами його тіло. Боляче кусають що раз частіше, а вязень сидить повуро й нерухомо, не звертаючи на те жадної уваги; глибокий сердешний біль заглушує муки тіла. Нарешті нахабні тварини з шиї полізли на обличчя, на чоло, на очі... Богдан здрігнувся, змахнув з обличчя гидких гостей, ударив рукою по руці, обтер шию, з відразою обтрусився і спустився нижче; та стоноги, павуки і всяка інша погань почали знову кусати його...

— Га! Чортова тварина! Ворожа погань! — заскре-

готів зубами Богдан. — Мало козакові лиха, так ще тебе принесло! Щоб вас ворогам нашим усім по пояс! Бракувало ще такої ганебної смерти — щоби живим загризла всяка погань... Ех, та й я теж добрий! Піддався покійно волі цього недоляшка: гадалося, що закон допоможе мені, а тепер ось шукай його у стног. Вихопити би шаблю та розчерепити цих паскуд, принаймні хоч умер би по козацьки, — рушив Богдан поривчасто в болото до дальшого муру і почав енергійно обтрушуватися.

— Ось тільки що добре, — потішився він трохи, — здорово розігріли тіло паскудні тварини, так що можна тепер холод витерпіти і тут відпочити, — адже сюди по калюжах не полізе це паскудство, — а коли змерзнеш, можна знову піти до дверей... Так, це навіть не зле — хоч розривка є.

Та що це? Вже не шелест чути в цьому місці, а якесь протягле сумовите гудіння: чи не старий рідний Дніпро голосно сумує, що йому, вільному від віків, спляють могутній біг нові, не Богом поставлені пороги, що в ці каменяки замурують його славних синів, завзятих козаків, яких він так любив гойдати на своїх скажених хвилях? Та це не скарга, а придушений, сумний стогін... Тільки його чути не з боку Дніпра, а ніби з сусіднього льоху... Богдан приложив до внутрішнього муру вухо і завмер. Виразно крізь кам'яний мур доходив до нього людський стогін: якісь вязні..., брати його, а може навіть приятелі, страшенно мучилися, і які великі, які страшні мусіли бути їх муки, коли вони могли вирвати стогін з їх залізних завзятих грудей! А може це остання боротьба молодого роздушеного життя? А може їх взяли на муки?... — Може це мучать Ахметку, мого вірного джуру, мого любого сина? Га! — сховився за голову Богдан і рванув у безсилій люті свою чесну чуприну. — Слухати... і не могли розбити цей мур, не могли схопити

за горло лиходіїв? Чи може бути більша мука на світі? Богдан стиснув кулаки; нігті впилися йому в тіло... виступила кров... та він не чує болю, він напружує слух... Минають хвилини, години — і ні стогону, ні жадного голосу не чути: в непроглядній темряві стоїть тиша смерти...

Нарешті Богданові знову дошкулив вогкий холод і викликав дроз, і він рішив знову піти до дверей.

— Та щож я за дурень у Господа Бога? Забув навіть через цю напасть про козацьку потіху, про свою люльку? Ось вона, моя рідна! — Знайшов коло пояса збоку кiset, і на коротенькому, вигненому цибуху величеньку деревляну, сріблом прикрашену люльку; набивши її махоркою і взявши в зуби, почав Богдан кресати кресалом вогонь, іскри сипалися зпід його рук і на хвилину освітлювали напухле лице, вуси і палаючі злобою очі. Нарешті губка загорілася, і через кілька хвилин козак з насолодою втягав уже міцний дим і випускав його цілі хмари носом і ротом. Забута на якийсь час люлька дала тепер козакові стільки розради, що підчас курення він дозволив погані безкарно кусати його, і тільки коли вона допекла йому над міру, гукнув: — Гей, ви, ненаситні потвори, ляхи! Сподобалася вам козацька кров? Тількиж тепер приготую я вам, собачим синам, такого частунку, що не зачепите більше козацького тіла! Богдан добув з цибуха та люльки тютюнової баги і вимазав собі нею шию, лице й руки. Це помогло. — жадна тварина не могла витримати чмирю.

Викуривши ще одну люльку, Богдан почув якесь успокоєння; міцна голова не закрутилася, але її повив якийсь солодкий туман. Богданові схотілося спати, але біль серця не давав йому твердо заснути, і тільки часом, на хвилину, ставали в його душі якісь невиразні образи.

— Як там нещаслива моя родина живе тепер на

хуторі? Адже коли і там запанує таке безправство, то рабівників і насильників можна чекати що дня... І хто тепер при погромі козацької сили стримає хижє пахабство ворога? Конецпольський... та чи оборонить він? До мене гетьман був ласкавий, — я йому потрібний... Алеж мене можуть тут доконати. А без мене... — Богдан зітхнув і засунувся в кут; там видалося йому спокійніше... — Що це? Слабу його жінку витягають зі світлиці? Нерухомі її ноги безсило тягнуться по землі... Бліде жовте обличчя викривлює мука розпуки... Очі звернені до образу... Простягнені руки просять оборони... і ніхто, ніхто не спішить на поміч; вікна вибиті, вітер вивє... Якийсь труп валяється під ногами, не дає рушитися! Хто це? Знайомі риси... Тільки якась мрака налягає навкруги... Як боляче стискається серце!... За дверима чути крик... Чи над слабою знуцаються, чи бють безборонних дітей? Ні, це молодий, дзвінкий голос; він ллється дивним співом, пронизує наскрізь Богданове серце і непомірно збільшує його біль... Цей голос знайомий йому, знайомий!... Богдан пригадує і не може пригадати, де він чув його і коли... Та ось чорні мури вязниці ясніють, стають прозорими... Голос чути все ближче... і раптом перед Богданом виступив з чорного муру в сяйві блакитного проміння чудовий жіночий образ невиданої краси! Богдан підвівся і завмер від хвилювання, — він пізнав його: це був знову той образ, який з'явився йому у сні в сніговому стелу. Ось він простягає до нього руки, а він усміхається до нього своїми блакитними, вогкими очима... — Ангеле небесний або чортів привиде, — гукнув Богдан, — все одно, хто тебе послав, — відповідай, що вістуєш ти мені?... Ратунок, чи смерть?... Та привид загадочно всміхається, приманює ніжною рукою і зникає в блакитному сяйві, — Стій! Не йди! Відповідай! — гукнув Богдан, зірвавшись

з місця і ледве не злетів коміть головою по сходах. Сонне забуття минуло і лишилося тільки якесь нестерпно неприємне почуття...

Знову сидить Богдан і понуро дивиться в сліпі очі темряви. — Знову сон, той самий страшний сон..., — що він віщує? Старі люди кажуть, що Господь відкриває у снах свою волю. Так, це правда... Ось уже частина цього страшного сну сновнилася: він дістався до вязниці. Хто зна, може також інші, крім Пешти та Бурлія, знали про його участь у повстанню Гуні і донесли про це командантові... Так, так... Інакше й не могло бути! Хіба насмілився би без такого важкого обвинувачення арештувати його так нахабно Гродзіцький і кинути до цього камяного мішка? Може пезабаром доведеться йому, Богданові, стати на суд, а потім дістатися в руки ката? — І перед Богданом знову стала жахлива картина лиховісного сну, і в нього пробігло по спині неприємне тремтіння...

А що робиться там, у Суботові? — і знову його думки звернулися до безборонної родини. — Певно пани вже розправилися з усіми! Чого церемонитися з бунтівником?! А товариші, а нарід?!... Ех, якби воля! Може ще можна було-б що небудь вратувати! А він сидить тут, як прикований, без волі, без надії... І хто зна, чи не кинули його сюди на все життя. Ні, ні! — підніс голову Богдан: — досить! Хто витримає довше таку муку?! Крапце вже відразу згинуту або вирватися на волю, на світло! В голові зацалились горячкові думки: — нема чого шукати справедливости і ратунку... Його засуджено... Це ясно... Чого гинути тут?... Розбити ці двері, викрастися в ночі... перерізати варту... і переплисти на той беріг Дніпра... Богдан сіпнувся з місця і знову впав на камяні сходи... — Деж моя сила козацька? Невже і силу мою арештували, як волю? — гукає він з жахом;

та давньої сили вже нема... Пробоє козак устати і не може: ніби оловом налиті його члени... голова навіть ніби не тримається, а все паде на груди... Чи спали на неї всім тягарем думи?... Е, ні! випростуйся, козаче, заприся в камінь ногою, натисни могутнім плечем на залізні двері, — може не витримають, і через них ти підеш зі своєю вольною волею і попливеш швидкими хвилями старого діда-Дніпра до орлиного гнізда твоїх завзятих і безстрашних приятелів.

Богдан скочив і почув у собі страшну силу... І сталося чудо! Не витримали залізні двері під його напором, — погнулися і відчинилися трохи... Тільки залізні засуви ще тримають, та він вирве їх з каміння... Крізь щілини в дверях заглядає проміння колірового світла: воно несе з собою пахощі і тепло, і якусь тремтячу, солодку радість... А там, у сяйві цього блиску стоїть і світиться чудовий її образ: вона знову всміхається, простягає до нього руку... Богдан збирає всю силу, напружує її — засув вилітає і дзвенить.

Богдан прокинувся... Так, це був лише привид; та ось таки справді забрязкотіло залізо, відсунувся засув, відчинилися тяжкі двері, і на порозі з'явилася в каламутному світлі блідого дня згорблена постать з ключами. Богдан окликнув її; та сторож нічого не відповів в'язневі, мовчки поставив на порозі глечик з водою та окраєць чорного хліба і замкнув залізні двері. Ще кілька хвилин чути було кроки, а потім знову налягла мертва, стискаюча душу мовчанка... Знову потяглася тяжка ніч, наступив знову день, подібний до ночі, — одномаїтний і безконечно втомлюючий... І почав губитися навіть час у цій могилі.

Коли Ясінський сказав Гродзіцькому, що Хмельницький зрадник, що брав участь навіть у битвах повстанців проти уряду, Гродзіцький страшенно зрадив.

що може помститися над сміливим козаком, який на-смілився так бундючно висловитися про Кодак, його фортецю; тепер він мав нагоду схопити козака і заспокоїти на ньому свою сваволю. Тому в запалі він приказав кинути Богдана до найгіршого мішка, де в'язень, не зважаючи на свою міцну будову, не міг витримати більше місяця... Та в міру того, як минав запал, підкрадався до команданта й страх, чи не набрехав на Богдана Ясінський, бо не давав йому ніяких доказів. А Хмельницький не простий козак, щоби з ним можна було без усяких підстав розправитися. І коронний гетьман, і канцлер, і сам король його знали, та до тогож займав уряд військового писаря, себто належав до генеральної старшини. А Ясінський спирався тільки на тому, що чув про зраду від полонених князя Вишневецького; та всіх полонених покарано смертю, а коли командант сказав, що в нього в льохах сидить кілька захоплених утікачів зпід Стариці, то Ясінський узявся допитувати їх, і ось, не зважаючи на його пильність, ні одного не знайшлося між ними донощика: ні муки, ні підступ, ні обіцянка волі нічого не вдіяли; це ще більше озлоблювало Ясінського, а Гродзіцького турбувало, — адже тепер тяжко було навіть випустити Хмельницького, — адже з ним не даси ради потому на волі, голову він, чорти-б його взяли, має мудру, та й фігура помітна... Вже він як наговорить, так і не викрутишся! Недобрий був на себе за свій нерозважний поспіх Гродзіцький, а ще більше був недобрий на Ясінського і ламав голову, якби виплутатися з цього неприємного становища. Ясінський все ще не втратив надії, що добуде свідка, а в найгіршому випадку радив узяти на муки самого Богдана, записати по своїй власній волі його зізнання і покарати смертю.

— Що пан мені каже? — сердився Гродзіцький. — Хіба я маю право карати смертю писаря без затвер-

дження гетьмана? А може він не повірить та схоче сам допитати підсудного, тоді всі наші „фіґлі“ луснуть.

— Та я би його просто задушив,—радив Ясінський,— і кинув би труп через дірку просто в Дніпро. Хай там шукають: утопився, і годі. Хто довідається?

— Знаю, — понуро відповів Гродзіцький, — сам би це зробив. та пан мабуть забув про його джуру? Адже втік, і не наздігнали... А коли втік, то повідомить усіх, що я арештував Хмельницького.

— Так, це зле.

— Дурень воротар! Я йому залив уже сала за шкіру. Та також з панського боку теж необачність — голословно обвинувачувати і підводити мене.

— Я панові командантові сказав правду, — випростувався гордо Ясінський, — а чим же я винний, коли від цих чортів-схизматиків зовсім не витягнеш слова? — Час минав. Обставини ще погіршувалися; вже другий тиждень сидить у ямі писар, а йому не кажуть ні причини його арешту, ні самого його не допитують; це вже було отверте порушення прав в'язня і надужиття командантської влади. Ясінський перемучив кількох в'язнів, а язика не здобув і все лише годував обіцянками; треба було хіба справді взяти Богдана на допит, а потому скінчити з ним. В кожному разі Ясінський має рацію, що живим випустити Богдана небезпечно, що на мертвого і скинути можна все, що схочеш, і зізнання всякі записати. А покарано на смерть так швидко тому, що боялися втечі... або ще краще — вбито підчас утечі. Сім бід — один одвіт!

Відчинилися нарешті в Богдана залізні двері льоку: увійшов сторож і сказав в'язневі, що він має йти до сусідньої темниці до команданта на суд.

— Слава тобі Господи! — перехрестився великим хрестом в'язень і вийшов у півкруглий і темний коридор,

який видався Богданові після ями і сухим, і теплим, і ясним. На горі чекали на нього чотири тяжко узброєні панцерники; два з них мали в руках смолоскипи. За сторожем пішли панцерники зі смолоскипами, за ними в'язень, а за ним два панцерники. Богдана привели до досить просторого льоху, з підлогою, виложеною кам'яними плитами і з понурим тяжким склепінням, яке спиралося на чотирьох грубих кам'яних стовпах. За стовпами звисали зі стелі грубі гаки та колісця; у стовпи були впущені ланцюги; далі під муром стояв якийсь варстат з колесом, на ньому висіли два канчуки, а під ним лежали купами цвяхи, кліщі, молотки і пили; в куті коло якогось чорного вогнища димила велика жарівня. При світлі смолоскипів Богданові здалося, що і гаки, і ланцюги, і підлога були червоні і рябіли в деяких місцях засохлими темними плямами. Пахло кровю. Богдан відник від світла і каламутне полум'я смолоскипів здалося йому занадто різким, так що він закрив від болю очі; потім уже привикши трохи до світла, він помітив у куті чотири лиховісні постаті, а за столом під протилежним муром на стільцях команданта і Ясінського.

— Тебе, пане писарю, — звернувся до підсудного командант тремтячим від внутрішнього хвилювання голосом, — обвинувачує пан Ясінський в державній зраді, що ти разом з бунтівниками бився проти коронних військ. Що скажеш ти на своє оправдання?

Богдан кинув на Ясінського згірдливі погляд і відступив гордо на крок.

— Коли в цій справі донощиком є пан Ясінський, він мусть дати докази.

— І дам! — злобно вигукнув, підстрибнувши на стільці Ясінський.

— Я їх маю, — усміхнувся єхидно Гродзіцький. —

А тепер я питаю в писаря, чи може він доказати, де був останні два тижні?

— Можу, — відповів спокійно Богдан. — Не виїздячи був я в канцелярії коронного гетьмана в Чигирині і укладав реєстрові списки, а свідком того може бути все місто; чотири дні перед приїздом сюди я виїхав з приказу ясновельможного пана гетьмана до Кодака, і два дні затримала мене в степу завірюха, про що відомо ясноосвєценому князеві Яремі Вишневецькому.

Гродзіцький глянув на Ясінського і шепнув йому злобно:

— Справа зовсім кецька; пан піддурив мене!

Ясінський почервонів по вуха і відповів голосно:

— Він бреше, лайдак! Йому вірити не можна! А де був місяць перед тим?

Богдан змірив його бундючним поглядом і нічого не відповів.

— Ну, чогож мовчиш? — і Гродзіцький зрадів змішанню підсудного.

— Допощикові відповідати я не буду, — вимовив нарешті підсудний, здушивши вибухлу в грудях бурю. — А панській милости скажу, що перед тим я був два місяці невідлучно при коронному гетьмані, об'їздив з ним його брацлавські маєтки. — Ця відповідь зовсім збила з пантелику Гродзіцького, і він, не ховаючи свого замішання, голосно зауважив:

— Значить, одно непорозуміння. Щож це?

— Пан забувається... при шельмі, — нахилився до нього і шептав на вухо Ясінський. — Коли цей пес має таких свідків, випускати його живим неможливо.

Командант слухав шипіння, та нічого не міг розвжити: страх уже тримав його владно у своїх пазурах і штовхав на всяке безумство; лють перемогла розвагу.

— А чи ці прислужники вірні панові і задержать тайну? — спитав тихо Ясінський, показавши очами на катів.

— Умрутъ, а не зрадять! — відповів Гродзіцький переконано.

— Тоді хай пан вишле панцерників, а ми тут зробимо по родинному.

Коли панцерники пішли, Ясінський гукнув катам:

— Приготуйте диби!

— Га, — блиснуло блискавкою в голові Богдана. — Невже зважилися вбити? Хоч би продати себе дорожче цим недолюдкам? — оглянувся і побачив, що два кати спускали колісця, а два інші вже наблизилися до нього. Трохи далі, на ліво, лежав тяжкий молот. — Ех, якби мати його в руках! Потішив би хоч перед смертю козацьке серце!

— Невже вельможний пан, — спробував Богдан виграти час, непомітно посуваючися до молота, — зважився на таке насильство? Адже коронний гетьман помститься, — я йому потрібний, і пан даремно ризикує собою через цього цуцика!

Ніби вжалений скочив Ясінський і кинувся, замахнувшись рукою на Хмельницького; та той одним рухом руки так відкинув його, що пан як колода відлетів до столу, перекинув стілець і впав навznak, ударившись головою до муру.

— Зв'язати пса! — гукнув, витягаючи шаблю командант, — і на диби!

Богдан кинувся до молота; та чотири кати не допустили: два повисли на руках, один на шиї, а один охопив ноги. Похитнувся Богдан, та витримав, не впав.

— Ех, зморив мене голод, — гукнув він, — та якось піде! — труснув руками, і два кати полетіли на боки; той, що тримав його за ноги, сам відскочив, боячися

удару в голову, і тільки один, що повис ззаду, давив за ший.

— Пусти, чорте! — ударив його в висок Богдан кулаком, і той грюкнув непритомний.

— Бийте його! — махнув шаблею Гродзіцький.

Богдан кинувся до молота і нагнувся схопити його, та йому знову кинулися на спину три кати; він випростувався і знову відкинув їх, та з потайних дверей підскочили нові сили...

Раптом відчинилися несподівано залізні двері і на порозі з'явився Богун, тримаючи в руках лист, на якому висіла велика гетьманська печать...

Через годину змішаний і переляканий командант Кодака пан Гродзіцький провозжав Богдана з його товаришами — Богуном і Ганджою. Богдан, тримаючи свого Білаша за уздечку, ішов поруч Гродзіцького, а товариші ішли трохи позаду. Командант просив чемно, навіть підслесливо свого в'язня повечеряти в його скромній світлиці, чим Бог послав, не позбавляти його цієї чести.

— Вибачай, пане писарю, за зроблену неприємність. Сам знаєш, — діло воєнне. Статут фортеці дуже суворий, — оправдувався Гродзіцький. — Коли мені доносять про державну зраду, я був обов'язаний затримати: обов'язок служби, не зважаючи ні на особу, ні на уряд... Вельможний пан це сам добре знає.

— Та чому ж панові треба було мене посадити не до в'язниці, а до мішка? — опалив його поглядом Богдан.

— Не було іншого поміщення, — змішався Гродзіцький.

— Його би туди вкинути! — мрукнув Гандзя.

— Руки чешуться! — притишеним голосом відповів Богун.

Слова Богуна долетіли до пана Гродзіцького, і він злякано оглянувся.

— Коли навіть так, — не дивлячися на команданта, промовив Богдан, — то чому ж мене тримали там десять днів, не поставивши обвинувачення, ані не подавши причин мого арешту?

— Я чекав від цього лайдака Ясінського доказів; він мене все дуриє, — неприродно шарпався командант, — пан писар може своєї образи і шкоди доходити на цьому клеветнику... Я сам поможу панові, слово гонору!

— Спасибі. — всміхнувся злобно Богдан, — я вже бачив панську поміч: цікаво би знати, чому пан наказав своїм катом узяти мене на диби, коли я довів своє алібі?

— Га! — гукнув Ганджа і вихопив до половини з піхви свою шаблю.

— Що ти? Чи здурів? — стримав його Богун.

Командант, почувши за спиною погрозу, швидким рухом вискочив наперед, оглянувся і потім, трохи заспокоївшись, пішов далі з Богданом і почав перед ним шепотом виправдуватися.

— Вибач, пане писарю, за вибух: ти сам його викликав, почастувавши кулаком Ясінського так, що той відлетів на два сяжні. Добрий удар, — почав навіть захоплюватися Гродзіцький, — покарай мене, Боже, коли я схотів би такого спробувати. Тепер то і я радий, що цей брехун розбив собі до крові голову, а тоді я помилюся, запалився... Кожний може помилятися.

Богдан нічого не відповів і тільки призьорливо прищулював очі. Вони вже були коло брами.

— Так пан писар рішуче відкидає мою гостинність? — ще раз спробував сумним тоном зворушити Богдана Гродзіцький. — Це не по товариськи... Щож? Мєяко буває. А рука руку... коли небудь і я віддячу.

— Спасибі, вельможний пане товаришу, — зїдливо відповів Хмельницький, — за хліб та за сіль... Я на них.

мушу признатися, відвик від панських страв, та її їсти відучився... А кривди свої я сам у собі ховаю, а другим їх, пане, не доручаю.

— По лицарськи, шановний пане, по лицарськи! — простягнув руку Гродзіцький; та Богдан, ніби не помітивши її, зняв гречно шапку і промовивши: „До щасливого побачення!“ — скочив на коня і швидко виїхав на спущений міст.

Товариші проїхали мостом раніше. Богдан наздогнав їх, спустившись вже згори, стримав коня її і їхав поруч з Богуном.

— Скажи мені, голубе сизий, — звернувся він до нього радісно, — яким чином прийшов ратунок? Мене це так вразило, що нічого не розумію... Знаю тільки одно, що якби ти спізнівся хоч на крихітку, то я би висів уже на дибах, а може лежав би розшарпаний на підлозі.

— Каті! Душогубці! — гукнув Богун. — Ну, їх щастя! — махнув він у напрямі до фортеці кулаком. — Господь не допустив! Та вже я присяг у душі порубати цих двох жиродів, коли волос один...

— Спасибі, спасибі вам, друзі, — простягнув Богдан своїм друзям руки, — та всеж, як тобі гетьман доручив наказ, як виратував мене?

— Уратував тебе, пане Богдане, не гетьман, а ангел, — це його чудо: тільки таке святе, гаряче серце могло перемогти бундючність панів і розігріти їм жалем душі... Тільки вона, чудова...

— Та хтож це, хто?

— Ганна Золотаренківна.

— Вона? Галя? Чудова це душа і золоте серце, — сказав Богдан з глибоким почуттям. — Та як, яким способом?

— Як? Сама подстїла в ночі до Чигирина на бенкет до Конєцпольського і вирвала від нього цю оборону.

І Богун в горячих і сильних словах описав докладно сміливий вчинок відважної і відданої дівчини.

— Так, це божа десниця наді мною і над бідною родиною моєю, — протер собі Богдан швидко очі і побожно підніс їх до неба. — Та хтож повідомив її про мою біду? — перервав нарешті хвиливу мовчанку Богдан.

— А ось хто! — і Богун показав на Ахметку. Хлопець стояв у фортеці з козаками, і Богдан там його не зауважив.

— Ахметко! — вигукнув Богдан, — а я й забув про нього... Так пам'ять відбило... Тільки довідався від чортів, що втік... Сину мій любий, — розкрив він йому широко обійми і Ахметка з криком „Батьку мій!“ кинувсь Богданові на груди і почав його цілувати.

— Ахметка дочекався батька! — сміявся і плакав від радощів хлопець. — Ахметка нікому не дасть батька! Хай Ахметку ріжуть на шашлики, хай його коні роздеруть, а Ахметка не кине батька... Батьку мій! — припадав до його хлопець і цілував Богданові і шию, і груди, і коліна.

— Так, то сокіл, — кивнув головою Богун, — а серце у хлопця таке, що чорт його знає, та й тільки... А відваги, ніби у запорожця! Добрий юнак, і ще кращим лицарем будеш! — ударив хлопця по плечех Богун і обняв по братерськи. — Хочеш зі мною побрататися?

— Та хіба я дурень, щоби не хотів? — сміявся гордий і щасливий хлопець.

— Так побратаємося, їй-богові, побратаємося, — і кровю поміняємося і хрестами!

— А що, панове, — перервав Ганджа, — чи відразу рушимо в дорогу, чи підночуємо в Лейби?

— Крапце, друзі, підночуймо, — відізвався Богдан. — таж я в тій чортовій ямі десять днів не їв і не

спав. З початку потішала хоч люлька, а вже коли й тютюн вийшов, так я порішив пропадати, та й годі!

— Хіба в мене в черепку цьому, — ударив себе по шапці Ганджа, — гнилизна заведеться, щоби я їм, собакам, не пригадав!

— Та й я сам, брате, маю добру пам'ять, — усміхнувся Хмельницький. — А що, Ахметко, може передали мені з дому що небудь з одежі?

— Є, ось тут за сідлом, — весело відповів хлопець.

— Чудово, — потер руки Богдан, — тягни це все за мною до Дніпра; викупаюся і до Лейби, а ви розпорядіться там, панове, з вечерею.

— Добре, — відповів Богун, — та тільки чи не пізно, батьку, задумав купатись? Адже дивися — сало йде.

— Дурне! — засміявся Богдан, — замість мила буде!

Передавши коней, Богдан з Ахметкою спустилися з кручі до Дніпра. Старий Дід шумів коло бергів; крихкі дрібні крижинки, ніби потемнілий сніг, стрибали, мчались, крутилися на далекому просторі і робили якийсь особливий шум. Наступав вечір; зоря догоряла; легкі хмарки світилися блідо-рожевими баранчиками, переходячи в ніжні, лілові тони; а там напроти зза горбка здіймався луною мідяно-червоний, надутий місяць.

Богдан швидко роздягнувся і кинувся з розмахом у воду; з шумом і бризками розступилася вода і сховала під собою могутнє козацьке тіло. Через хвилину Богдан виринув і відсалуючи та відкидуючи рухом голови навислу на очі чуприну, гукав весело:

— Га! Добре! Добряча вода! Горяча, не то що! А ти, синку, чи не спробуєш? — захочував він Ахметку. — Діда не бійся: він додасть сили!

Ахметка трошки постояв нерішучий: по сніжні

пробіг в нього дроз: та він би швидше розбив собі голову, ніж дав би нагоду назвати себе страхополохом, та ще й кому — батькові! Миттю скинув з себе одягу, замкнув очі і кинувся в воду; різкий її холод просто опік йому тіло і захопив відразу дихання. Виринувши, він почав що сили махати руками й ногами і уривчасто гукати: „У-ух! Ой — ой!“

— Ха, ха, ха! — засміявся Богдан. — Ага, приєднало тебе. А ти не тримайся на одному місці, а спробуй проти води поплисти, поборися з Дідом — миттю загреваєшся! — і Богдан широкими і могутніми ударами почав розтинати хвилі і посуватися наперед.

А Ахметка, не зважаючи на всі свої зусилля, лишався все на тому самому місці і не міг перемогти сили течії.

— Ні, ще не переможеш Діда, — сміявся Богдан, — і то добре, що на місці тримаєшся. Молодець! Одначе на перший раз годі, — вилазь!

Вискочили на беріг і почули цілющу теплоту в повітрі, не зважаючи на легкий морозець; їх тіла були червоні, пашіли і димилися паром. Богдан одягся в усе чисте і натягнув на себе свій улюблений коротенький байбарачок, підбитий лисичим футром; після цього він закурив з насолодою люльку і швидкими, бадьорими кроками рушив з Ахметкою під гору до коршми Лейби, яка стояла на самому кінці селища, в половині гори над Дніпром.

А в коршмі вже сиділи при широкому столі козакки і чекали на Богдана. На столі стояли фляшки і кухлі, лежали два великі житні хліби, кілька паляниць, сушений верезуб, чабак і кусники сала, а на величезній пательні шкварчали в мягкій, сочистій капусті цілі кільця ковбас; мудрий жидок Лейба хоч і морщив ніс

від смачного запаху, але тримав у себе для пишних гостей усе трефне.

— Горілки! — сказав, увійшовши в хату, Богдан.

— Так, воно тепер після купелі добре буде! — налив Ганджа чималий кухоль і підніс Богданові; інші теж собі налили, а Богун налив своєму названому побратимові Ахметці.

— Нам на здоровля, а ворогам на погибіль! — гукнув Богун, спорожнив кухоль і рештками горілки бризнув до стелі.

Богдан мовчки випив ще кухоль, мовчки сів до стола і почав з незвичайним апетитом їсти все поставлене. Інші козаки теж не відставали від батька. Скінчивши вечерю і випивши ще кухлів два пива, Богдан послав на лаві кирею, попросив збудити себе рано, відвернувся до стіни і відразу заснув.

Козаки розійшлися всі по різних місцях спати, і в коршмі лишилися тільки Богун та Ахметка; Ахметка теж відразу заснув коло печі. Лише один Богун крутився на лаві і не спав. Кілька разів перевернувся козак неспокійно: нема сну, а різні думки снуються в голові! — Та що це зі мною, чи не наворожив хто? — промовив сам до себе, присів на лаві і задумався. Місяць підійшов високо, задумливо дивився з неба на землю і м'яким фосфоричним світлом обливав околицю. Внизу блищав Дніпро і понуро котив у сріблясту мраку свої холодні води.

Богун дивився на цей широкий фантастичний образ і не бачив його: його думки летіли далеко звідси, до бергів болотистої покрученої річки, до чудового тінистого саду, до захистної світлиці. Правда, любив він бувати в Суботові і бував там віддавна. Після суворого січового життя так приємно було відпочити в батька Богдана в цьому захистному, рідному кутку. Багато козаків

збиралося там — поговорити, порадитися, вихилити кубок, другий. І для всіх знаходилося в господаря і ласкаве слово, і привіт, а господиня вже не знала, чим би ще почастувати дорогих гостей; та з якогось часу цей куток став йому ще дорожчий, а з якого, коли і чому, — козак не знав, та й не думав про те. Знав він тільки одно, що років чотири тому переїхала до Богдана сестра значного лейстровика Золотаренка; спершу він зовсім не знав її, а потім звернув увагу на бліду дівчину, яка мовчки, з утаєним захопленням слухала їх козацькі оповідання і думи кобзарів. Вона була мовчазна, соромлива, не жартувала, як інші дівчата, і здавалося, не помічала нікого. Якось випадково довелося йому розмовитися з нею, і Богуна вразила та сила пристрасної, палкої любови до рідного краю, яка ховалася в цій, як здавалося, тихій істоті. З того часу козак почав частіше розмовляти з Ганною, розповідав їй про свої морські походи і пригоди військові, і все це дівчина пильно слухала, а Суботів ставав козакові все дорожчий і дорожчий... Ні воля, ні відважні напади, ні товариське широке життя не захоплювали вже так, як давніше, усієї його душі. Часто Богунові здавалося, що йому бракує чогось в життю, і туга почала закрадатися до серця... Він використовував кожну нагоду, щоб заїхати до Суботова; тут у Богдана було все, чого не було зроду в Богуна: тепла рідна хата, люба родина... Правда, від часу цього повстання, давно він не був у Суботові, та й не мав часу багато думати про нього. — такі були місяці, що вибили всі думки з голови. — та останній відважний вчинок Ганни сповнив якимсь дивним захопленням все серце козака-нетяги; так, багато бачив він дівчат на своєму віку, а такої не бачив: сестра козацька, королівна!

Ось він бачить її освітлену вогнем коминка, як вона гладить по головці сплячого хлопця... Так, такою має

бути мати! В серці козака затремтіла якась ніжна струна. Добре мати кого небудь на світі, до кого можна було би схилити так довірливо і ніжно втомлену голову, до кого можна би було притулитися так щиро, як до рідної матері! Добре було би знати, що там десь далеко, за широкими степами, сумує за тобою, думками літає, молиться за тебе рідна душа! Ще чого, пестоців забагалось безрідному козакові! — гірко всміхнувся Богун, сів на лаві і притулив лице до зимної шиби... Місяць підбився вже високо і освітлював широку безмежну далечинь, перетяту могутньою рікою. Богун несамохіть задивився на величній образ. — Їх, і чого тобі ще, козаче, бракує? — глибоко зітхнув він: степ широкий, Дніпро могутній, воля вольна, в ще й сила, і поміряємося з ляхом! А тут щось все коло серця есе та й есе! — Богун неспокійно скуйовдив свою чорну кучеряву чуприну. — Ось кинули, наприклад, чорти Богдана в вязницю, і полетіла вона до самого гетьмана, всякий страх забула і принесла ратунок! І не те, що до гетьмана, на край світа полетіла би, усі муки на себе взяла би... А за ним нема кому й зітхнути!... Хоч відразу посадив би його на палю Потоцький, ніхто-б і не заплакав, хіба тільки товариші згадали-б добрим словом при кухлю горілки. А вона? Ганна?... І перед Богунем знову стала Ганна, така, якою він бачив її останнім разом: горда, відважна як королівна, з блідим лицем, з блискучими темними очима, з гетьманським приказом у руках. — Сокіл — не дівчина! Ось з такою можна разом і до бою йти, та й голову за неї з усміхом покласти! — І всю ніч здавалося йому, що серед далекої сріблястої імли встає чудовий образ з огненним серцем і кришталевою душею і тягне до себе його душу.

Тільки перед самим ранком заснув тяжким сном, і приснилось йому, що лежить на березі синього моря,

на жовтому піску, з простріленою головою; з голови тече кров, а чиїсь ніжні руки тримають її на своїх колінах і ласкаво гойдають. Він бачить над собою темні сумні очі і чує... знайомий голос співає йому тиху колискову пісню, кров тече крапля за краплею з його рани, та він не хоче ворухнутися... Він пізнав цей голос, і від нього так тепло й солодко стає на душі, а життя випливає тихо і спокійно з кожною краплею крові...

Рано вранці повставали козаки, почали лагодити коней, а також розбудили пана писаря і Богуна.

— Слухай, друже мій любий, — сів коло нього Богдан: — Мені треба швидше до Конецьпольського пояснити йому, як слід, свою справу, а то цей ворог лютий поспішиться йому набрехати, — спати не буде, свою шкіру ратуватиме... Та крім того самому гетьманові я особисто потрібний, і тому мені треба до Чигирина... А тимчасом треба негайно сповістити запорожців, що їх чекає лихо: Вишневецький хотів відразу піти і погромити Запорожжя, та Конецьпольський стримав його до весни.

— Ач, іроди, — обурився Богун, — що надумали! Видерти в нас серце з грудей? Ну, добре! Хай вони прийдуть у гості до матері Січи та до батька Луга, вже так почастиємо, що й опохмелюватися не схочеться!

— Тому то, друже, і треба сповістити братчиків, щоби приготували непрошеним гостям частунок, а то несподівано нападуть... Та от не знаю, когоб певного післати туди, щоб не тільки вістку передав, а також раду перепровадив і нас сповістив про їх рішення. Хочу попросити Ганджу, — тепер мене Бог до дому донесе, я й сам там пораджу, — тільки одного його мало: треба і на Кінських Водах побувати, і на Базавлуку, і на Чортомлику, і на Великих Плавнях, — ось воно як!

— Так щож тут, батьку, думати? — навіть здиву-

вався Богун, — я поїду з Ганджею і всю справу там переведу: вже приготуємо зустріч!

— І справді, коли ти, соколе, поїдеш, так кращого післанця і не треба, — обійняв Богуна Хмельницький.

— А щож? Так би й пустили їх на Запорозжя? Не бійся, Богдане, ще не один чорт поламає на ньому зуби, поки переможе! Ну, та нема чого гаяти часу! Я зараз подивлюся до коней, та й гайда в дорогу!

Богун вийшов поспішно з хати, щоби знайти Ганджу та інших козаків. Він дав відповідні прикази і оглянув коней; та через якийсь час палке завзяття, яке охопило його при Богданових словах, почало слабнути, а натомість прийшла якась сумна задума: оцеж знову на Січ, все далі і далі від Чигирива, та й не думай тепер швидко вернути туди: скрізь посадив своїх шпіонів Потоцький... Гей, та щож це я! — обурився Богун: — що мені Суботів, що Чигирин, коли побито все козацтво, коли тисячі смертельних кар чиняться тепер по всій Україні, коли задумують погромити все Запорозжя і стерти все козацтво з лица землі. Ні, поки не визволиться від недолюдків рідний край і віра, хай буде проклятий той, хто допустить до свого серця хоч одну іншу думку! І козак стягнув свої чорні брови та пішов рішучим кроком до коршми.

— Готово, брате! — сказав, входячи до світлиці.

— От і гаразд, — відповів Богдан: — сідай же, вилемо на дорогу та й розїдемося кожний у свій бік.

Прийшов Ганджа. Богдан повідомив його про нове доручення, і козаки, випивши на дорогу по кухлеві чорного пива і закусивши чорним, присмаженим на салі хлібом, почали збиратися в дорогу.

— Ну, щож від тебе персказати там дома, друже? — спитав Богдан Богуна, коли вони вже вийшли з коршми і готувалися сісти на осідланих коней.

— Щож, передай усім поклін та скажи товаришам, щоби спішили на Січ, а Ганні також поклін передай.

— Славна вона в нас, брате! — поклав йому Богдан руку на плече.

— Що й казати! — струснув головою козак: нема на цілому світі такої! Козаки обнялися, попрощалися, по молодецьки скочили на коней, побажали один одному доброї дороги і поїхали.

VIII.

Понурий осінній ранок. Крізь величезне венецьке вікно з різноколіровими шибками в кабінеті коронного гетьмана пробивається холодне, бліде світло; воно хов-зається по стінах, оббитих темно-червоним саяном, блискає на срібних і золотих прикрасах, проміниться в кришталевих фляшках і губиться в пухких турецьких килимах. Тяжка темно-зелена завіса, підхоплена вгорі гербами, спадає по боках вікна до самої підлоги, на якій на всю кімнату лежить перський диван. Висока з готицькими склепіннями стеля розмальована штучно арабесками, серед яких привабливо танцюють німфи. На одній стіні під портретом короля Володислава IV висять дві дорогі липського виробу гравюри, які з'ображують: одна — битву під Хотином, а друга — люблинську унію. Протилежна стіна вся увішана різною дорогоцінною зброєю. З кута коло дверей висувається далеко наперед високий кафлевий, з фігурними дашками, камін. На його величезному, отвертому огнищу ще тліє червоним золотом багаття. По обох боках від входових дверей стоять величезні, розкішно інкрустовані шафи з червоного дерева. Здовж стін тягнуться низенькі турецькі канали, оббиті зеленим адаманком, а на них розкинені золотом і шовком вишивані подушки. Крім двох величезних фотелів у кімнаті стоїть ще кілька низьких

ослонів, прикрашених по східному. Та чудом кімнати є велитенський стіл до писання. Він виточений з чорного, моченого дуба. Чотири льви підтримують грубу горішню дошку з великою кількістю шуфляд і потайних закамарків. На ній з двох боків стоять якісь башти, які підтримують каріятиди; між ними тягнуться, як перекидні кладки, полиці на книжки; сама дошка оббита яскраво червоним сап'яном; по краях стола срібні бляси, а всі шуфляди і верхи башт прикрашені різними срібними фігурками.

У величезному фотелі з високою спинкою і грубими ручками, оббитому по темно зеленому сап'яні срібними цвяшками, сидів у футряному шляфроці гетьман Конецпольський. Вранці, перед повною туалетою, його обличчя виглядало знищене і старе; воно було покрите сіткою дрібних зморщок, які бігли на всі боки, і відбивало сухим жовтавим коліром; зайшли сльозами очі дивилися втомлено й байдужо; уся груба фігура його мосці якось перегнулася і зібгалася. Перед ним у підслесливій поставі стояв пан Чаплинський і з тренетом чекав слова від ясновельможного гетьмана. А гетьман все переглядав якісь папери й пляни, що лежали перед ним на столі, і мовчки час від часу тягнув з золотого кубка гріте на якомусь корінню вино.

Часом він кидав папери і тер собі з досадою чоло, а часом, спершися на руку, глибоко задумувався і потому знову починав переглядати папери, та все мовчав.

Чаплинський з трівогою в серці слідив за лицем гетьмана і переступав обережно з ноги на ногу. Його присадкувата груба постать очевидно потребувала підпори. Хоч міцно стягнувся широким поясом, то черево його випиналося наперед і порушувало рівновагу, через що сціплені вгорі вильоти кунтуша гойдалися ззаду. Біляве, з великими вилицями лице, з роздвоєним носом

і брудно-блакитного коліру очима робило неприємне вражіння, хоч його не можна було назвати негарним; особливо відштовхували від нього вибалушені, злинялі очі, які мали вираз призирилого нахабства. Голова пана Чаплинського, здушена зпереду і дуже розвинена в потилиці, привикла нахилятися назад, а тепер була дуже висунена наперед і з витягненим роздвоєним носом була подібна до морди лягавого пса на сторожі. Чаплинському нелегко було так стояти, бо до того не звик та й це ображувало його литовську гордість. Там, серед рідних лісових дебрів він був цариком, все кланялося і падало перед ним; здавна придушений люд гнув спину і покірливо працював на пана, як худоба. Ні перед ким не доводилося панові Чаплинському стояти, навіть перед Богом у костелі він сидів на вигідній каналі... А тут стій, як льокай. Та що робити? Треба покищо терпіти. Там, у рідній Литві і сумно, і вбого, а тут он які скрізь багатства, як весело пливе життя! І невичерпані вони, ці багатства, усякому шляхтичеві доступні, — приходи, бери і володій, а володарем над ними, подателем благ — пан коронний гетьман, тому варта перетерпіти, щоби пити повною чашею радощі життя. І Чаплинський стоїть, переступає з ноги на ногу та трівожно чекає рішення своєї долі.

— Так, так, — заговорив нарешті Конєцпольський, ніби жуючи щось і прицмокуючи губами, — панський проєкт збільшення доходів від маєтків занадто, — як би сказати, — сміливий і ризиковний, та ще крім ризику, мушу признатися, не зовсім мені симпатичний, бо... а саме, іде зовсім всупереч моїм плянам, моїй, так сказати, політиці, яку я хочу перевести.

Чаплинський зблід, не розуміючи, в чому він зробив таку помилку. Адже він, здається, красномовно і ясно

доказав на папері, що в кожному гетьманському маєтку можна збільшити доходи майже в десятеро.

— Панські цифри, — ніби вгадуючи думки Чаплинського, казав далі Конєцпольський, — підхлібляють людській пожадливі, але і тут вони помилкові: збільшення доходів мусить спиратися, так... спиратися, пане, не на збільшенню праці селян... не на збільшенню... Так, не на обрабуванню, так сказати-б їх, а на притяганню нових робочих сил, на перетворенню пустинних просторів у родючі ниви. — і гетьман потягнув трохи вина та закурив люльку.

— Це само собою, ясновельможний пане гетьмане, — пробував пояснити свій погляд Чаплинський, — але тутешні хлопці такі розпущені, що майже не хочуть знати жадного чиншу за землю... Для наших селян у Литві ці повинности, які я тут намітив, здалися би просто добродійною пільгою.

— Жаль мені панської Литви, — всміхнувся гетьман, випускаючи запашний дим. — Я не хотів би там бути не лише на місці селянина, але навіть на місці пана. Рабство ніколи не зміцнювало держав, а завсіди вело їх до загину, коли пан знайомий хоч трохи з історією... Так, — зріст багатства при рабстві облудний... Так, саме облудний... На тисячу жебраків один збогачується. А я кажу, пане, що колиб ця тисяча теж по людськи жила, то цей один також був би багатший, а головне, уважай, пане, мав би тисячу оборонців, а не тисячу ворогів... Так, якраз ворогів. Це моя остання, так сказати-б, думка. Коли, на нещастя, не всім вона подобається, я можу жалувати... Так, жалувати і передбачати лихо; та від моїх підсліглих і в моїх особистих справах я бажаю послуху також для моїх думок... І добираю людей...

— Його гетьманської мосці воля для мене святей

закон, — приложив Чаплинський руку до серця і низько похилив голову, — ясний блиск ясновельможного розуму... для мене... сонцем! — говорив він зворушено. А сам думав: „Га, чорти-б тебе взяли, старий дурню, з твоїми хлопцями! Через це кляте бидло тільки стій і слухай тут поучення!“

— Ну, там сонцем чи місяцем, це мені все одно, а я вимагаю триматися моїх плянів. — Конєцпольський навіть устав з фотелю і почав ходити важкими кроками по кабінеті. — Ось я й хочу довести моїм прикладом... Так сказати-б, переконати, що при добробуті населення доходи з маєтків не зменшаться, а збільшаться. Уважай, пане, при добробуті, це дуже важне... Це... це велика ідея! — занатлювався старий і на його голених щоках виступили малинові плями. — Як би всі зрозуміли, — спинився і глянув підозріло на Чаплинського. Той стояв побожно, піднісши очі догори, ніби молився за загальне просвітління. — Так, так сказати-б, а саме, — спинився гетьман коло столу і сперся спиною об башту. — Ось пан казав, що він буде дбати про заселення порожніх земель... А я скажу, що при тій системі, яку пропонує пан, не тільки не набіжить до мене жадний собака, але й ті селяни, які вже сидять, повтікають... Так, власне, повтікають... І замість оцих, — показував він на папері рукою, — величезних цифр, стануть нові порожні землі.

— Цього ніколи-б не було, ваша ясновельможності, — заступився за себе Чаплинський, — як би ці селяни уперлися, так я би вашій гетьманській милості пів Литви притягнув, тільки би свиснув...

— Нащо здалися мені твої литвини, пане? — махнув гетьман рукою. — Що вони тут? гриби збирати, чи лико дерти будуть? Тільки місцеве, корінне населення... якраз корінне... знає, як обходитися зі своєю рідною землею.

В цьому часі піднялася тяжка завіса і на порозі з'явився гайдук. Він сповістив гетьмана, що прибув і чекає панських приказів військовий писар.

— Хмельницький? — зрадів гетьман. — Ось хто мене розуміє! Хай увійде! — А потому, схаменувшись і змінивши нагло тон, сказав Чаплинському: — Я відпускаю пана на час, поки зроблю допит.

Чаплинський низько вклонився і покірливо вийшов, проклинаючи в душі цього смаровоза Хмельницького, якому гетьман так вірив; та стрінувшись з ним за порогом, схопив його відразу в обійми і вимовив голосом, повним сліз:

— Дякую Всевишньому, що вислухав мої молитви!

Богдан увійшов до кабінету, з попаною вклонився і вимовив щирим голосом:

— Дякую ясновельможному панові гетьманові за велику ласку, яка вирвала мене з рук свавільних насильників, які посягнули були на моє життя!

— Радий, радий, дуже радий, — ласкаво веміхнувся Конєцпольський, — зрештою пан мав у цій справі таку оборонницю, таку чудову, так сказати-б, привабливу, що всіх моїх гостей причарувала, я навіть підозрівати не міг... Крім взагалі, так сказати-б, чару, ще шляхотність сердечного вогню і сила слова, так, якраз шляхотність і сила.

— Гетьманська милість завсіди мають рацію, — відповів спокійно Богдан, — і як би наші володарі мали хоч сотну долю вашого розуму і вашого серця, нам би жилося, як у Христа за пазухою.

— Так, так! Це правда! — аж почервонів від вдоволення гетьман. — Спасибі за добре слово: пан мене розуміє. Ось наші звать мене поблажливим, занадто поблажливим, а твої козаки звать жорстоким; та це не так. Це, так сказати-б, брехня! Я суворий і завсіди караю

свавільного, неспокійного духа; його треба обмежити, так сказати-б, міцними межами, і я стояв за обмежене число козаків і здавлював повстання, та ніколи не гадав повертати решту в рабів.. Так, ніколи не гадав! — Віл випорожнив у хвилюванні свій кубок до дна. — Мене ні там, ні тут не розуміли. Цей свавільний сойм не пошанував навіть мого слова і покарав на смерть Сулиму, Павлюка і багатьох старшин, яким я дав прощення. Побий мене Боже, це підлота! Так, ломати, так сказати-б, шляхетське гонорове слово... підло! Все це посунуло мене ще далі. Ех, як би більше було тепер справжніх людей, а то... Так, власне... Та скажи мені по щирості, невже тільки на підставі голословного доносу цього князівського нахаби, — треба признатися, що там особливо виховується дух насильства і, так сказати-б...—В голові гетьмана блиснув спомин про два великі родові маєтки, які забрав Ярема шляхом грубого насильства і наїзду; хоч ця справа і була полагоджена якимось вимушеним примиренням, та в серці гетьмана вічно жило незаспокоєне озлоблення. — Так невжеж з самого лише наклепу, як мені передала панська родичка, наслідився також мій Гродзіцький так поступити з моїм слугою?

Богдан змішався тільки на хвилину; та він швидко поборов своє хвилювання, рушив на крок уперед і відповів з великою гідністю:

— Справжнім оборонцем державної правди і добра я вважаю ясновельможного пана коронного гетьмана і нашого найяснішого короля, і тої правди я не зраджував і не зраджу ніколи; та може бути, багато вважає цю правду кривдою, а її оборонців — невірними синами отчизни... Тоді я, розуміється, зрадник і вартий карі. А в цьому останньому випадку, присягаю, що Ясінський наклеветав на мене з помсти і не дав ніяких доказів.

— Я тобі вірю, пане, і бажаю завсіди вірити, а ці

мене попам'ятають, особливо нахаба князя Яреми — Ясінський. Та ось, — затарабанив він по столі пальцями. — я одержав ще деякі доповнення про давню твою участь... невідкрити... та яка доказує, так сказати-б, що в тебе непокірний дух... Так, непокірний... Направду, Бог дав тобі і розум, і едукацію, і чесноти... Так, чесноти, але жаль, що на твоєму шляху вічно стрічаються... так сказати-б, незрозумілі яруги, через які треба пере-стрибувати...

— Усі ці яруги, ясновельможний гетьмане, копають мені вороги.

— Ну, ну... не всі, — погрозив ласкаво гетьман, — у пана таки сидить десь гедзь... От хоч би твоя відповідь у Кодаку.

— Його гетьманська милість вибачить мені її великодушню: цю мимовільну нестриманість викликали жарти князя Яреми.

— Так, ці жарти і мені не сподобалися: я ворог усякого воєнного тиранства... Так, ось чому я ворог також ваших змагань — все, так сказати-б, населення повернути у військовий табор... Я за мирний розвиток: та про це опісля, — і знову набив собі люльку. — Щож тепер? — потер собі чоло гетьман. — Так от, бачиш, пане, з огляду на це загальне говорення, а головню з огляду на мої власні постанови, — зам'явся, дбайливо розкурюючи люльку, — я лишити пана в числі генеральної старшини не можу... До часу, до часу, — осолодів він пігулку, — а переводжу знову на уряд сотника чигиринського полку... Цим, так сказати-б, покриваються всі давні підозріння і відновлюється вповні, так сказати-б, честь імени шановного пана, яке, я маю надію, буде вельможним...

— Нема меж моїй вдячності для гетьманської милости. — вклонився Богдан прищуливши очі, а потім

гордо випростувався, відкинув назад голову і не ховає своєї деякої погорди.

— Тільки не гадай, — говорив далі гетьман, пронизуючи Богдана допитливим поглядом, — що це кара... Це, так сказати-б... це — необхідність... Я маю довіря до тебе і дуже числю на тебе... Чи не випеш з дороги моєї настійки, пане? І гетьман налив другий кубок, який стояв на столі, і припрошував випити. — Добра на шлунок, повір.

— За здоров'я ясновельможного пана гетьмана і за успіх його добрих для нас побажань! — підніс Богдан кубок, випив і поставив на стіл.

— Спасибі! — кивнув головою гетьман. — Справа така. В мене, як ти знаєш, загинув мій давній дозорець старостинських маєтків; чорт йому піддав думку напоротися на вепрові сікачі... Так ось я шукаю нового... Чарнецький мені поручив одного литвина, Чаплинського... Тут він мені і проєкти, і все... Як пан про нього думає?

— Я його мало знаю; та він, здається, відданий гетьманській милости... і з роду шляхтич, — значить, повинен бути шляхотним і чесним.

— На чорта мені його відданість! — різко зауважив гетьман. — Толку мені треба, ось що! Так!... А то понаписував проєктів, збільшує в десятеро доходи коштом шкіри моїх селян... А я, пан знає, цього терпіти не можу. Я за мирний розвиток...

— Та це пан Чаплинський своєю литовською міркою, — злобно всміхнувся Хмельницький, — хоче нас міряти... Видко, догодити гадав гетьманській милости...

— Добре догодив би, як литовський ковтун, — гетьман з досадою поставив на бік цибух і відкинувся в фотелі, — розігнав би всіх селян, та й годі!... адже пан

знає, що вся моя політика... так сказати-б, улюблена думка — притягати, так, притягати... Як би здійснити... так, здійснити її, я би перетягнув сюди на ці родючі поля навіть усіх з Московщини... і от тоді-б гукнув від Чорного до Балтійського моря.

— Велика думка! — відповів Богдан.

— Так! Так чи не може пан стати в мене дозорцем, не залишаючи уряду сотника? Тоді-б, так сказати-б, попрацювали...

— Дякую гетьманській милости за честь і довіря, — нахилив голову Богдан, — усього себе віддаю до розпорядження ясновельможній волі, та мені для береження інтересів пана гетьмана недобре бути дозорцем, і втратити вплив між своїми... Я краще буду цими впливами допомагати...

— Так, пан має рацію і шляхотний у слові... Та ти не відмовишся кермувати цею справою, так сказати-б, тайно, давати ради, вказувати шляхи, доглядати, перевірювати?

— Весь до панських услуг, — приложив Богдан руку до грудей.

— Ну, то добре, я дуже вдоволений... Тільки при таких умовах я згоджуся на Чаплинського, щоби він, так сказати-б, був під панським доглядом... Так, — сміявся весело гетьман, простягаючи Хмельницькому руку, — дозорець під доглядом. Годишся?

Хмельницький мовчки з відповідною пошаною і низьким уклоном стиснув пухлу руку гетьмана, а Коцеполюський велів покликати до себе Чаплинського.

— Ось що, пане, — звернувся до Чаплинського гетьман, — я годжуся мати пана дозорцем у моєму старостві, — ось мені ручить Хмельницький.

Чаплинський поклонившись низько гетьманові, кивнув головою також Хмельницькому, хоч в душі ніяк

не міг вибачити такої образи своїй панській пихи. Хам — ручителем? Та радість, що він одержав уряд, перемогла тепер образу.

— Так ось, — підвівся гетьман, — у всіх розпорядженнях, у всіх, так сказати-б, заходах що до господарства прошу звертатися до пана, — вказав він на Хмельницького, — як до особи досвідченої, яка добре знає і край, і місцеве населення. Я йому вірю, як собі, і лишая його тут своїм оком... Ну, я більше не буду затримувати вас, панове. А особливо тебе, пане, — і приязно всміхнувся до Хмельницького. — Перетрівожилася мабуть родина і чекає, не дочекається.

Хмельницький і Чаплинський мовчки уклонилися і вийшли. Чаплинський ішов поруч із Хмельницьким і довго нічого не говорив, — так озлобило його рішення Конєцпольського, яке робило його, вельможного шляхтича, нащадка славетного роду Чаплич-Чаплинських залежним, і від кого? Від якогось хамського зілля! І от тепер доведеться перед ним кланятися, понижуватися, давати справоздання до підпису. Прокляття! Якби не надія на величезні багатства, то плюнув би їм обом в очі — а так...

— Не турбуйся, пане свате, — угадав його думки Хмельницький, — я згодився на примху гетьмана тільки для твоєї користі; інакше він міг би вплутати до цієї справи іншу, неприємну для пана особу. А я панську прислугу в Кодаку памятаю і крім користі ніякої перешкоди сватові не зроблю і всякі непорозуміння полагоджу. Сам з радами напихатися не буду, а коли пан попросить — не відмовлю. Взагалі сват на мене може сміливо покластися.

— Спасибі, спасибі! — зрадів такому поставленню справи Чаплинський. Хоч ці слова Хмеля не затерли в ньому неприємного вражіння гетьманського приказу.

а навпаки великодушність „хлопа“ ще більше обурила його, — та почувавши, що Конєцпольський має довіря до цього смаровоза, намагався приязно всміхнутися і радісно докинув: — вічно пам'ятатиму і твою, пане, поруку, і твоє приятельське відношення... Я знаю, що рука руку...

— Ні, пане свате, — ударив Богдан злегка по плечу Чаплинського, — користи мені ніякої не треба, а я щиро дам тобі раду й поможу, де треба: зі мною можна жити, не тримаючи каменя за пазухою.

— Спасибі, спасибі! — обняв Богдана Чаплинський. — Прошу до мене на чашу, спробувати нашого старого литовського меду.

— Тепер не можу, вибач пане, лечу до своїх.

— Так, так, не смію затримувати, а жаль, почаствував би. А то я і до пана заїду. Адже я тут новий чоловік, не знаю ні країни, ні порядків, так сват мене повчив би.

— З радістю! Прошу, прошу! — Богдан подав йому руку і скочивши на Білаша, якого тримав за уздечку Ахметка тут при брамі, махнув ще раз шапкою і пустився чвалом до Суботова.

Радісно билосся його серце. Якийсь новий приплив життєвої сили підіймав йому груди. Знайомі місця бігли йому з усмішкою на зустріч, розкривали свої дружні обійми: річка крутилася як змія, і шепотіла щось веселе і жартовливе.

— Так! Поратував Господь і дозволив знову побачити рідні місця! — думав Богдан. — У Конєцпольського все пішло добре, навіть якесь особливе довіря здобув. Значить, вийшов чисто, а тепер — або вмирай у своєму гнізді тихо, або знову йди на боротьбу! Ех, якби не шарпали мого краю, якби його нещасливого лишили хоч при малому куску хліба, сів би я каменем

у своємулюбому Суботові та відпочив би і душею, і тілом! Умучили вже мене і роки, і лихо, серце насумувалося, кістки болять. Спокою-б та мирного щастя... Ех, якби я бажав тепер тихої пристані, яка заховала би мене від хуртовин.

Ось і Суботів, і млини, і церква святого Михайла, а он за брамою і будинок, і сад. Богдан зняв шапку і широко перехрестився.

Навстіж відчинилися ворота і пасічник дід перший стрінув Богдана. Обійняв Богдан старого і спитав, не алізаючи з коня, — чи все добре в хаті?

— Все добре, — махнув шапкою дід, — а тебе як Господь милує?

— Хвала йому, милосерному, — живий, як бачиш, і неушкоджений! — гукнув уже через плече дідові, пустивши рясю коня.

Ще здалека на чигиринському шляху помітила двірська челядь Богдана і зібравшись разом, з радісною нетерплячкою чекала на свого батька. На ганку зібралися Богданові діти. Андрійко і Тиміш кілька разів лазили догори по стовпу, чи не побачуть батька; дівчата з блискучими від хвилювання й радості очима бігали то до слабкої матері до світлиці, то на рундук, то до перших воріт. Одна лиш Ганна, бліда, застигла у своїй радості, нерухомо стояла коло стовпа, прислонюючи рукою очі і вдивлюючися в ясну далечінь. Здавалося, її душа не була тут, у цьому тремтячому тілі, а вже там далеко коло їздців, коло поставного козака, що їхав на білому коні.

Ледве вїхав Богдан на своє подвір'я, як полетіли догори шапки, розляглися радісні вигуки, і десятки рук простяглися — і потримати коня, і допомгти зіскочити, і обняти свого батька. Насилу визволився Богдан від цих дружніх привитань і поспішив на ганок. Тут на нього кинулися діти і повисли на грудях і на шиї.

Ганна все стояла нерухомо. Радість скувала її; захоплені очі тремтіли чистою сльозою. Богдан помітив її, швидко вийшов на ганок, розкрив широко руки і вимовив чулим голосом: — Спасителько моя!

— Ти наш спаситель! — гукнула Ганна і припала до нього на груди.

На другий вечір усі двері і вікна в Богдановім домі були щільно замкнені.

В його кімнаті навкруги невеликого стола, покритого турецьким килимом, тісним гуртом сиділи козацькі старшини. Жовтаве полум'я двох воскових свічок, які горіли в високих мідяних свічниках, освічувало смагляві обличчя і робило їх ще більше понурими і жовтими. В глибині кімнати було темно і лише де-не-де слабо відбивалося світло на дулах рушниць. В кімнаті було тихо й понуро. Не видно було на столі ні кубків, ні флашок. Суворо дивилися з ікон святі в почорнілих ризах.

Кінець стола сидів сам господар; він так низько спустив голову, що не можна було бачити обличчя. На право від нього понуро спер на руку голову Кривоніс, за ним Нечай опустив свою львину чуприну. З другого боку примістилися старий Роман Половець і Чарнота. Інші обличчя губилися в тіни, і лише часом блискали звідти, ніби вовчі очі, жовті білка Пешти.

Густі тіни зовсім збіглися на стелі. Здавалося, ніби нависло якесь тяжке, могильне склепіння.

— Ні, браття, ні, — говорив сивий Роман Половець, і його голос звучав так сумно, ніби далекий згук розбитого дзвону, — нам нічим боротися... Військо наше побите... Гармати відібрали.. Ні старшини, ні голови.

— Дурниця! — гукнув Кривоніс, бючи рукою по столі, — не все пропало! Побито військо, та не все! Скільки втекло, скільки ховається по темних лісах!

— В Мэтронівському лісі шукає грибів більше ніж десять сотень! — сказав Чарнота.

— В Круглому лісі сотень п'ять або шість! — відізвався хтось в тіни.

— А в Гуті набереться ще більше! — додав другий.

— То не всі здалися? — спитав здивований Богдан.

— Де там! На Запорозжя втекло тисячі дві! — вигукнув Нечай.

— Дайте мені тільки часу, — казав далі, захоплюючися Кривоніс, — я зберу вам десять, двацять тисяч. Дайте мені тільки розіслати моїх молодців!

— Голови нема... Старшина розбіглася! — почувися з глибини тіни чийсь несмілі голоси.

— Голову виберемо. Старшина знайдеться, — перебив упевнено Кривоніс. — Та хіба вже між нами не знайдеться бувалого чоловіка? Дрова сухі, браття! Кресала не тяжко вишукати!

— Розуміється, оглянутися ось між нами, — почувся хрипкий голос Пешти, і його жовті очі многозначно оглянули весь стіл.

— Та вибрати можна... Та що з того? Останні сили віддати... І до чого? Щоби побачити нову невдачу? — безнадійно махнув рукою Роман Половець. — Чи мало ми їх бачили, браття?

— Так, — докинув понуро Пешта, і глузлива усмішка викривила його обличчя. — Били нас досить! Можна було-б і годі сказати. І під Кумейками, і під Боровицею...

Мовчи, Пешто! — перебив його Кривоніс. — Мовчи, не нагадуй минулого! Або ти гадаєш, що ці перемоги не закарбувалися на серці? — і вдарив себе кулаком у груди. — Кривавим карбом тут закарбовані! Били! А чому ж перше ніхто не бив козаків? Чому тепер по-

чали бити? Тому, що реєстрові зраджують, брати на братів стають!

— Стій, друже, — перебив його Половець, — адже пішли з Павлюком реєстрові, а що вийшло?

Богдан підніс очі і поволі додав шівголосом: — Пішли, та не всі.

Та Половець не чув його слів.

— Та що говорити про минуле, — казав він далі. — Пригадаймо, що сталося тепер. Чи-ж не гетьман був Остряниця, чи не молодець був Гуня? І серце козаче, і могутня рука!

— Прокляття йому! — гукнув Кривоніс устаючи з місця, і червоні плями покрили його обличчя. — На що він здався? Він.. він погубив усю справу! Тепер відлига, все кругом розтануло... Їх жовніри падали від голоду. Та якби він тільки витримав досі, подивився би я, як погарцювали-б у мене в цьому болоті ляхи! Га! Хай не знає він, собака, щастя на віки, — прохрипів Кривоніс, стискаючи кулаки. — Тим, що він здався, він погубив усю справу!...

— Чекай, брате, чекай! Тобі злоба закриває розум, — простягнув Половець руку, ніби бажаючи спинити слова Кривоніса. — Ти звалюєш усю вину на Гуню, а сам знаєш не гірше від мене, що вдержатися годі було. Дивися, я старий, та ось свою праву руку я віддам за Гуню! Він був хоробрий, чесний козак.

— Ну, самої хоробрости ще мало, — понуро мрукнув Пешта.

Та Половець казав далі, захоплюючися все більше:

— Як він стояв за наші права, як він боровився! Сам Ярема дивувався йому. Так, він був би віддав за нас свою буйну голову, але здатися примусила його сама рада.

— Рада! — і тонкі губи Кривоніса викривилися

в якусь потворну, злобну усмішку. — А понцо він цієї черні напустив повний табор?

— Як? Мав віддати своїх на поталу? — зі здивуванням вигукнув Нечай.

— Віддати братів на поталу Потоцькому? — жахнувся Половець.

— А щож, утекли вони від нього, га? — гукнув Кривоніс, упираючися руками у стіл і перегнувся в їх бік. — Юрбами, як комашня, налізли в табор, а потому перші кричали, щоб здаватися! Голод, бач, переміг їх! Ну, а тепер попухнуть від панської ласки! Землю навчатся гризти! — уривав він слова, ніби бажаючи вилити в них усю злобу, яка кипіла в ньому. — Так, якби не вони, ми полягли би всі один коло одного, висадили би табор у повітря, і не здалися ляхам!

— Отож то, — процідив крізь зуби Пешта, кидаючи зпід брів понурий погляд, — усі тягнуться до козаків, а як гребсти, то нема кому, і ми самі маємо наставляти спину!

— Через них мабуть ми втратили на віки всі права, — почувся товстий голос Бурлія, і його одуте обличчя, з вузькими, вогкими очима і тупим лобом виплило на хвилину з тіни.

— Час би і нам схамнутися, а то й шкури не вистарчить, — зауважив трохи сміливіше Пешта, — отаман хай дбає про інтереси коша, своїх, близьких людей, а чернь має сокири і коси, хай бореться сама за себе.

— Сама за себе, — поволі повторив Нечай, кидаючи зпід лоба на Пешту призириливий погляд, — а хіба вони мовчать, не повстають? Хіба не тікають на Січ, в козаці ряди?

— Не в козаці бовві ряди, а в козаці списки, щоби привілеї добути, — прошипів Пешта. — А в козаці ряди

за хлібом тікають і потому перші благають ляхів о пощаду.

— Га! І когож? Ляхів! — заскреготав Кривоніс зубами. — Та я би за кожну муку, яку вигадали ляхи, витерпів сам дві, а не поклонився би і не помилував ні одного!

— Усіх не перемучиш, — відповів Бурлій, — а ось як вони повкорочують права... тепер вже по моїй думці навіть Куруковських пунктів нема чого сподіватися.

— Ні пяди менше! На довжину своєї шаблі не відступлюся від них! — гукнув Нечай, кидаючи свою криву шаблю на стіл. — Ми їх своєю кровю, головами своїми заробили і вже не віддамо назад! Мало нас? Знайдемо поміч! Я був у донців, вони допоможуть... А не попустимо із своїх прав!

— Не підуть донці всі, а кілька сотень завзятців що допоможе? — відгукнувся прибитим голосом Половець.

— Не попустимо! — злобно додав Пешта. — А чи багато їх лишилося? Коли ми з другою просьбою на сойм послали, яку одержали відповідь?

Усі мовчали, а Пешта говорив далі ще лютіше:

— А чиж багато прохали ми? А після Кумейського пораження, пригадай, який присяжний лист ми написали, і які на Трахтимирівській раді одержали ми права? Знищили Миргородський і Яблонівський полки, зменшили нас на 1200 душ, чайки спалили.

— Не крякай, вороне! — гукнув гнівно Чарнота, і блакитні його очі метнули острій погляд зпід стиснених брів. — Не пощастить Нечаєві донців, так я їм татар приведу, поклонюся навіть невірі.

— І нічого не осягнеш, — крякнув Бурлій, — а чи не краще би нам зменшити свої домагання?

— А щож, і справді, — підтримав хрипким голосом

Пешта. — Що нам лишилося? Бунтами нічого не вдіємо, все одно — сила соломі ломить, а після кожного бунту йдуть нові утиски. А при згоді ляхи роблять уступки. Пригадайте: за Сулими нам додали тисячу людей, а за розумного кошового, — підчеркнув він, — можна виторгувати навіть більше.

— А то всіх нас повернуть ляхи в рабів, — тихо додав Бурлій.

— Умерти, умерти! — простогнав про себе Половець, і його тихий стогін упав на всіх, ніби похоронний подзвін.

Наступила тяжка мовчанка.

Богдан сидів мовчки, спустивши голову, і здавалося, не брав ніякої участі в розмові; лише часом, на хвилину, він підіймав очі і вдивлявся в обличчя того, хто говорив.

— Не бувати цьому! — гукнув Кривоніс з цілої сили і піднісся на весь свій зріст. — Доки стоїть наше Запорозжя, — і вдарив ручкою шаблі по столі, — спасенням душі свої присягаю, не бувати цьому на віки!

— Не бувати! Не бувати! — підхопили Нечай і Чарнота.

— Не бувати! — розляглися голоси з тіни.

— Так, поки що воно стоїть, — зауважив Богдан тих, але з притиском, — та стояти йому не довго.

— Ну, це ми ще побачимо! — вимовив поволі Чарнота, блискаючи своїми блакитними очами і відкидаючи назад свою гарну голову. — У степ душманам ляхам я не раджу запускатися... на карачках полізуть.

— Так гадаєш, друже? — всміхнувся Богдан. — Одначе з того часу, як польське військо перейшло на лівий беріг, воно вже не боїться степу.

Усі замовкли, а Богдан казав далі:

— Я був у коронного гетьмана. Мене він скинув

з військового писаря на сотника. Та справа не в панській ласці, — і в голосі Богдана почулася горда та зневажлива нота, — я за нею не ганяюся, а справа в тому, що коли вже й мене підозрівають, — і знизив голос, — то не ждати добра. Ярема стоїть на одному: зруйнувати Запорозжя, знищити нарід наш лицарський до тла! На гетьмана годі покладати великі надії. — нема хитрішого звіря від старого пса! Зі мною говорив, нападав на Ярему, запевняв, що стоїть за козаків, а сам думає лише про свої маєтки. Він хлопів не знищить. Бо інакше не буде кому його землі орати; та козаки йому не дуже потрібні... Хоч він і каже, що нікого не бажає повертати в рабів, та це все тільки казки. А ось, що ще сойм заспіває з приводу нашого повстання?...

Богдан спинився; та понура мовчанка не перервалася.

Тоді заговорив старий Половець:

— Все це правда, ох, яка гірка правда, браття! — і його голос розлягався серед тиші жалібно й безсило. — Ляхи задумали зовсім нас знищити. Ще коли зимою ми на сойм їздили, усі послі як один вимагали від короля стерти нас з лиця землі... Ні, не бувати вже щастю на Україні! Не бачити моїм старим очам козацьких перемог! Убийте мене, друзі, тут, на цьому місці, щоб не бачили очі мої смерті дорогої батьківщини!

І старець зарідав, хлипаючи по діточому і трясучи сивою головою. Тяжкий стогін вирвався з багатьох грудей і завмер у могильній мовчанці.

— Що робити? — почувся з глибини чийсь несміливий голос і замовк. Відповіді не було.

— Порадь, Богдане, — відізвався ще хтось тихо.

Богдан підніс очі, глянув на зібраних, зітхнув і не відповів нічого.

Кривоніс сидів, спершися на руку. На його обличчю,

покаліченому і понурому, лежав тепер такий вираз розпуки і горя, ніби він стояв коло отвертої могили свого сина. Він і не чув несміливого залиту, він і не бачив нічого.

— Що робити? — блиснув жовтими білками Пешта і підніс уже зовсім сміливо свій хрипкий голос, — а ось моя добра рада... покоритися!

Усі здригнулися і відхилювалися від стола.

— Так, покоритися, — гукнув ще сміливіше, — час перестати дурнями бути і підставляти за чужу шкіру свої плечі! Коли підемо в спілці з ляхами, то нам, старшині, тільки користь буде. І побачите, скільки збудемо!

— Мовчи, Пешто! — гукнув Кривоніс, зриваючися з місця і заглушуючи всі голоси. — або я тобі заткаю горлянку! Запродувати себе за ласку ляхам? Іти кланятися на мир і на згоду? Хай буде проклятий той і в дітях, і в нащадках, хто послухає тої ради!

— Та ти чекай, — почав оправдуватися Пешта.

— Мовчи! — вдарив кривою шаблею Кривоніс. — Мир!... Та в чому, в чому твій мир? Скільки тобі срібняків сунуть за цю зраду? Лишать, може бути, 3000 лейстрових та змусять цілувати шляхетську дулю? Щож ти виграв, юдо, за те, що продав Сулимму? І від кого ти чекаєш пощади? Від цих хижих звірюк, для яких не придумає гідних мук навіть сам кошовий сатана в пеклі? Хіба ти не бачив, який шлях зробив собі гетьман Потоцький від Київа до Ніжина, посадивши на палі всіх повстанців, які повернули? І ти говориш про мир? Будь ти проклятий, Пешто, на віки, що почав про мир розмову!

Жовті очі Пешти кинули некельно злобний погляд на Кривоноса, та голосні вигуки не дали йому говорити.

— Не бути мирові! Не бути мирові! — почулося з усіх боків.

— Мертвих назад з могили не носять! — поклав Нечай на стіл свою тяжку руку. — Між нами і ляхами на віки миру не буде!

Полум'я свічок неспокійно захиталося, і тіни трівожно заметушилися по боках.

— Нема чим боротися, нема чим. Гармати від нас відібрано, — почав був Половець, — та Кривоніс завзято перебив його:

— Не бійся! Поки козаки мають шаблі в руках, ще не загинула козацька мати! А коли вже судилося всім нам полягти, так продамо принайменше своє життя дорого, так дорого, щоби й до віку ціни не зложили прокляті ляхи!

— Будемо битися, як билися досі! Сам митрополит благословляє нас, — почувлося в ріжних кутах.

— Та й що смерть? — покрив усі голоси голос Чарноти. — Мокрий дощу не боїться! Вже хоч до живого допечемо ляхам.

А чорні вікна і двері понуро, лиховісно дивилися на розгорячених старшин.

— Так, — зауважив Богдан. — Учитися вмирати нам нема чого, і залити сала за шкіру потрафимо! Та тільки, яка від цього користь нам, і нашій вірі, і жінкам та дітям?

Він зробив цю увагу тихим голосом, але всі завзяті крики раптом завмерли.

— А коли так, — скочив з молодим завзяттям Чарнота. — дурні ми, чи що, щоби дивитися на ляхів? Заберемо своїх жінок та дітей, та тютюн і горілку, і поїдемо на московські степи... там багато вільних земель!

— І це добре! — почувлися несміливі голоси.

— Ех, — вигукнув безконечно гірко Кривоніс, бючи себе в груди з цілої сили. — Чого себе на дурно тішити, браття? Не йти нам нікуди звідси! Знають, пси

прокляті, чим тримають нас, — і раптом у суворому голосі Кривоноса почулися сльози, — адже нема на всьому світі другої України, як нема другого Дніпра! — вигукнув якимсь неприродно голосно і похилив голову на стіл.

Усі замовкли. А чорні тіни нависли ще нижче над освітленим столом.

Тоді підніс голову Богдан.

— Товариші мої і брати, — почав він, — дозвольте вам слово сказати.

— Говори, говори! Ми прийшли тебе слухати! — почулося відразу в кількох місцях. І все віджило, все захвилювалося, ніби одно тільки слово цієї розумної голови могло вказати вихід, знайти шлях рятунку. Один лише Кривоніс ще лежав головою на столі, а Пешта по-тайки кидав в бік Богдана пожадлигим, заздрісним оком.

— В нужді нашій великій, — казав далі Богдан, — лишилося нам одно: не покоритися ляхові, як радив Пешта, а приспати ворога хитрістю і перемогти його розумом: „Будьте хитрі, як змії“, говорить в Писанію... — Богдан обвів усіх присутніх поглядом і знизивши голос, казав далі: — виставити в поле проти десять разів дужчого від нас ворога останні наші сили... безумно; безумно тому, що ми забули про другу мету. Яка в нас одинока оборона і для України, і для її оборонців — козаків?

— Запорожжя! — гукнуло разом кілька голосів.

— Так, друзі, воно в нас і батько, і матір! — підніс голос Богдан, — і якраз у те серце хочуть ударити.

Кривоніс поволі підніс голову і впявся очима в лице Богданові.

— А власне в те серце хочуть вдарити, — казав далі Богдан. — Годі-ж віддати його на загибіль, а треба боронити до останнього віддиху!

— Кістками ляжемо! — гукнула більшість голосів, і очі блиснули надією.

— Так от вам, браття, моя перша рада: усі сили, які залишилися, і які прийдуть, зібрати на Занорожжю, і коли весною надумає напасти юда з Потоцьким, то стрінутися їм так, щоб штанів не понесли назад.

— Розумне слово! Богдан — наш батько! Слава! Слава! — загукали голоси.

— Чекайте, друзі, ще потерпіть трохи... Для чого козаки потрібні Річи Посполитій?

— Для оборони границь, — відповів весело Чарнота і моргнув якомсь бровою.

— Так! — кивнув головою Богдан. — А коли вже зовсім без нас Польща не зможе обійтися?

— Коли почнеться війна з Туреччиною, — доповів Нечай.

Кривоніс поволі переводив очі від одного до другого і запалювався радістю.

А Богдан казав далі:

— За що ж Туреччина проголошує Польщі війну?

— За те, що козаки не дають їй спокою, шарпають прибережні міста, — якомсь горячково відповів Нечай, підіймаючися з місця.

Богдан значучо підсміхнувся.

— Таким чином війна в наших руках браття... І що перешкаджає нам, — і ще знизив голос, — коли почнеться війна, повернути зброю і домагатися своїх прав, меч...

Та Кривоніс не дав йому скінчити.

— Друже, Богдане, батьку мій! — гукнув з ви-
кривленим від скаженої радості обличчям і захлиснувся від хвилювання. — Бог послав тобі до голови ці думки, за одно таке слово в рабство піду на віки до тебе!

— Чекайте, чекайте, друзі, — спинив Богдан га-

нас, який розночався, — перша наша справа стримати тепер ляхів від дальших виступів: нам треба часу, щоб зміцнити свої сили, а для цього треба показати їм, що ми покорилися зовсім, щоби сам сойм стримав дикий замір Яреми. Для цього я бачу одно, і ось моя третя рада: послати послів з проханням до сойму. А коли сойм відкине прохання, я сам поїду до короля. Йому війна на руку, браття; він стоїть за нас... Ми йому потрібні. А тимчасом, поки будуть збирати сойми, — всіміхнувся Богдан, — та укладати для нас нові ординації, хай кожний працює, як може! А хто не володіє зброєю, хай дзвонить у дзвони!

— Слава! Слава! Прохання, прохання! — гукнули навкруги.

Заздрісний погляд Пешти спинився на хвилину на Богдані.

Кривоніс відкинув назад свій довгий оселедець і підвівся з місця. Його обличчя було в цій хвилині таке жорстоке і страшне, що навіть товариші відступилися від нього.

— Пишіть, дуріть їх, вражих синів! А ця рука, — простягнув він червону, жилаву, волоссям порослу руку, — буде до самої смерти лише шаблю їм на погибель тримати! Поки я живий, не матимуть вони від мене пощади! — Душу чортові продам, а не помру, поки не захлиснуся їх чорною кровю! Браття, дайте мені тільки час, і коли свіжа зелень покриє поля, присягаю вам, — гукнув він глухо й дико, хапаючи мідяний свічник, — хай зігне мене перший татарин в битві, як я гну цей свічник, коли я не покажу проклятим ляхам, як уміє вмирати козак!

— Так, брате, так! — схопилися Нечай і Чарнота. — Веди нас на море! Усю Січ підіймемо! Підкуримо козацьким димом турецькі міста!

— Ходім, браття! — ударив Кривоніс по шаблі. — А ти, друже, — звернувся він до Богдана, — пиши скарги, дури їх покірним проханням і дай нам тільки час задзвонити в усі дзвони!

Коли замовк галас і вибрано послів до сойму, Богдан розгорнув великий аркуш паперу, присунув до себе каламар, обтяв перо і почав писати:

„Видячи навкруги нас неможливе кровопролиття і кривди, слізю і покірно просимо вашу милість, пана нашого наймилостивішого, показати нам милосердя і відпущення гріхів.“

Обличчя присутних, освітлені жовтим світлом, збилися над столом.

Знову стало тихо й понуро в півтемній кімнаті: тільки скрипіння гусячого пера порушувало тишу.

А тимчасом у вікнах горішнього покою видко слабе світло. Ганна не спить. В її маленькій світличці перед старинними, потемнілими образами світиться лампадка. У невеликі вікна дивиться з холодного неба повний місяць і малює подовгасті взори вікон на білій підлозі.

Ганна клячить перед образом, а повний місяць освітлює її. Образ дивиться на неї ласкаво й сумно, і в цьому блідому світлі місяця сама Ганна виглядає як сумний образ, що зійшов з полотна.

Вона одна в цілій хаті знає про те, хто зібрався в Богдана, хто і для чого. І кожний голос, кожний шелест, який доходить знизу, перебігає по її тілі палючим вогнем.

— О Боже великий, всемогутній, всемилостивий! О Боже, Боже мій! — шепоче Ганна, притискаючи до грудей тонкі руки, й її великі, розширені очі чорними діамантами горять на блідому обличчю. — Моя бідна душа не має слів для молитви, але по милосердю своему вислухай, о, вислухай мене! Вложи їм у душу і бадьо-

рість, і надію, і відвагу! Покажи їм шлях до ратунку нашої нещасливої батьківщини, нашої пригнобленої віри, наших братів, дітей! Боже, великий Боже! Нема границь для твоєї милости і любови. Ти підняв Давида на Голіята, ти дав відвагу Юдиті, ти вивів з єгипетської неволі ізраїльський нарід. Пошли-ж їм святого Духа, спаси і помилуй нас!

І Ганна шепоче, шепоче слова молитви; її очі впираються в образ, а великі сльози тихо котяться одна за одною по блідих щоках.

— Чи до твого надзоряного престолу не долітає стогін та ридання нашого нещасливого народу, не долітає бренькіт наших кайданів? Чому ж не прихилиш ти до нас ухо твоє? Все відбирають від нас: і землю, і душу, і волю! Адже ти всемогутній, Боже, від твого подиху повстають моря, запалюються в небесах зорі... Дай же нам сили, захисти від мук! В тобі одному надія наша, в тобі наше життя! Ти — одна всесильна любов, Боже; ти дивишся ласкавими очами на землю з небес, ти не знаєш помсти; та коли ми чим прогрішилися перед тобою, коли потрібна жертва, о Боже! — простяглася Ганна перед образом і захлиснулася сльозами, — поратуй нашу нещасливу батьківщину і візьми, візьми моє життя!...

ІХ.

Після сильних душевних потрясень, які втомили навіть міцну, тверду козачу натуру, Богданові треба було хоч трохи відпочинку. Рідне гніздо оточило його всіми вигодами і сердечним теплом, і він почував себе тут ніби в тихому, вимріяному захисті після перебутих хуртовин. Йому так бажалося пірнути в мирне життя, відігнати тяжкі думи, заглушити біль серця і забути цей зростаючий на Україні стогін, хоч би на силу заснути на короткий час душею, поки не дійде стогін до цього

захищеного від бурі кутка... І Богдана все тішить, все одержує в його очах нову і дорогу ціну: трохи тяжкий і поцурий дім видається йому чудовою, веселою палатою, голий сад — райським садом, холодна і сумна тепер річка — блискучим і пишним потоком... А господарські, повні всякого добра клуні та комори, і гарні золотаві стирти, і добрі коні та круторогі воли — тішать його серце відрадом... А ці веселі обличчя підсусідків, які всміхаються до нього — їх очі блищать щирою приязню, їх серця відкриті... А його дорога родина: діти, слаба жінка — він уже привик до її недуги, — як вони його люблять, як спішають упередити всі його бажання, намагаються один перед другим догодити... А цей ангел небесний, Ганна... Господи! Та невже від цього раю треба буде відірватися і кинутися знову під холодні дощі, під люті завірюхи, в густі очерети, в непролазні терни, на голод і холод, на страшні смертельні муки?

Тішиться Богдан усім, тішиться добробутом селян, тішиться зростом своїх маєтків, пестить родину і пє повну чашу втіх: лише одна неспокійна думка не дає йому спокою, і не може він дати собі з нею ради. Ну щож, дав він раду товаришам козакам; здається, придумав найрозумніше, що тільки можна було, та що з цього вийде мудрого? Ні, ні, себе не обдуриш! На козацьке прохання сойм не гляне, а король, навіть як би схотів що зробити, не зможе нічого. Ще більше повтинають права, скоротять реєстри... Річи знайомі. А далі? Припустім, що їм пощастить підняти війну з Туреччиною... На час війни ляки дали би полекші й наобіцювали би золотих вольностей цілу скриню! Та що тішити себе дитячою надією, — скінчиться війна і знову настануть давні порядки... Чи їм, горстці козаків, покорити ляцькі сили? Ні, ні! От, як би весь нарід піднявся, як би... і почуває Богдан невиразно в глибині своєї душі, що всі ці

половинчасті заходи не доведуть ні до чого, що треба скинути з плеч своїх усі пута і глянути долі просто в очі. Та чує Богдан і те, що скинути ці пута не так легко, — і з досадою, з упертістю старається заглушити ці думки новими вражіннями, та ні, не замовкають вони, а стогоном вриваються глибоко в серце.

Перемінився навіть Богдан. Звичайна його веселість ніби зовсім кудись поділася; щораз рідше розяснювала усмішка його обличчя; а коли виразисті очі запалювалися вогнем, відразу гасив його якийсь смуток. Ніхто не помічав цього, лише Ганна. Коли Богдан глибоко замислювався, вона не зводила з нього очей, бажаючи дістатися до самої його душі: вона відчувала, що дядько мучиться, і вгадувала в цьому стражданню відблиск великого народнього горя...

Під напором нещастя, замкнений взагалі Богдан тепер ще більше в собі замкнувся. Понурий і мовчазний, він ні з ким не ділився своїми думками і зрідка розмовляв лише з одною Ганною. І перше вона займала в родині найважливіше місце, здобувши в дядька і любов до себе, і особливу повагу, а тепер, після свого подвигу, вона станула на почесному місці. Богдан розмовляв з нею часом — переважно про дітей, про родину, про господарство. Одначе в тих розмовах мало відбивався внутрішній світ глибокої Богданової душі. Одначе Ганна була щаслива й тою часткою довіря, її серце тремтіло радісно.

Раз обійшовши своє господарство, Богдан прийшов до своєї світлиці дуже спокійно настроєний. Скинення його в уряді з військового писаря знову на сотника видалося йому тепер просто щастям: він не мусів тепер сидіти в Чигирині, в канцелярії, а міг жити паном на своєму любому хуторі. Закуривши свою вірну люльку, Богдан з насолодою витягся на лавці; його очі випадково впали на бандуру, що запорошена висіла на стіні. Він

обережно зняв цю розраду в козацькому горю, здмухнув з неї порох і почав настроювати струни, що так довго мовчали. З початку почувся тихий, жалібний дзвін, а потому голос зміцнів. Богдан був добрим бандуристом і музикою; струни затремтіли, і полилися протяжні думи та скочні шумки. Голос бандури долетів також до бабинця, і всі члени родини зраділи; найсміливіші відважилися навіть відчинити трохи двері батькової світлиці, а інші стояли в сінях і з насолодою слухали чудові рідні пісні. Богдан не помічав своїх укритих слухачів, і весь віддався музикальному настроєві; з інструменту вилітали і могутні, і ніжно сумні звуки... І дивно: величні, повні перемоги думи звучали навіть в мажорному тоні якимось широким сумом, а жартовливі, скажені танці кипіли звуками мінорними, які хапали за душу. Ніби навіть дика веселість цього, забутого щастям народу була лише поривом розпуки від накіпівих страждань та сліз. Захоплюючися все більше, Богдан почав також підспівувати своїм гучним і сильним голосом; з початку тихо, а потому сміливіше і голосніше розляглися по світлиці поетичні слова:

Ой, із широкого степу, із роздолля,
Вилітала орлом наша воля...

В думі говорилося про подвиги козака, про його завзяття, про його волю, а потому тим самим степом їде він хитаючися в сідлі, та не хміль його переміг, а тяжке горе, від якого навіть кінь хилить голову; то не проста недоля, а неминуча: переорано степ, спутано ноги коневі, і впялася стріла в серце козаке. Козак умирає серед степу і скликає вільних орлів правити тризну на білому козацькому тілі:

Гей, злітайтеся до ранньої денниці,
Ви, орли, мої вільні птиці;

Помяніть мене о півночі,
Дзюбайте сміливо козацькі очі!

Могутнім і пристрасним голосом проспівав Богдан ці строфи. Звуки його голосу, супроводжені бандурою, непереможною силою тягли до себе слухачів; діти, самі того не помічаючи, опинилися вже серед світлиці. Ганна стояла біля дверей у німому захопленню, з мокрим від сліз обличчям і дивилася на Богдана. А в Богдана теж набігали на вії сльози. Він обернувся і, помітивши несподіваних слухачів, відразу вдарив по струнах, і змінив сумну пісню на веселий танець.

Колиб мені лиха, та лиха,
Колиб мені свекрухонька тиха!

— Гей, діти! — гукнув він під бренькіт бандури. — танцюйте горлицю!

Ой, дівчина горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, та й умер!

І пустилися Тимко з Катрею у танець, а Богдан приспівував далі.

Веселий настрій відразу запанував скрізь; почувся гомін і сміх, розчинилися ширше господарські двері, з'явилися в них голови нових слухачів, і почулося в сінях покотіння дівочих закаблуків та дзвін козацьких підков..

Лише пізно заснув Богдан, заколисаний солодкою хвилиною спокійної радості й тихого родинного щастя, заснув з невиразною свідомістю, що це для нього недосяжний рай.

Прокинувся аж вранці, і його вразив синювато-білий відблиск на стелі і на стінах, який наповнив кімнату веселою грою світла. Бадьоро схопився з ліжка і глянув у вікно, вгадавши відразу причину цього яви-

ща: на деревах і на майданчику лежав легким пухом свіжий сніг. З молодим життєрадісним почуттям перейшовся Богдан по подвір'ю і по саді, вдихуючи повними грудьми свіже, злегка морозне повітря, а вернувшись, з подвійним апетитом узявся до сніданку — гречаних вареників зі сметаною, як тут раптом увійшов до нього в двері, низько кланяючися і обтираючи обмерзлу бороду, його арендар Шмуль, увійшов і спинився коло дверей, чекаючи покійрно, поки нан господар поснідає.

— А що скажеш, Шмулю? — звернувся до нього Богдан, заспокоївши перший голод.

— До мене, вельможний пане, — оглядався таємничо Шмуль, — приїхав Абрумко, добрий, чесний жидок, мій родич.

— Ну, а мені що? Хоч би й два родичі, — і Богдан брав ложкою вареник, кидав його в густу сметану, а потім, перевернувши два рази, клав його, притримуючи вуси, до рога.

— Він, вельможний пане, знід Бару, з Війтівців, коли знаєтє! Добру має аренду, і жінка в нього добра, і дев'ятеро дітей.

— А хай їх він собі на шию повісить! Ото мав з чим прийти!

— Він до мене і до вашої мосці по раду приїхав.

— По яку раду? Ще, хвала Богові, жидівським рабіном не був, — закурив Богдан люльку.

— Бачите, вельможний пане, йому дають добрий гешефт: ми з ним робили рахубу. Ой, який слічний гешефт! Тільки він боїтьсє, — підійшов Шмуль близько, сперся руками на стіл і нахилився до Богдана, ніби бажаючи сказати незвичайно цікаву, секретну річ.

— Який там гешефт? — пустив Богдан Шмулеві в ніс густий дим.

— Фу! — почав у полу кашляти жид. — міцний

тютюн! Добрий тютюн!... Фе! але я маю для його місці ще кращий! Так от, пане добродію, що йому дають в аренду — хлопську церкву!

— Що-о? — відхилився Богдан і витягнув з рота люльку. — Як? Я не дочув.

— Віддають йому в аренду, кажу, церкву.

Богдан видивився на жида і погрозово нагнувся; новина була така нахабна й несамовита, що Богдан думав, що жид збожеволів, тай тільки.

— Та ти що, блекоти нажерся, чи тобі Рифка гуглем мозок відбила? — гукнув грізно.

— Далібуг, вельможний пане, — відскочив переляканий Шмуть, аж пейси в нього підстрибнули, — я не брешу... він мені присягався... се поцтивий жидок... просто віддає пан в аренду, як коршму... заплати тільки рату, а сам бери від хлопів гроші за тебе — за христини, за похорони, за службу...

— І ти цьому паршивому своєму родичеві не вирвав язика? де він? — підвівся Богдан.

— Ой, пане ясновельможний... він нічого... зовсім... нічого...

— Він узяв цю церкву в аренду?

— Ні, пане, боїться... Воно корисно... по рахубі...

— Ах ви, чортове зілля! наступав Богдан. — Вже й за рахубу? Та хіба вам не жаль ваших голів? Адже так чи інакше, а буде розправа за таку наскудну справу, і перших побють вас!

— Звичайно, вельможний пане, і я кажу те саме... і я кажу те саме Абрумкові. А він на це, що пан мовляв заспокоює, ніби жовнірів і кварцяного війська досить... та ще панських надворних команд... що тепер, каже, ні козаки, ні хлопи бунтувати не посміють, бо, вибачайте добродію, їм шкіру здеруть...

— Брешуть іроди! не здеруть! — так ударив Бог-

дан по столі люлькою, що вона розлетілася на дрібні ку-
сочки, а переляканий жид підскочив і присів коло по-
рогу. — Коли ти хоч подумаєш про те, — підійшов він
до жида, почервонівши від кривавої образи і стиснувши
кулаки, — то краще тобі було-б і на світ не родитися...
скажи це і Абрумкові, і всім жидам. Коли хоч один
з ваших пейсатих поласиться на таке безбожне діло, то
зітремо все ваше плем'я на землі!... Знай, ти, юдо, що хай
тільки Абрумко візьме, доторкнеться своїми нечистими
руками до церкви, то я з тебе і твоїх жиденят дух ви-
трясу! — схопив Богдан поблідлого як полотно Шмуля
за ковнір, підніс догори і струснув у повітря.

— Ой, гевалт! ратуйте! вельможний пане! — унав
Шмуль до ніг Богданові. — Ніколи на світі!... усім за-
бороню! щоб я не переступив...

— Геть! — трохи заспокоївшись, тупнув Богдан но-
гою і виштовхнув одурілого жида за двері.

Остигнувши від гніву і зваживши холоднокривно
всі обставини, Богдан спинився на тому, що така річ
з боку панів неможлива, що це було би страшним, нечу-
ваним на всьому світі насильством, що не подуріли-ж
вони, не осатаніли зовсім. Пішов Богдан до священика,
отця Михайла, поговорити про те. Хоч священик також
уважав те неімовірним, та всеж таки в душі сотника во-
рушився сумнів, з глибини вставали привиди страхіть
і тяжким прочуттям лягали на стрівожене серце.

Був вечір. Ніби велитесьький рубін, догоряло сіда-
юче сонце. Його яскраво червоне проміння закрашувало
пурпуром верхи високих яворів, присипаних злегка сні-
гом і відсвічувало ніжним рожевим відблиском на білих
покровах долішніх галузей; воно грало червонилем та-
кож на вікнах Богданової світлиці, які виходили в сад,
горіло кров'ю на дорогих прикрасах гаківниць і на стру-
нах бандури.

На низькій турецькій канапі, спершися ліктями на коліна і схиливши на руки буйну голову, сидів у глибокій задумі Богдан. Він так замислився, що навіть не помітив, як тихо ввійшла до нього Ганна і спинилася коло дверей, уся перейнята сумом за дорогого для всіх батька. Струнка її постать, освітлена ліліовими півтінями, здавалася тепер легкою, воздушною... Тяглася мовчанка; нарешті несвідоме, глибоке зітхання Ганни змусило зітхнути Богдана і піднести очі.

— Ганно, люба моя, я й не помітив тебе... А що? — обізвався він до неї мягким, сумовитим голосом.

— Я... — змішалася якось Ганна, — хотіла спитати дядька, чи не можна хоч тут примістити людей... ось у двох хатах для робітників, що за током?

— Яких людей? — стрепенувся Богдан, і якась тривога блиснула на мить в його погляді.

— Оповідать, — підійшла ближче до столу Ганна, — в далекому хуторі, в байраках і в лісі появилися цілі родини людей... також діти між ними... а тепер холодно, незабаром зима буде.

— Родини з дітьми? Як дикі звірі? — схопився схвильований Богдан і пішов до дверей. — Треба негайно туди поїхати і розвідатися.

— Не турбуйся, дядьку, я вже дала приказ, послала Ахметку, а тобі самому тепер їхати нема чого: адже верстов вісім звідси; поки доїдеш, буде ніч.

— Мабуть що так, я завтра вранці поїду... Коли Ахметка верне?

— Та ввечері мабуть; я йому наказала, щоби дітей і слабих зі собою забрав... Так може і спізниться.

— Спасибі тобі, дорога. що так розпорядилася. А як ти гадаєш, Галю... Сядь ось тут, поговоримо... Звідки це втікачі? Чи не зпід Стариці? Так ні... Там дітей не могло бути.

— Я теж думаю, що ні, і що до часу не виходить... Може бути, в далеских від нас селах почалися такі утиски, що нарід не годен стерпіти, от він і тікає.

— Так, це найпевніше, і коли це лихо почалося, то неминучо розіллється по всій Україні.

— Невжеж проти цього лиха не можна боротися? — здригнулася Ганна і спинила на Богдані свій допитливий погляд.

— На нещастя, без народу годі боротися... Я в цьому глибоко переконаний, — сказав сумно Богдан, — хоч багато думав не так, ось і твій брат; та вже час нам покликати на допомогу мужности розум: проти грубої сили треба поставити хитрість, проти нахабного нападу — тайний підкоп, проти пияної сваволі — тверезу, братерську спілку... Треба і в своїх домаганнях бути уміркованим і не домагатися неможливого... адже країна не може бути без робочих рук... Усякому своє: лицареві — меч, купцеві — вага, а рільникові — рало. І в Письмі сказано: інша слава сонцеві, інша — місяцеві і зорям.

— Алеж наш нарід завсіди був свобідний, і його земля прадідне майно, а шляхта відбирає і хоче вільний люд повернути у своїх підданих.

— Так хай цей люд теж стоїть за себе, — закурив Богдан люльку, — а то на Запорозжя тікають, ще охотніше йдуть на слободи до панів, а як козаки за себе та за них несуть голови, їх і не видко.

— Щож? Поки пани додержують свобід, поки добре живеться, так чогож їм хвилюватися? Наш нарід любить землю, хліборобство...

— Ні! — подражнено почав Богдан, закинувши ногу за ногу, — коли уважаєш, що земля твоя власність, і що ти сам не запродуєш нікому своєї волі, так стій на своєму і не йди на примани, а коли борці піднімають

мечі, так ставай усі до одного в їх ряди: або кости зложки, або ворога переможи — так я розумію.

— Алеж таких голов, як у дядька, нема більше на Україні, — з глибоким чуттям зауважила Ганна.

— Що ти — любя! Україна не бідна на голови, та тільки все нарізно йде... Тому то нас і перемагають, та й нарід усе досі терпить... Значить, мало ще ляхи йому сала за шкіру залляли; коли припечуть його більше, тоді або підійметься він, коли Бог покликав його жити на світі, або покориться зовсім рабській долі, коли засуджений на загибель.

— Невжеж треба бажати ще мук нашому нещасливому людові? Невже без цих сліз неможливий ратунок? — заломила Ганна руки і безнадійно похилила голову.

— Неможливий, — суворо й понуро сказав Богдан, — і вони дочекаються, що шляхта затягне в ярмо їм шиї і поверне у волів підяремних, і так буде, бо не буде кому відбити насильства.

— Як, дядьку? — сплеснула руками Ганна, й її очі з жахом отворилися, — така страшна доля загрожує нашому рідному краєві?... І невже в нього не знайдеться оборонців?

Богдан поклав люльку, обвів понурим поглядом усю світлицю і звисив голову, а потому вимовив прибитим голосом:

— Гадаю, що ні, і ця тяжка дума ссе мені серце, точить силу, — зітхнув він і потер рукою по чолі, ніби бажаючи добути звідти тяжку думку. — Ось тут у мене зібралися, думали, радилися, та путнього нічого не придумали... Нема в нас справжніх сил, щоби поміритися з Польщею. Завзятців, які з усміхом, весело понесуть життя своє в саме пекло, таких лицарів, яких і на цілому світі немає, таких у нас набереться не мало, та що

вони зможуть? Чесно, зі славою поляжуть, а нарід лишиться все рабом і тільки стогоном у пісні буде згадувати їх славне ім'я!

— Ні, такого страхіття не може бути! — підвелася Ганна і склавши побожно руки, підняла до старого образу, освітленого лампадкою, поважний, майже суворий погляд.

— Цього Він, якого за нас розіпняли, не допустить!

— Він всесильний, все може: і світила, і зорі впадуть і повстануть по одному його слову, та видко ми прогнівили милосерного і відвернув Він від нас своє око.

— Його милости і любови немає границь, — тихо з глибокою вірою вимовила Ганна.

— Все це так, моє золоте серце, та тільки Богові молися, а сам безнастанно працуй! А тепер, що без пастиря череда овець? — сказав Богдан, і в голосі його тремтіло таке тепло, така сердечність, що в Ганни стрепенулася душа, і легкі румянці вкрили бліді щоки.

— І потерпимо, але не впадемо в покірливому безсиллю! — гукнула дівчина, й її очі засвітилися і потемніли. — Ми маємо оборонця і борця!

— Хто, хто, Галю?

— Наш перший лицар, Богдан!

— Люба моя! — сказав Богдан. — Ти не вмієш підлещуватися, але тебе осліплює твоє прив'язання, твоє чудове серце... Куди мені!

— Ні! — запалилася ще більше Ганна. — До чого сумніви? Голова нашого батька не повинна хилитися від дум, а повинна дивитися гордо й сміливо в очі нашій долі; я вірю, глибоко вірю, що Господь тобі дасть і силу, і розум, і завзяття, що його десниця на твоєму чолі, — вже майже несвідомо, натхнено говорила вона, і голос її розлягався владно. — Вся Україна на тебе тільки й дивиться і в тобі покладає надію; вона схилиться пе-

ред твоїм словом, і коли настане слухний час, усі підуть за тобою, і навіть у слабих горлиць виростуть орлині крила!

Уся постать дівчини, енергійно нахилена наперед, з піднесеною рукою і палаючим поглядом, дихала силою і красою; на її чоло впав останній промінь сідаючого сонця, ніби пророче натхнення, яке злетіло з неба.

Х.

Буря, яка знялася в ледве заспокоєному серці Богдана, незабаром знову затихла. Раз, що повідомлення Шмуля не потверджували ніякі сторонні чутки, а друге — недоля втікачів забирала всю увагу господаря і змушувала його від ранку до ночі клопотатися разом з Ганною про тих нещасливих. Нарешті, переляканий Шмуль почав пізніше виширатися й говорити такі дурниці, що Богдан почав уважати його самого за винахідника проекту нових арсид і заспокоївся. Життя знову потекло на хуторі так тихо і спокійно, як води глибокої ріки по мягкому руслі.

Богдан віддався господарським клопотам і почував, як цей новий приплив праці та любов, яка окружувала його, з кожним днем утихомирювали і загоювали його душевні болі; він міг би навіть уважати себе щасливим, як би цієї мирної праці не порушували безнастанні думки про будучність та квиління голодних, які збиралися до нього що дня. А їх з'являлися цілі юрби. Це були худі, обдерті люди, з зарослими обличчями, розкуйовдженим волоссям. Жінки були вимучені й худі, діти всі жовті як віск, з одутлуватими щоками і великими черевами, які перешкаджали їм ходити.

Коли морозним ранком Богдан виходив на ганок, вони вже товпилися навколо худі, голодні, загортаючися в подерті свитки.

— Господи, що робити мені з вами? — питав Богдан, з сумом дивлячися на тремтячу юрбу.

— Що хочеш, батьку, тільки не жени! Умремо тут, все одно йти нам нема куди! — стогнали жалібні голоси.

— Та звідки ви всі? — дивувався Богдан.

— З табору Гуні! — чулося з деяких кутків.

— Чомуж не йдете назад до своїх власників? Коронний гетьман прощає всім.

— Ех, батьку Богдане, — виступив з юрби старий, сивий дід. — Адже ти сам добре знавш, яке гетьманське прощення! З добра люди холодною зимою з теплої хати не побіжать... Знищив наші хати і добро Потоцький, пограбував останнє, а чого не міг забрати — спалив. Збіжжям коней годував, а людей, які вернули назад до своїх хат, казав садити на палі і бити на смерть калчуками. Скільки наших померзло по глибоких ярах! — махнув дід рукою, обтираючи рукавом підслізуваті очі. — Ось скільки сиріт позбирали ми, — і показав на гурт дітей, заляканих, брудних, з задубілими руками і з підпухлими від сліз очами. — Грудних ми кинули, хай вже замерзають на материних грудях. — все одно їм не жити! А там у Господа Бога їм, неповинним янголяткам. — затремтів голос діда. — знайдеться теплий захист. Не жени нас, батьку, прийми хоч за харч! — зняв він шапку і низько перед Богданом поклонився, а за ним усі скинули шапки і почувся несміливий плач жінок та тоскне квіління дітей. — Вірними слугами до самої смерти будемо! — голова старого тряслася, і червоні очі плакали. — Ой, повір, батьку, не легко кидати свої гнізда в таких роках!

— Діду, та хіба в мене може бути таке на думці — проганяти своїх рідних людей? Тільки ось горе, що дівати вас нема куди, — відвертався на бік Хмельницький, — повне все подвіря, всі хати, навіть у підсусідків...

— Є дядьку, є куди! — чувся за ним кожного разу тремтячий голос. Богдан оглядався і бачив бліду Ганну. — Ми помістимо їх у шобах, в коморах, дядьку, — казала вона, здержуючи своє хвилювання, — не можнаж так вигнати цих людей!

— Добре, моя ясочко, добре, — ласкаво всміхався їй Богдан, — веди їх, нагодуй, та дай хоч кожухів, а ми вже там придумаємо, що робити!

Одначе придумати було нелегко. бо вже і двір був переповнений, і в кожного підсусідка сиділо по два, по три бідолахи, а їх приплив не зменшувався. Тепер приходили вже втікачі з північної України; вони приносили страшні звістки про нові й нові звірства панів, про утиски з боку уніятів. Кожна така звістка наново порушувала біль у Богдановій душі. Одначе треба було придумати, що робити з утікачами, і цю думку подала Ганна. Вона дораджувала Богданові заселяти втікачами землі, які подарував йому король Володислав по другий бік Тясмина. Богдан радо захопився за цю думку. Почалася на хуторі робота. Поселенцям давали дерево на нові будівлі, гроші і збіжжя; підсусідки помагали їм у праці. Як оживилися ці жовті, вихудлі обличчя, беручися до будови нового свого житла! Холод перешкаджав, та від цього лиха було мало. Їм усміхалося нове, щасливе, тихе життя. І хатка за хаткою повставали по балках маленькі оселі. Повеселілий Богдан їздив що дня оглядати будови, гати, дороги і млини. Все було в порядку, скрізь працювали, по порожніх землях кипіло нове життя, і це дуже втішало господарський дух Богдана.

Як привмно було в морозний зимовий день їхати в короткому кожуху на вірнім Білаші оглядати свої маєтки! Навкруги слалася безкрая снігова рівнина; де-не-де чорніли рідкі ліси; по невеличких балках ховалися оселі: кущі і дерева навкруги хат гнулися тепер ще

нижче під тягарем снігу. Самі хати з їх низькими, покритими снігом стріхами, здавалися білими грибками; та сизий дим, який підіймався рівним стовпом до неба, повідомляв про працьовите життя, яке кипіло по хуторах. І Богдан ставав у стременах, оглядав усю околицю і з гордістю почував, що все це діло його старань, його рук.

Про послів до сойму не було ніяких звісток. І в такі хвилини думки про положення України, здавалося, застипляли в ньому.

Вид тих людей, що їх уратував, наводив солодкий спокій на його душу, і так хотілося Богданові задержати його як найдовше, на завсіди!

Як приємно було вертати до дому швидким чвалом. Уже здалека підіймали на зустріч Богданові свої поважні голови стирти на тоці. Чувся дим житла. В морозному повітрі розлягалось різке гавкання собак. Ніжний, рожевий відблиск падав на снігові покровці. У високому небі засвічувалася холодна блискуча зірка, а з вікон будинку дивилися червонаві, теплі вогники; там чекала на нього люба родина.

Колиж увечері збирали зі стола вечерю, гасили свічки, і всі збиралися коло вогника навколо грубки, дід з Богданом починали довгі розмови про битви, про морські походи, про здобування турецьких міст. І тихо ставало в півтемній світлиці, тільки весело тріщали в грубці дрова. Перед образом світилася лампадка, та часом коротка Богданова люлька освічувала його захоплене обличчя.

Дід пам'ятав ще Лободу та Наливайка. З яким захопленням говорив він про них! — Ге-ге-ге, дітки! — починав він завсіди своє оповідання, — це ще давно, давно було, коли проклятої унії не видумували пани та ксьондзи. — А коли діло доходило до останньої битви Нали-

вайка, до того, як його зарубали в таборі самі збунтовані козаки, — голос діда вривався; він понуро відвертався на бік і додавав, глибоко зітхаючи: — ох, і добрий же був козак! І сам гарний був, та такий гарний, що жадна дівчина, жадна молодиця не могла його забути! Молодець був! Яке золоте серце! Для кожного мав ласкаве слово, веселий привіт! А вже хоробрий був... — та тут дід тільки махав рукою і додавав тихо: — не бачити мені таких козаків!

Богдан розповідав про страшну Цецорську битву, про старого гетьмана Жолкевського, про те, як він, Богдан, тікав з турецького полону. І легко було говорити про те коло теплої, рідної грубки, а всі ці колишні лиха здавалися старими казками сивої давнини. А коли Богдан згадував про Смоленську битву, він знімав дорогу шаблю з дорогоцінною ручкою і поклавши її собі на коліна, обіймав за плече Тимоша і казав, показуючи на неї: — Памятай, Тимошу, ти в мене найстарший в роді; ця шабля дістанеться тобі..., памятай, що батько заслужив її чесно з рук самого королевича; ти будеш носити її, і ти мушиш бути гідним її. Слухай мене і розповідж про цю битву і дітям, і внукам — хай перейде її слава з роду в рід.

А Тимош стискав свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози виступали в нього на очах.

Діти засипляли під довгі оповідання, під виття вітру в комині; одна тільки Ганна сиділа, ледве дихаючи, з поблідлими щоками і з очами, які широко дивилися в глибоку темряву. У вікна бив м'який сніжок. З великої кімнати чути було тихий спів і фуркотіння веретен. А в розчинені двері, спершись на свійому ліжку на ліктію дивилася на освітлений вогнем печі гурт недужа Богдана жінка; головки дітей купчилися коло батька, Юрась спав на колінах у Ганни, а дід поволі хитав своєю сивою

головою. І тихі сльози, одна по одній, падали з пожовклих, привялих щок передчасно постарілої жінки. Чогож плакала ця напівмертва жінка? Чи тому, що їй швидко доведеться розлучитися з цим захисним, теплим життям і пірнути в якусь холодну, невідому вічну нітьму? Ні, вона дякувала Творцеві за ці щасливі хвилини, які ще прикрашували її недовгі дні.

І тихе щастя царювало в Богдановім домі, і здавалося, криваве горе не заглядало і не загляне сюди ніколи.

Ахметка тимчасом не раз і не два їздив з доручення Ганни до Золотарева, до її брата, і завсіди повертав до дякової хатки. Такі поручення він почав винаходити їй сам, та все заявляв перед Ганною готовість послужити. Вона всміхалася, завсіди годилася з Ахметкою і тим робила йому незвичайну радість. Не знаючи з дитячих літ літ ні матері, ні батька, ні свояків, він цілим серцем привязався до сироти, яка також самітно росла в маленькій хатці. Батько звертав на неї мало уваги: він більше дзвонив то в чарки то в дзвони... І росла собі маленька Оксана майже без усякого догляду, бо стара баба, яка помагала дякові в його нескладному господарстві, заразилася від свого господаря погубною пристрастю до горілки і більшу частину часу спала на печі. Сирота Оксана теж звикла до Ахметки: як тишилася вона, коли він приїздив! Він один привозив їй гостинці, він один нестив її...

Швидко зіскочив Ахметка з коня, привязав його до тину і пішов до низенької хатки. Ранній зимовий сумерк спускався вже над селом; по снігу тяглися лілові тіни. З того боку, де сховалося сонце, ще виднілася яскрава червона смуга, але в вікнах хатки не видно було світла, і вся вона виглядала опущена. Ахметка ввійшов до сіней, постукав до дверей, та ніхто не дав відповіді. Він відчинив низькі двері і ввійшов у хату. В хаті було

темно й холодно. Все було вбоге й неохайне. Коло розтвореної печі на припічку лежала купка зимного попелу та чорних вугликів; тут стояло також кілька порожніх глечиків. З залічка чулося чиєсь сонне хропіння. Біля покритого мереживом від морозу віконця сиділа дівчинка літ десяти, загорнена в теплу юлку. Вона притулила личко до шибки і так задумалася, що навіть не помітила, як увійшов Ахметка. Він підійшов, сів поруч неї на лаві і тихо покликав дівчинку: — Оксано!

Дівчинка здригнулася й обернулася; та коли вона побачила Ахметку, все її личко освітілося діточою радістю і з криком „Ахметко!“ вона кинулася до нього й охопила його шию.

А це було чудове маленьке личко з трохи задертим догори носиком, великими карими оченятами і тоненькими як шнурочок чорними бровами. Щічки її були подібні до бросквині, — так само смагляві з ніжним пушком.

— Яка я рада, Ахметко, мій любий, гарненький! — говорила вона, гладячи його рученятами по щоках. — Так сумно без тебе!

— Рідненька моя, не можна Ахметці що дня їздити, — цілував він її в голівку і гладив по волоссю. — А ти все сама сидиш?

— Все сама, — сумно казала дівчинка, — тато рідко буває дома, а як верне червоний, то дуже сердитий, а баба все спить.

— А до дітей чому не побіжиш на село? Погралася-б з ними.

— Босій холодно, та в цій юпці годі бігти, та й діти мене женуть, — сказала вона, нахиливши голівку.

— То ти, моя біднесенька, все так і сидиш?

— Сиджу та чекаю на Ахметку.

— Ти, моя люба! — поцілував він її дзвінко у пухнатеньку щічку.

— А то я ще сиджу і все думаю, — всміхнулася і кинула на Ахметку зпід довгих вій короткий погляд.

— Про щож ти думаєш, дурненька?

— Про що? — піднесла дівчина головку і казала далі сумним голосом: — думала про те, як би мені піти далеко в ту країну, де сідає сонце; там би я вийшла на край неба і пішла-б небом, блакитним гладеньким шляхом до самої середини, подивилася-б на місяць та зорі і на землю звідти! Там так тепло й ясно, а тут так холодно, так темно, Ахметочко! — вимовила вона жалібно, обвиваючи його шию рученятами. — Скажи мені, чи можна знайти цей шлях?

— Що ти, Оксано, — погладив її по головці Ахметка, — коли підеш на захід сонця, ніколи назад не вернешся! До кінця світу ногами годі зайти, тільки чорним конем з білою гривовою можна доїхати.

— А де такого коня можна добути? — блиснула Оксана оченятами.

— Не знаю де. А тобі хіба не жаль би було і батька, і Ахметки?

— Жаль, — відповіла Оксана, — тільки-б я і його і тебе бачила звідти згори... Адже сонце бачить усіх нас... А баба каже, що також матуся на нас згори дивиться... То я-б побачила також її. — Дівчинка замовкла, а потім додала тихо, тулячися до плеча Ахметки: — Ахметко, а в тебе мама була?

Ахметка обійняв шийку дівчинки.

— Була, Оксано.

— А ти її пам'ятаєш? — сказала Оксана, заглядаючи Ахметці в очі.

Лице Ахметки набрало суворого виразу.

— Не пам'ятаю, — відповів він. — Її татарин зра-

бував, оповідав мені батько Богдан, а коли наші пограбували улус, татарин не міг забрати її з собою і вбив, а сам утік і мене кинув. Батько Богдан узяв мене і привіз до дому.

— Ага! То ти татарча? — вже зовсім весело розоміялася Оксана, лукаво дивлячися на Ахметку.

— Не згадуй про те, Оксано, — насупив брови Ахметка, — моя мати була козачкою.

— Ні, не буду, не буду, — залопотіла дівчинка, помітивши невдоволення на обличчю свого товариша, і схопила його рученятами за щоки, — не буду, Ахметко... Нуж, не сунся, а то заплачу. — Та коли Ахметка вже всміхнувся, вона все таки спитала потихеньку, ледве дивлячися на нього зпід спущених вій: — А чи правда, що татари родяться як щенята сліпі і не бачать цілих дев'ять днів?

Личко її було таке смішне в тій хвилині, що Ахметка не міг розгніватися і відповів, розсміявшись:

— Не знаю, голубко, то мабуть брехня!

— А чи правда, Ахметко, — казала далі Оксана вже сміливіше, спираючися йому рученятами на коліна і заглядаючи в очі, — чи правда, що за морем живуть чорні люди і ходять головою вниз, а ногами догори?

— Не знаю, — усміхнувся Ахметка, — старі люди так кажуть.

Та Оксана вимовила сумно, надувши губи:

— Щож ти нічого не знаєш, а ще козак! Ні, вже краще я піду блакитним шляхом на небо, там Бог та янголи живуть; у них тепло й ясно, вони їдять з таких золотих полумисків ось такі, — широко розвела вона руки, — позолочувані вареники.

— Ах, ти бідна дівчинко! — розсміявся Ахметка. — Та ти мабуть не вечеряла, а я тобі гостинця привіз від панни Ганни та забув віддати.

Ахметка швидко вибіг з хати і прийшов з мішочком у руках.

— Ось тобі сир, звариш собі завтра вареничків, хоч не золочених, а гречаних; вони будуть смачніші від золотих. А ось також масельце свіже. Та почекай, чи є в вас бараболя?

— Є, Ахметко, там у коморі зсирана, — зраділа Оксана, дивлячися на свіже масло та сир.

— Ну, то я запалю зараз в печі, — весело говорив Ахметка, — ми спечемо бараболі і зробимо таку вечерю, що й гетьманові хоч куди!

Коли веселий вогник в печі розгорівся, затріпали й зашипіли дрова, Ахметка відтріб горячий попіл, кинув у нього бараболю, зачинив двері, щоб не віяв вітер, присунув лавку і сів з Оксаною перед печею.

— Як тепло, як добре! — говорила Оксана весело, почервоніла від вогню, простягаючи до печі змерзлі рученята і пильнуючи бараболю, сховану в горячій попелі. — Ахметко, розповідж мені гарну, гарну казочку!

— Та я, голубко, не знаю.

— Ні, ти не хочеш, не хочеш! — надула дівчинка губки. — Ти знаєш усе. Скажи мені, чи правда, що перед Різдом на святій вечір Христос літає над землею і дивиться, що роблять діти на землі, і коли хто побачить Христа і попрохає його про що, він завсіди сповнить це прохання?

— Правда! — упевнено відповів Ахметка. — Він летить на великій, великій зорі з золотим промінням, і всі звірі в лісах збираються в одну долину, щоб побачити його.

Тимчасом смачний запах печеної бараболі розійшовся по всій хаті.

— Готова, готова! — вдарила в долоні Оксана.

Ахметка почав обережно витягати її паличкою.

Коли бараболя трохи остигла, і Оксана заспокоїла свій перший голод, Ахметка витяг з кишені вязку сушених яблук.

— А ось тобі, Оксано, ще на закуску. Ну, чи не правда, гетьманська вечеря?

— Ахметочко, любий мій, як я тебе люблю! — гукнула Оксана, притискаючи вязку яблук до грудей і обіймаючи хлопця за шию руками. — Слухай Ахметко, — казала дівчинка вже поважно, гризучи своїми білими як у молодій мишки зубками сушені яблука і підіймаючи на нього поважні оченята. — Адже правда, коли я виросту, ти оженишся зі мною?

Молоденьке лице Ахметки з ледве засіяним вусом рантом покрилося густими румянцями; він відсунувся від дівчинки і кинув на неї з боку погляд.

— Ти не хочеш, ти не хочеш! — гукнула Оксана, помітивши рух Ахметки, і на її очах з'явилися сльози.

— Оксано, — заговорив Ахметка, беручи її за руку, — ти це правду кажеш? Ти хочеш піти за мене?

— Звичайно, — гукнула радісно Оксана. — А за когож мені піти, як не за тебе?

— Тоді пам'ятай, Оксано, — вимовив упевнено Ахметка, — і чекай на мене! Коли я стану запорозьким козаком, я приїду і візьму тебе.

І діти раптом споважніли і замовкли, тримаючи себе за руки... А червоні, догораючі дрова освічували їх молоденькі, задумані личка теплим цілющим вогником...

XI.

Одного разу, коли Богдан, веселий і щасливий, вертав зі свого звичайного обїзду, Ахметка, беручи від нього коня, повідомив його, що якийсь бандурист чекає на нього в кімнаті.

Неприємне, тупе почуття заворушилося в його душі. Поспішно кинув на руки Ахметки поводі і швидкими кроками вийшов на ганок.

Увійшовши до своєї кімнати, Богдан зі здивованням побачив бандуриста, який сидів до нього боком. Він був велитенського росту, незвичайно широкий в плечах; не зважаючи на сиву бороду і подерте лахміття, які покривали його тіло і майже закривали лице, він тримався рівно й бадьоро.

Богдан зробив кілька кроків і спинився перед незнайомим дідом.

— Будь здоровий, батьку Богдане, пошли тобі, Боже, вік довгий, багато щасливих днів! — заговорив дід співучим старечим голосом, устаючи йому на зустріч.

Незрозуміла тривога ще більше захопила Богданові душу.

А дід, здавалося, помітив це, — в його очах блиснув веселий, насмішкуватий вогник і, не давши Богданові прийти до себе, він підійшов до дверей швидкими і твердими кроками, замкнув на засув, повернувся до Богдана і гукнув весело:

— Га, га, друже! Добре, значить, я одягнувся, коли навіть товариші не пізнають! А я до тебе!...

— Нечаю! — відступив Богдан і закаменів.

— Так значить, — майнуло в його голові, — пускайся в дорогу під бурі, під страшні буруни! І не відати тобі, козаче, ні відпочинку, ні спокою, не звити тобі до смерті рідного, теплого гнізда!...

Як і куди щез дивний бандурист, не знав ніхто у дворі, та різку зміну з Богданом після того помітили всі. Ніби під тінню навислої громової хмари щезла раптом вся його енергія й оживлення. Його вже не цікавили ні нові оселі, ні господарські клопоти: він ходив зосереджений, мовчазний, майже понурий. Ввечері, коло

вогню, він уже не розповідав про пережите лихо та битви, а сидів мовчки, насупивши чорні брови і встро- мивши очі в багаття. І в таких хвилинах його обличчя, гарне й горде, здавалося суворим і жорстоким, а в очах запалювалися лиховісні, понурі вогники. Та й сидів те- пер Богдан серед своїх рідко, здебільшого він лишався на своїй половині сам і казав приносити до себе велику фляшку і кубок; в цьому часі ніхто не наважувався по- рушити його спокою.

Ніби якесь тяжке прочуття нависло над усім домом. Замовкли пісні й жарти; коли говорили, то старалися говорити тихо, навіть діти зовсім присмирніли. Ганна і ходила, і робила все, як давніше, та її душу захоплював все міцніше й міцніше якийсь тяжкий сум. Чи лишалася вона сама у своїй світличці, чи розгортала пожовклу біблію, або четі-минеї, — скрізь перед нею ставали образи страхіть, які розливалися по рідній землі, і серед усіх цих сліз, криків і стогону ставав як велитень за- всіди один незмінний образ — гордий, величній і дужий. Ганні здавалося, що від одного його голосу розірветься нависла птьма, від одного помаху його могутньої руки зникне вся погань, яка обліщила рідну країну... Ганна старалася піти від нього і не могла. Вона шукала людей, боялася лишатися сама, але й там, і скрізь стояв він перед нею.

Одного разу над вечір Богдан звелів покликати до себе в кімнату Ганну. Мимоволі затремтіла і почула, що боляче стиснула її серце журба. Вона ввійшла і тихо спинилася коло дверей.

— Підійди сюди ближче, сядь коло мене, Ганно! — звернувся до неї м'яко Богдан.

Ганна вся спаленіла, зробила кілька кроків і сіла недалеко на низьку канапу.

— Та як же ти змарніла, голубко! — сказав Богдан.

глянувши на її вимучене лице. — Тяжко тобі, бідолахо, жити в нас.

— Як можна, — хотіла відповісти Ганна, та обірвала на слові і тільки низько спустила голову на груди.

— Тяжко, серце! — зітхнув Богдан. — Ти всім у нас: і господиня, і мати моїм дітям, і друг мені.

— Дядьку! — тільки могла вимовити Ганна, підняла на нього роз'яснені очі і вся змішалася.

— От я тому і покликав тебе, щоб поговорити про тебе, — почав Богдан тихо, беручи її за руку, — бо ти мені, Галю, все одно, що рідна донька. — Рука, яку він тримав, злегка затремтіла. Богдан спинив на Ганні допитливий погляд і казав далі. — Швидко, видко, доведеться нам розлучитися, а чи побачимося всі швидко, і як побачимося, знає один Бог.

— Як? Дядько хоче лишити нас знову? — гукнула Ганна і підняла на Богдана перелякані, сумні очі.

— Не хоче коза на торг, та ведуть! — усміхнувся Богдан, запановуючи над собою. — Та мова тепер про тебе, моя горличко. В нашому бурхливому часі тяжко жити дівчині без міцної та вірної підпори. А яка підпора в життю може бути міцнішою та надійнішою від любого чоловіка?

— Дядьку, дядьку, що ви? — перебила його Ганна, стараючися визволити свою руку.

— Ні, Галю, — казав далі Богдан, спинюючи її. — так Бог зробив, так і повинно бути. „Не довліє чоловікові єдиному бути“, — каже нам Письмо. — Ти вже дійшла до літ, а може бути, через те, що замкнена в нас, не шукаєш своєї долі. Хоч як це тяжко нам, а тобі час завести свою родину. І є такий чоловік, — ніяково казав далі Богдан, стараючися заглянути Ганні в лице, — я його знаю. І лицар славний, і гарний, а вже як кохає тебе!... Чогож мовчиш, Галю? — казав він далі, схиляю-

чися до неї і не помічаючи, як поблідло її лице, як губи її затремтіли, і великі сльози швидко закапали з очей.— Чи застидалася, квіточко? Скажи мені тільки одно слово: адже любий він тобі?

— Не треба, не треба мені нікого, дядьку! — гукнула раптом Ганна крізь сльози, вирвалася від нього і швидко вибігла за двері.

Богдан хотів спершу кинутися за нею і спинився здивований, не розуміючи, що в його словах могло так образити й зажурити цю тиху, добру істоту.

Настала ніч, а Ганна все ще не могла заспокоїтися. Вона сиділа на своєму ліжку, заломивши руки, то вдивляючися в темряву палаючими очима, то знову захлюпуючися слізами. Та щож, щож могло в словах Богдана так страшно тяжко образити мене? — ставила вона собі вже сотий раз те саме питання. — Що? що? — і обурені відповіді бурхливо лилися з душі: „В такій хвилині, коли смерть загрожує тисячам, говорити мені про чоловіка? Мені говорити? Чи можу я про те думати? Ах, так образити мене! За що, за що? Чим заслужила я? — і при одному спомині про слова Богдана гірка образа з новою силою вставала в її душі. — Так, та чому ж коли інші говорили їй те саме, чому ж вона не ображалася? Бо вони їй чужі, бо вони не знають її? Алеж брат теж їй не чужий, адже він для неї найближчий... — з якимось різким, дратуючим болем допитувала саму себе Ганна: — Чому ж йому могла вона відповісти коротко й просто, що не кохає нікого і ніколи не вийде заміж? Не кохає нікого, — поволі, вслухуючися у свої слова, вимовила Ганна і відкинула з чола волосся. — Так, так! І він повинен був знати це краще від усіх! Чому? Бо він знає її, знає, чим зайнята її душа, знає, що в ній нема місця для кохання! — Ганна несвідомо встала з ліжка. Щось тяжко й боляче ворухнулося в її серці при тих словах.

— Ні, ні! — стряснула вона головою, і горячкові думки понеслися в її голові, стараючися заглушити біль, — він не повинен був говорити цього! Як до батька, як до матері привязалася вона до нього, а він, — губи Ганни знову затремтіли, — так легко, так спокійно хотів усунути її!! Та невжеж жалю не було в його серці? Ні, він... здається казав... що тяжко... Та всеж, всеж таки сватав... Брехня! Брехня! — вигукнула Ганна, сама перебиваючи свої думки і спускаючи палаючу голову. — Адже і батько і мати більше люблять своїх дітей, а думають про їх долю, і доньки без образи йдуть з батьківського дому і будують своє молоде гніздо! Чому ж її образило це так тяжко? Чому? Чому? — з нетерплячкою допитувала себе Ганна, закусуючи губи і стискаючи до болю руки. — І знову її думки вертали до Богданових слів. Щойно досвіта заснула вона, вимучена, схвильована до глибини душі. Рано вранці її збудила стара нянька і повідомила, що з Золотарева приїхав гонець і приніс звістку про те, що панові Золотаренкові на полюванні вепр зранив ногу, і хоч рана не є небезпечна, але пан просить Ганну приїхати до нього.

Ганна незвичайно зраділа цій можливості виїхати з Суботова і скинути з себе всі ці почуття, думки й сумніви, які оплутали її тут, як муху павутиння. Швидко одягнувшись, вона пішла до Богдана.

Вона увійшла у його кімнату бліда, з темними плямами під очима.

— Ну, як тобі, моя горличко?

— Спасибі, вже зовсім добре, — відповіла, сну- стивши очі. — Я хочу поїхати до брата.

— До брата? Пощо? — здивувався Богдан.

— Так, — і по обличчю Ганни розійшлися слабкі рум'янці. — Одержала звістку, що на ловах вепр порвав йому ногу.

— Дурниця! Невелика рана, я чув. Хіба в нього без тебе не знайдеться кому перевязати? Загоїться! Через два дні в нас козака танцюватиме.

— Ні, дядьку, — тихо, але твердо відповіла Ганна, — мені треба їхати; я також бабу з собою повеау.

— Ну, роби, як знаєш! Тільки нехай я подивлюся на тебе! — Богдан узяв її за руку і підвів до вікна. — Чого це ти, голубко, така сумна стала? Чи не образив тебе хто?

— Ні, ніхто... За братом скучила, — вимовила Ганна, але почувла, як затремтіли в неї губи, і швидко відвернулася.

— Ну, коли скучила, неволити не буду, — погладив її Богдан по темній головці і похитав головою. — Їдь. Я сам незабаром навідаюся — треба про дещо з Іваном перебалакати.

— Тоді я скажу коней запрягти, — перебила його Ганна, все ще не повертаючи голови.

— А може після обіду? — спинив її Богдан. Та Ганна мовчала. — Так спішишся кинути нас? — сумно зауважив. — Ну, роби, як знаєш сама. Та кажи дати мій старий байбарак на ноги — зимно.

Ганна хотіла щось відповісти, та раптом її плечі затремтіли, вона швидко відвернулася і вийшла за двері.

У сінях стрінулася з Ахметкою. Хлопець був уже одягнений в дорогу і застромив за пояс пару пістолів.

— А ти куди зібрався, Ахметко? — здивувалася Ганна, оглядаючи його від ніг до голови.

— Як куди? — здивувався в свою чергу хлопець. — Панну поїду провозити.

— Так боїшся за мене? — всміхнулася Ганна. — Ну, їдь, там і дякова хата близенько.

Ахметка трохи змішався та потім струснув весело головою і сказав: — а я вже звелів подавати коней.

Ганна відчинила двері і, ввійшовши до жіночої половини, пішла просто до слабої.

— Кидати нас зібралася, Галочко, чи на довго? — жалібно заговорила слаба, підіймаючися в ліжку. — Ох, як ми тут без тебе злишимося? Діти плачуть за тобою.

І справді, діти, які зібралися коло матері, здавалося, тільки чекали цього слова. З голосним плачем учепилися вони зі всіх боків за Ганну, гукаючи всі, як один: „Ганнусю, не їдь, не кидай нас!“

— Бачиш, вони до тебе, як до рідної матері, — гірко веміхнулася слаба, і Ганні здалося, що по її обличчю пролетіла якась темна тінь. — Не лишай їх, Галочко!

— Тіточко, таж я не надовго, адже я верну. — старалася Ганна заспокоїти дітей. Та слаба підняла на неї сумні, якісь незвичайно проникливі очі і вимовила тихо: — Вернеш? Коли? Може бути, вже не застанеш мене.

— Що ви, що ви, тіточко? — нахилилася Ганна до її руки. — подужав брат, і я миттю верну назад.

Слаба обняла її голову, притисла до своїх грудей і шепнула: — Бідна моя, хороша моя!

Ганна чула, що ще кілька хвилин, і вона стратить присутність духа. Вона спішно перецілувала всіх дітей, швидко одяглася, вийшла на подвір'я і сіла в сани разом зі старою бабою — знахоркою.

Сильно рванули коні і швидко побігли. За ними рушили два їздці: Ахметка й ще один козак.

Майнули перші ворота, другі — і сани виїхали на широкий простір, покритий блискучою, білою як цукор пеленою.

Ганна глянула в той бік, де лишився хутір та оселі. Вони стояли засипані блискучим снігом, з зачарованими інеєм деревами; легкий димок підіймався з коминів мо-

лочними смугами до яскраво-синього неба. Все це мало святочний, урочистий вигляд; та від цього блиску червоні кола закрутилися у Ганни в очах. Ганна закрила очі і притулилася до деревляної спинки саней. Коні бігли швидко; грудки м'якого снігу виривалися з під копит і обсіпували сніговим порошком тих, що сиділи в санях. Зрідка лише в балках виднілися ще позначки хуторів, а далі що раз безлюдніше розливавсь навкруги безкрай степ. Тупе, гнітуче почуття все міцніше й міцніше охоплювало Ганну. З кожним кроком коні несли її від того місця, в якому з'осередилося все її життя... Пощож вона кинула Суботів? Пощо? Ганна стиснула свої тонкі руки і з жалем глянула назад. Та там уже нічого не було видно, крім яскравого неба та блискучого снігу...

Час минав: сани плавко летіли наперед, і їх одноманітне хитання почало потрохи заколисувати Ганну; вона замкнула очі і, сама того не помічаючи, почала згадувати своє минуле життя.

Ось уже п'ять літ, як вона живе в Суботові. Яка вона була тоді ще маленька дівчинка! Чи мала тоді бодай чотирнацять літ? У своїх дитячих часах Ганна бачила мало веселого. Батько рідко бував дома, більше козакував, а мати сумувала без нього, боялася, плакала. І Ганні не хотілося йти ні до приятельок, ні на вулицю: вона все сиділа коло матері, притискаючи її худу руку до своїх уст. Вони пильно ходили до церкви і безнастанно служили молебні за раба божого Миколу доти, доки під час повстання Сулими не прийшла до матері сумна звістка. Щож, мати не тужила голосно. Вона все життя жила, чекаючи того...

Замість молебнів прийшли тепер панахиди: та бідна жінка тихо і покірливо танула з дня на день. А брат? Він учився на Січі військового діла. Ганна сама доглядала за слабою матір'ю. Незабаром мати вмерла на її ру-

ках. Дівчину взяв далекий свояк і добрий приятель її батька, Хмельницький.

З початку Ганна чула себе чужою в їх домі... Гей, як це давно вже було! Жінка Богдана не лежала тоді, як тепер. Це була жвава, весела й гостинна господиня: все в неї в хаті кипіло, все в господарстві йшло своєю чергою. Дядько рідко коли бував дома, все їздив у військових справах, а коли вертав до дому, то дуже цестив сирітку. Богданові сподобалася маленька, поважна дівчинка з великими, сумними очима; він часто розмовляв з нею, навчив її читати, і дівчинка показала розумною й уважною. Вона часто дивувала Богдана своїми поважними, не по діточому вдумливими відповідями. А вона? Боже мій, Боже мій, як вона привязалася до доброго дядька! Для неї він був богом, а слухаючи дядька, вона не могла відірвати від нього очей. Також тітка любила її. Скрізь вона старалася допомогти кому небудь в домі, і коли тітка почала слабувати, все господарство перейшло на її руки. Так минуло два роки, і Ганна стала дорослою дівчиною; та дівочі мрії не турбували її. Ні на вечерниці, ні на вулицю вона не ходила, і з козаків, які завсіди гостювали в домі Богдана, ні один не зачіпив її душі. Вона любила їх усіх, а особливо Богуна, бо бачила в них оборонців рідного краю, а доля рідної країни була їй відома з молодих літ. Коли вони збиралися у Богдана, вона прислухувалася до їх розмов з биттям серця, із схвильованою душею, і ніхто не звертав уваги на худеньку дівчину, яка забилася в куток. А в цієї непомітної дівчинки цілий героїчний світ розростався в душі. То їй здавалося, що вона летить в битві разом з цими козаками, то їй здавалося, що вона стоїть у Варшаві перед самим королем, і які палкі промови говорить вона йому! Боже, вона бачить, як сльози виступають на його добрі очі! Він зворушений, він вірить їй, він ро-

зумів положення її рідного краю, і він змінить усе і виграє їх. Та чим старшою ставала дівчинка, тим рідше приходили їй до голови такі палкі мрії, тим частіше приходив задумливий сум, аж поки не сприятелювався з нею зовсім. У церкві, стоячи перед образами, Ганна молилася Богові, щоб він послав спасителя її країні. і чим темніше ставало навкруги, тим яснішою ставала в її душі думка, що спаситель є, що він недалеко. І нарешті Ганна пізнала його! Це сталося з нею тоді, того вечера, коли вона сиділа з Богданом, коли він говорив їй про будучність країни. Ніби божа блискавка освітлила ця думка її душу та й спалила на віки.

Ганна притисла до грудей руки і оглянулася навколо: короткий зимовий день вже наближався до вечера. На заході тяглася ніжна рожева смуга, та сонце ще не сідало.

— Вже й до Золотарева недалеко!—звернувся до неї Ахметка, показуючи нагайкою наперед. — Верстов лять, не більше!

— Як швидко! — сказала Ганна, та радості не було в її словах.

А Ахметка тимчасом нетерпеливо вдивлявся в білу лінію обрію, стараючися як найшвидше доглянути комини золотаревських хат. За пазухою в нього лежав дбайливо загорнений пакунок, а в ньому пара гарненьких червоних черевичків з мідяними підківками, які він купив у Чигирині. Черевички були маленькі і гарненькі, як і віжки, для яких вони були призначені. Від часу останньої розмови з Оксаною, Ахметка почав якось поважніше відноситися до всього. Супроти дівчинки він почував на собі ніби батьківський обов'язок. Кожного разу, як бував у Чигирині, він мусів купити що небудь Оксані: то плахточку, то хустку, то черевички. І дів-

чинка приймала все те з захопленням і чіпляючися Ахметці за шию, говорила по кілька разів:

— Ахметко, коли ти оженишся зі мною, то теж будеш мені все купувати!

— Ну, а хтож тобі купить, дитинко, як не я? — всміхався малий козак, почувуючи сам, як від цих турбот він росте і мужніє з кожним днем.

— Ну так, звичайно! — відповідала Оксана, роблячи поважну міну. — а баба каже, що чоловік повинен бити жінку, і каже, що боїться вмерти, бо й на тому світі стринеться з чоловіком, і що він і там почне її товкти.

— Ні, ні, голубко! — заспокоював її Ахметка. — Бог на тому світі не дозволяє битися. От, коли хто в пеклі опиниться... Там... Ну, там чорти бють...

— Ахметко, я боюсь дістатися туди! — тулилася до нього Оксана. — А скажи, куди ляхи після смерти підуть? — з цікавістю підіймала вона на нього свої темні очі.

— До пекла! — відповів рішучо Ахметка, сунячи при цьому брови.

— А як там буде тісно? — допитувалася Оксана. — Ляхів, Ахметко, багато, — хитала вона з жалем головою.

— Вистарчить місця на всіх! Ми їм шлях прочистимо! — суворо відповідав молодий козак.

— Дай Боже. — зітхала Оксана, складаючи на колінах руки. — бо коли їх там усіх не приймуть, вони знову вернуть на Україну, — погано тоді буде!

Тимчасом на обрію почали невразно зарисовуватися покриті снігом стріхи та верхи дерев. Візник стягнув віжки, махнув батою, гукнув, і коні побігли чвалом.

— Золотарево! — гукнув голосно Ахметка, звертаючися до Ганни. Та Ганна не чула його крику.

Сонце вже хилилося до заходу; легкі тіни спускалися навкруги. Ганна дивилася перед себе померклыми очима і нічого не бачила. Їй здавалося, що нема в неї у грудях ні душі, ні серця. Тяжка смертельна туга мертвим покровом покривала її.

Ворота при в'їзді до села були отворені навстіж. Коні побігли вузенькими вуличками, розкидаючи на боки пухнатий сніг. Та на своє здивування подорожні не помітили ні цікавих очей молодниць коло вікон, ні діточих постатей, повислих на тинах; звідусіль чулося лише завзяте гавкання собак. Здавалося, все село вимерло. Одначе мусіло бути щось інше, бо здалека чути було якийсь дивний галас.

Персіхавши ще кілька вузеньких і кривих вуличок, сани виїхали на широкий майдан і відразу спинилися.

— Чого стали? — спитала Ганна, підводячися: та не треба було відповіді, щоби зрозуміти все.

Весь широкий майдан був повний народу, переважно бабів, старих дідів і дітей, і всі кричали. Коло старенької деревляної церкви та дерев'яної дзвінички стояла купка польських їздців. На дзвіниці, широко упершись ногами в поміст, стояв червоний від гніву дяк. Його руде волосся настобурчилося, голова з налитими кровю очима і роздутими ніздрями похилилася наперед, широкі кулаки стиснені, і весь він нагадував розлюченого бика, який готується кинутися наперед. За ним, уся тремтяча від холоду й страху, стояла босонога Оксана, з голосними сльозами чепляючися за рясу батька.

— Пропустіть! Пропустіть! — гукнула голосно Ганна, стаючи на весь зріст у саях. Чи гучний, наказуючий голос Ганни, чи вигляд розгорячених коней вплинув на натовп: та тільки він розступився, коні вбігли під дзвіницю. Коло неї стояли прості сани, запря-

жені двома парами волів; невеликий відділ з вісімнадцяти узброєних їздців з грубим економом на чолі оточив дзвіницю. Люди були, здається, тут ще більше розлючені. Чулися крики й погрози, стиснені кулаки і ціпки піднімалися догори. Їздці стояли ще нерішучо.

— Та бийте їх, несіх синів! — гукав червоний економ. — Чого стали? А того схизмацького пса прогнати з дзвіниці канчуками.

— Не підходь! — кричав дяк. — Не чіпай дзвона, я його сторож! Голови вам усім розчереплю, а дзвона не дам!

Два їздці злізли з коней і полізли на дзвіницю, та дяк з такою силою штовхнув їх, що жовніри покотилися на землю; один з них ударився головою до сходів, і густа кров залляла йому все лице.

— То ти так, пся креф, лайдаку, гевале, схизматику проклятий! — гукнув економ, стискаючи кулаки. — Спробуєш ти в мене диб та канчуків! Скиньте його!

Шість їздців злізло з коней і вже хотіли вилізти на дзвіницю, коли почувся голосний схвильований крик Ганни:

— На Бога, стійте! Стійте, кажу!

Її поява була така несподівана, що й їздці і економ на хвилину змішалися.

— Стійте, — гукнула Ганна. — Я сестра Золотаренка! Скажіть, у чому справа? Він полагодить усе.

Та перше вражіння минуло; економ глянув на дівчину і побачивши, що коло неї є лише два козаки, відповів з нахабним реготом:

— А мені що до того, хоч би панна була не тільки його сестрою, але навіть матір'ю? Я приїхав узяти те, що належить панові Дембовичеві, і з цею наволоччю зроблю лад і без панської руки!

— Не віддамо дзвона! Не попустимо! Церква

наша! — почувлися погрозливі крики, і натовп прису-
нувся ще ближче!

— Хай тільки спробує! — ревнув дяк, засукуючи
рукави на червоних, жилавих руках.

— Спиніться, стійте, слухайте! — кричала Ганна,
простягаючи руки то до їздців, то до натовпу. — Земля
належить панові Дембовичеві, та не дзвін! Дзвін нале-
жить до церкви, а теперішній пан Дембович — католик.

— Та звичайно, плюнув на хлопську віру! — від-
повів економ, дивлячися на Ганну нахабними, призир-
ливими очима. — І без права міг би він узяти все, що
стоїть на його землі. Та коли панна дбає за право, то
тим більше дзвін належить до нього. Батько його мосці
збудував цю церкву і повісив дзвін; а тепер його син,
пан Дембович, поставив у Глинську костел і звелів
там повісити дзвін, а хлопство, — і голосно зареготався. —
може скликати до своєї церкви, бючи в казани!

— Мовчи, дяше! Церква наша! Не віддамо дзвону! —
розляглися ще грізніше крики в натовпі.

— Почекайте, панове! Не може цього бути, не
може — говорила Ганна схвильованим голосом, стараю-
чися перекричати натовп. — Коли небіжчик побожний
пан Дембович дав дзвін церкві, то дав його на віки. Та
коли його наступник, забуваючи всі божі закони, хоче
відібрати його, то чекай, пане! Ми віддамо йому гроші,
а дзвона не чіпай! Ти бачиш, як лютує народ? Лиши,
не викликай бунту! Поїдемо до брата: він...

— Гей, панно. — гукнув економ, стискаючи на-
гайку. — їдь своєю дорогою, не мішайся до моїх справ!
Вивезти сани звідси! — гукнув він одному з їздців.

Той підскочив до коней, та дістав такий удар цу-
жалном по обличчю, що з голосним криком відскочив
на бік.

— Так ось як? — заревів економ. — Зв'язати бунтівницю і псів!

Кількох людей кинулося й оточило сани, та козак і Ахметка витягли шаблі.

— Заходь ззаду, вали їх! — кричав економ, вимахуючи нагайкою. — А ви схопіть цього схизмацького пса і зв'яжіть його... по руках і ногах!

Коло саней розпочалася битва; селяни вилами та цінами відбивалися від жовнірів. Та незабаром деякі з них упали, ранені шаблями. Зате козак і Ахметка, стоячи на санях, так добре орудували шаблями, що два сміливі жовніри, які наблизилися до саней, упали мовчки на землю.

Баба-знахорка зістрибнула з саней і сховалася десь у натовпі. Одна Ганна стояла на весь зріст, ніби не помічаючи небезпеки. Груди її високо здіймалися, а очі дивилися на дзвіницю. Напад на неї все змагався. Перший жовнір, який виліз на дзвіницю, дістав такий удар кулаком по голові, що впав непритомний, другий схопив дзвонаря за руки, та той відштовхнув його і вдарив ногою; жовнір похитнувся, стратив рівновагу і покотився на долину по сходах.

— Собако! — заричав економ, — запалюйте дзвіницю з усіх боків!

Частина жовнірів з кресалом та губкою кинулася була до дзвіниці, та баби і діди з колами та цінами відтіснили їх.

— Злізай, собако! Стріляти буду! — задихаючися від злоби, гукав економ.

— Стріляй, псе, — заричав згори дяк. — а від дзвону не відступлюся!

Економ підняв пістолю і націлювався. Дяк стояв нерухомо, вхопившись рукою за язик дзвону і заслонюючи собою Оксану.

Економ вистрілив, та в цій хвилині Ахметка, який продерся крізь натовп, ударив його кулаком у плече: в економа рука здригнулася і куля, минувши дяка, вдарила в дзвін... Дзвін жалібно бренькнув.

— Плаче, плаче! — закричала Оксана.

— Стогне, браття! Помочи просить! — гукнув хтось із натовпу.

Ганна зблідла ще більше й заціпеніла.

— Усі на дзвіницю! — гукнув економ.

Жовніри, які були коло саней, кинулися до дзвіниці: з усіх боків лізли на неї узброєні люди.

Між натовпом і жовнірами почалася нова битва.

Однак, хоч як хоробро бився козак і Ахметка, перевага була на боці жовнірів. Уже два з них дійшли до дзвіниці. Міцні кулаки мав дяк, та проти шабель тяжко було йому встоятися. Ще одного пощастило йому скинути з дзвіниці, та два вже лізли на гору. Тоді дяк вихопив зза пояса ніж, ухопився одною рукою за язик давона, а другою перетяв шнур, на якому був привішений язик, і з цією двопудовою мачугою кинувся на жовнірів згори. Жовніри відступили, і один з них упав з розбитою головою.

— Не підходь! — кричав осатавілий дяк, розмахуючи своєю зброєю. — усім голови порозвалюю!

Знову набив економ пістолю, та Ахметка слідив за ним, підкрався ззаду, і цим разом його удар був щасливіший. Правда, тепла шалка оборонила голову пана, та він перекинувся у сідлі; почувся вистріл, і куля влучила коня в шию; кінь рванув і побіг. Черевате тіло економа впало на землю, та нога лишилася в стремені. Кінь біг як божевільний і тяг за собою тіло свого пана. Кількох жовнірів кинулося перехопити коня, а інші, які не помітили цієї події, далі облягали дзвіницю. Та

страшний був тепер дяк, який вимахував своєю мачугою, а до того з села наспіло ще кількох козаків.

Після недовгої боротьби жовніри кинулися тікати. Шість зпоміж них уже поклав своєю зброєю дяк.

— Панове браття! — казала Ганна, тремтячи від хвилювання і з переляком дивлячися на трупи, які лежали навкруги. — Це так вам не минеться. Дембович помститься за все. Приходьте до двору на нараду до брата, а я до пана писаря за радою пішлю. Тут задумують щось страшне, бо інакше він не посмів би зважитися на таке богохульство.

Селяни стояли тепер мовчазно й понуро, творячи коло саней тісне коло.

— А ранених до мене у двір несіть, — казала далі Ганна.

Знахорка, помітивши добрий кінець справи, теж вернула і вже спокійно сиділа на санях. Тимчасом Оксана далі жалібно плакала.

— Дівчинка! Бідолашна! Зніміть її, перенесіть сюди! — звернулася Ганна до когось, та Ахметка вже випередив її бажання. Перев'язавши скоренько одержану в битві рану, він кинувся на дзвіницю.

— Ахметко, Ахметко! — закричала дівчинка, кидаючися до нього і хапаючи його за шию червоними замерзлими рученятами.

— Голубко, ти боса! — гукнув Ахметка, побачивши її посинілі ноженята. — Що ти зробила, бідна дитино! Ходім, ходім, — швидко говорив він, беручи її за ліву руку і загортуючи ноженята в полу свого жупана.

— Не можна, не можна, Ахметко, — зі слізми казала Оксана, простягаючи до дзвона руки. — Ми мусимо боронити його. Батько сказав, що Бог нам поручив його, а вони прийдуть і знову будуть стріляти до нього, а він знову буде стогнати й плакати.

— Не бійся, не бійся! — заспокоїв її Ахметка. — Тепер вони не швидко вернуть. Та ми лишимо коло церкви вартових. Як що станеться, вони зараз повідомлять нас.

Обережно зійшов Ахметка, несучи на руках дівчинку, по старих і ховзких від крові сходах дзвіниці та підійшов до саней.

— Біднятко! — гукнула Ганна, забуваючи зовсім особисте горе. І дійсно, вигляд бідолашної дівчинки міг кожного зворушити. Маленька, худенька, вона вся тремтіла від холоду і страху; по її лиці котилися сльози і застигали на промерзлих щічках; хустка з голови зісунулася і волосся висіло на всі боки. Зі страхом тулилася вона до Ахметки, повторюючи:

— Ахметко. Ахметко, не лишай мене!

— Біднятко, біднятко! — говорила Ганна. — Загорніть її в цей байбарак, положіть сюди! Та їдьмо швидше, її треба відогріти, вона зовсім замерзла.

Оксану загорнули в широке Богданове футро. Тому що візник був ранений, один із селян сів у сани, і подорожні рушили.

Незабаром двір пана Золотаренка наповнився раненими. Рана самого пана не була тяжка, та всеж він не міг устати з ліжка. Ганна зі знахоркою бігала від одного раненого до другого; одному давала гарячу страву, другому перевязувала рану. Лице її зовсім змінилося; ані тіни суму не було на ньому, а на щоках з'явилися легкі рум'янці; очі горіли від припливу енергії та сили, рухи були легкі, зручні й ніжні. Здавалося, Ганна не відчувала ніякої втоми, і до кого-б вона не підходила, кожний чув полекшу від її умілої та ніжної руки.

Тяжче ранених лишено тут в теплій хаті, а легше ранені пішли до дому. Оксану відігріли й відтерли. Червоні черевички, які купив Ахметка, так втішили дів-

чинку, що вона на якийсь час зовсім забула про своє горе. Одначе її радість тревала не довго.

— Ахметко, а деж тато? — спитала Оксана, й її голос затремтів. — Вони хотіли списами заколоти його... Може вже навіть закололи?

— Не турбуйся, дитинко, не такий тато, щоб ляхи могли його спіймати... Він сховався де небудь у яру, щоб вони не могли його знайти. А як настане темна ніч, він верне назад.

Та темна ніч настала, а дяк не вернув, і ніхто не міг сказати, куди й як він зник. Довго чекала Оксана на батька, та втома перемогла; дівчинка заснула з усмішкою на лиці.

Лише пізно ввечері, скінчивши з усіма турботами і лишившись сама в світлиці, почувала Ганна, як вона страшенно втомилася. Та це була фізична втома, зате на душі було легко й ясно. Вона сама не знала, чому в ній така переміна, вона тільки почувала в собі те чудо, і воно сповняло її душу тихим спокоєм. З того часу, коли Ганна почувала сумний стогін дзвона, вона ні разу не згадала про своє особисте горе. Усе це страшне видо-вище, ці крики і погрози, стогін і кров ранених вразили її до глибини душі, і страшне горе охопило її. Знаючи добре положення країни, Ганна прочувала в цьому нахабному, свавільному виступі знак будучого лиха... І перед цим грізним, неминучим лихом, яким нікчемним здавався їй особистий біль її душі!

Вранці Ганна післала гонця до Богдана з повідомленням про все, що сталося, і просила його швидше прийти на раду. Гонець мав також розвідатися, чи не знає хто, де дівся дяк. Ахметка сам вже двічі бігав у село, до дякової баби довідатися, чи не приходив у ночі дяк. Та перелякана баба не бачила нікого.

Оксана плакала, закриваючи личко червоними ру-

ченятами, її вузенькі плечі здригалися. Дивна річ, дівчинка, яка майже ніколи не зазнала пестоців від грубого і часто п'яного батька, почувала тепер до нього таку діточу ніжність, і так хотілося їй побачити знову те червоне, рудим волоссям поросле обличчя і почути знайомий глибокий голос.

— Оксаночко, не плач! — потішав дівчинку Ахметка. — Поки батько верне, я попрошу Ганну, щоб вона взяла тебе, і ти будеш жити з нами.

— Ні, ні, не можна, Ахметко! — говорила Оксана, знімаючи руки з лица і дивлячися на нього поважними очима. — Тато казали, що Бог поручив нам дзвін, що ми повинні обороняти його... Я не можу лишити його...

Кілька разів переходила до ранених Ганна, і вид Оксани та Ахметки, які сиділи в куті, взявшись за руки, навівав тихе почуття на її душу.

Над вечір прибув із Суботова гонець і повідомив, що пан писар вельми затривожений і на завтра прибуде до Золотарева.

— Прибуде... затривожений... спаситель наш! — прошепотіла Ганна, стиснувши руки, і щаслива усмішка освітила її лице. — Про всіх нас дбає, для кожного знаходить слово і раду!

Даремно чекаючи другий день повороту батька, заснула маленька Оксана; заснули й ранені; заснув також сам господар. Тихо стало в понурому домі. А на серці Ганни ставало все ясніше й ясніше. Воскова свічка в низенькому свічнику нагоріла. Ганна сиділа коло стола, схиливши на руку голову... Раптом рипнули двері.

— Панно Ганно! — почувся несміливий голос Ахметки.

— Чого тобі, любий! — ласкаво спитала Ганна, піднімаючи голову.

— Зде, панно, дяка ніде нема. — тихо заговорив Ахметка, наближаючися до стола. — Наш гонець, якому ви наказували розвідатися про дяка, говорив, що ніде ніхто нічого про нього не чув. Я сам відшукав у байраку Івана Цвяха та Гудза, тих, що перші почали битися... Так вони кажуть, що дяка з ними не було... Ніхто його не бачив... Мабуть його вбили ляхи.

— Царство небесне, вічний покій! — перехрестилася побожно Ганна, підіймаючи до образу очі. І тут їй уявилася маленька постать дівчинки, замерзлі ніжки і заплакані очі.

Ахметка кліпнув кілька разів повіками і казав далі нерішучо:

— Воно правда, що батько не багато дбав про дівчинку, та все-ж батько був... Я завтра вранці мушу їхати до Суботова, я й так спізнився на цілий день... То хоч хатку бідолашна мала, а тепер... — Ахметка несподівано спинився і почав понуро дивитися у протилежний куток.

— Любий Ахметко, ти добрий хлопець! — підійшла до нього Ганна і ласкаво поклала йому руки на плечі. — Не бійся. Хіба я можу лишити дівчинку? — говорила вона чулим голосом, дивлячися йому в очі. — Вона буде мені сестрою і лишиться в нас.

— Панно Ганно! До віку... все життя... ніколи не забуду! — вимовив тремтячим голосом хлопець і кинувся до руки Ганни.

— Добрий ти, Ахметко! Будь все своє життя такий! — тихо сказала Ганна.

Настав ранок, сіренький, зимовий ранок. Все небо затяглося рівною білою хмарою. В ночі випав сніг і покрив усю землю ясною пелегою. Білий матовий відблиск наповнював кімнату. У печях тріщала солома. Було тихо і спокійно. Здавалося, настало якесь свято. Ганна

почувала це тихе свято також у своїй душі. Вона сиділа в світлиці біля невеличкого віконця. В глибині кімнати на оббитому килимом тапчанику сиділа також Оксана. На ній була темно-синя корсетка, голівка була дбайливо зачесана, але личко дівчинки було поважне й сумне: тяжкі зітхання часто виривалися з її грудей. Маленькі пальчики незграбно тримали голку з червоною заповоччю. Вона мала роботу; вона вишивала.

Ось уже від обіду сидить Ганна коло свого віконця: вона не може працювати; вона чекає Богдана.

Білий пухкий сніжок літав у повітря і тихо падав на білу землю... І сумне, тихе почуття наповняло все серце Ганни.

Почувся глухий стукіт копит. Ганна здрігнулася й почувла, як уся кров відплинула в неї з серця. Їздець прискакав до ганку.

— Що це? Богдан? Сам? Без козаків? — майже крикнула Ганна, і її серце боляче швидко забилося в грудях. — Та ні, ні, це не він. Це післанець! Нещастя? Що сталося?

Ганна вибігла з кімнати і кинулася в сіни. Двері відчинилися. Весь обсипаний білим снігом, ховзаючися по підлозі кованими чобітьми, увійшов молоденький козак.

— Лист панні від пана писаря! — вимовив дзвінким, молодим голосом.

Ганна притулилася до дверей: жовтий папір затремтів у неї в руках.

„Люба нашому серцеві, горличко! — писав до неї Богдан. — Не привів мене Бог побачитися з тобою і з не менше дорогим нашому серцю братом твоїм. Пан коронний гетьман скликає всіх на Маслів став, на раду,

а куди звідти доведеться, про це відає один Бог. Прошу тебе, не гаючи часу, вертай до нашого хутора. Лишаю жінку і дітей без усякого догляду. За цим припоручаю вас усіх Господа нашого Бога і всіх святих ласці. Писано в Суботіві, року Божого 1639, децемврія 1-ого. Писар його королевської милости війська козацького реєстрового, рукою власною“.

— Поїхав... Куди, на як довго — сам не знає... Вона не побачить його! О, Господи! — застогнала Ганна, і раним, ніби сліпуча блискавка пробила всі її думки: в одній хвилині їй стало ясне і те, чому так образили її слова Богдана, і те, чому її охопив тепер такий смертельний сум.

Дикий, смертельний жах наповнив усе її серце... Ганна похитнулася і поблідла... Жовтий папір випав з її рук. — Хай буде й так! — майнуло в її голові, і її лице стало нерухоме і мертво. — Твою, Господи, руку бачу в усьому.

ХІІ.

Довгою, але досить вузькою смугою розлився Маслів став між двома стінами грабового ліса; на півдні він поширюється у велике, кругле озеро, за яким здалека видніють легкі зариси якогось замку, а на північ тягнеться довгим крижаним паркетом і зливається з ясно-зеленим, холодним обрієм. Тісним гуртом обступили дерева покрите зеленавим льодом озеро. Густим, мохнатим інеєм обсипаний весь ліс. Між кучерявими білими верхами чорніє зрідка галуззя, на якому сиділи птахи і струнули іней. Не поворухнеться отяжіла від інею галузка... Крізь молочну мраку, яка заступає небо, дивиться, ніби око сови, холодне сонце... Тихий, як зачарований, стоїть у своєму казковому убранню мовчазний, таємничий ліс.

З широкої просіки, яка упиралася просто в озеро, виїхали два їзці. У старшого довгі вуси і пухнаті брови покрилися інеєм; у молодшого вусики теж сріблилися. На головах мідяні шоломи з крильцями; на панцирі за плечима такі самі мідяні крила; руки й ноги до колін заковані в блискучу сталь; у коней голова і груди теж покриті широкими бляхами. Здалека їзці видавалися середньовічними лицарями, та по надзвичайно пишній і непотрібно численній зброї відразу можна було пізнати польських королівських гусарів.

— Тьху, чорти-б мене взяли з усіма нащадками! — мрукнув сердито старший, спиняючи на узліссю коня і охоплюючи поглядом весь ледовий простір, — тут, чи що, наказано ушикувати військо?

— Так, пане ротмістре, — відповів молодший, — на берегах вузького рукава; тут у низу на леді стане між нами це бидло, а проти нього, на широкому озері треба ще поставити гармати.

— Знаю і дивуюся тим заходам проти горстки беззбройних, — пробурмотів з досадою ротмістр, — мені тільки невідомо, чи це те саме місце?

— Те саме... це й в Маслів став.

— А щоб усі вони, бестії, завалилися в цьому ставі, — сердито лаявся старший, виїздячи на середину ставу, — коли мені через них у таке зимно та в такій одежі трясти по снігу своє шляхетне тіло.

Молодший, якого молоде й рожеве лице дивно відбивало від посріблених інеєм вусів та брів, кинув з боку насмішкуватий погляд на „шляхетне тіло“ свого товариша і зауважив, бючи руку до руки: — Ну, за те нам у замку дадуть по доброму келихові, а цьому хлопству на Масловому ставі дулю.

— Добре сказано, пане товаришу, присягаю на

свого патрона, добре... — хоч наш литовський мід крапидий від венгжина.... — гукнув старший, — тільки я гадаю, — зареготався він, — його милість пан коронний гетьман пожалує навіть дулі для тих банітів!... Однач забивай, пане, значок. Сонце піднялося височенько, а наш гетьман, сам знаєш, любить справність.

Пан поручник зліз з коня і кількома ударами забив у лід довгий спис, до якого був привязаний червонобілий значок.

Незабаром з просіки почали виїздити їзці по два, по чотири в ряд. Усі вони мали так само розкішку й багату зброю. Поверх мідяних та срібних панцирів їзці були перевязані навхрест дорогими червоними, рожевими і блакитними лентами. Зліва коло сідла сторчав палаш, а зправа довга і вузька шпада з круглою тяжкою ручкою. Крім того кожний тримав у правій руці гарній келеп з довгим держалном; а до лівої руки до ліктя привязано ременем величезний спис, що спирався на лівому стремені. Незвичайно гарні і породисті коні ступали гордо й велично. Та не зважаючи на надмір узброєння, пишне військо зовсім не мало грізного вигляду; здавалося, що це зібралися вельможні шляхтичі на пишній бенкет або на королівський турнір.

Їзці ставали рівнобіжними рядами по обох берегах вузької смуги леду. Гусари стояли на узліссю, а за ними вже в лісі ставала численна служба. Просто проти цього вузького рукава виїхали чотири гармати; по обох їх боках стали музиканти з довгими рогами і срібними літаврами.

— А ось, здається, й козаки, пане ротмістре! — показав молодий гусар на кінець вузького рукава ставу.

Дійсно, з того боку лісу йшло в порядку козацьке військо. Найперше показався малиновий прапор, потім

виїхали довбиші з бубнами і срібними літаврами в руках, за ними їхали козаки, які тримали бунчуки, перначі й очеретини, а за цими вже на деякій віддалі їхала по шість у ряд козацька старшина, а за ними прості реєстровики, по два від кожної сотні.

Одягнені в гладенькі сині жупани, в смушевих шапках з червоним верхом і золотою китицею, вони посувалися темною і мовчазною масою. Їх нечисленна зброя здавалася нікчемною перед блиском і пишністю польської гусарської зброї. До пояса кожного козака була почеплена зліва крива шабля, за поясом сторчали пістолі, мушкети висіли за спиною. Коні їх ступали спокійним кроком, потрясуючи злегка розкішними гривами.

— А це хто їде напереді, пане товаришу? — спитав ротмістр, повертаючися до свого підручного.

— Он той, на вороному коні, непоказний з себе?

— Так!

— Це їх старший, Ілляш Караїмович; адже після повстання Павлюка їм заборонили вибрати гетьманів.

— Га, сто кіп їх матері дяблів у спину, а не гетьмана! — вилаявся ротмістр. — Чуємо ми все у великій Литві, як у вас про козаків з великим страхом оповідають, а як поглянути на цю голоту, так здається, узяв би та й вакрив їх своєю рукою.

Пан товариш подивився на широку руку ротмістра і відповів, похитавши головою:

— Не говори так, пане; ти не бачив їх у бою.

— Одначе, шикуються хама зручно! — вимовив з певним вдоволенням ротмістр, приглядаючися козакам.

— Ге! Що це? Як би ти побачив їх, пане ротмістре, в битві. — махнув рукою товариш. — любо подивитися!

— Коли молодці, так люблю! А це хто їде, пане, бачиш, он там, перед рядами, за полковниками на білому коні? Чудовий кінь! Присягаю на святого Патрика, трудно навіть відшукати такого!

— Он той? — перепитав товариш, дивлячися в напрямі руки ротмістра, — а за ним джура на гнідому коні?

— Той, той!

— Га... Здається, це їх писар військовий, Богдан Хмель.

— Так! — здивувався пан ротмістр. — Виглядає гетьманом і з себе гарний, і сидить поважно, та й кінь... Нішов би о заклад, що він не з хлопського роду.

Тимчасом за ними почувся шум, і вони оглянулися.

— У лави! Шикуйсь! — гукнув ротмістр, звертаючися до гусарів.

Коні й люди порушилися і застигли блискучими, непорушними рядами.

З лісової широкої просіки з протилежного кінця виїздив на озеро коронний гетьман Станислав Конецпольський. На панцир накинув короткий футряний кафтан, а замість шолома на голові боброва шалка з білим струсячим пером, припнятим брилянтовою аграфою. Обличчя гетьмана, підрум'янене морозцем, виглядало свіжо і врочисто. Поруч гетьмана їхав на сірому коні польний гетьман Потоцький. Його винищене, поморщене лице навіть на холодному повітрі було наче мертво: зеленкуваті обвислі щоки, тонкі сині губи з рідкими ніби облізливими вусами викликали відразливе вражіння. Сиваве волосся гетьмана було коротко острижене; на підборіддю кущиками сторчала теж коротко стрижена борода. Круті, полинялі зелено-сірі очі дивилися епід зрослих брів холодним, злобним поглядом. Коли гетьман усміхався,

його губи негарно кривилися, а очі дивилися тим самим мертвим і злобним поглядом. Росту був невеликого, і це відразу кидалося в очі навіть тоді, коли сидів на коні.

За обома гетьманами на невеличкому конику їхав посеред блискучого почоту молоденький син коронного гетьмана.

— Пан гетьман, пан гетьман! — розлігся навкруги шеліт, і всі замовкли.

Вельможне панство їхало по леді обережно і спинилося за гарматами.

Тихо зняло перед ними шапки козацьке військо.

Потоцький виїхав трохи наперед, оглянув вдоволенним поглядом своїх гусарів, а потому, переглянувши прищупленими очима козаків, позеленів від злости.

— Що це за парада? — закричав він. — Куди це зібралось бунтівниче хлопство? На війну, чи що? На конях і при повній зброї слухати свій засуд? Геть з копей! Геть з коней! — скомандував він, підїхавши до козаків, і біла піна виступила на його тонких губах.

Якась тривожна хвиля покотилася по козацьких рядах і стихла. Мовчки, нахиливши сиваві й сиві чуприни, злізло козацтво з коней; старшини передали своїх в останні ряди, де кожному козакові довелося тримати по десять коней.

Віддавши свій приказ, Потоцький з обережності відїхав до гусарів і покликав до себе ротмістра.

— Чи наладовані в пана ротмістра гармати? — спитав сухо.

— Картечею, ясновельможний гетьмане, — відповів той, похеливши витягнену шаблю.

— Добре. Хай пан ротмістр негайно скаже, щоби коней цієї наволочі, — і показав рукою, — зараз відвели туди, за ліс.

Ротмістр відсалютував шаблею, повернув коня і поїхав чвалом до задніх козацьких рядів виконати приказ гетьмана.

— А що там? У чому річ? — спитав коронний гетьман пана Потоцького.

— Задля обережности, пане коронний. — скрикнувся той.

— Пощо? — здвигнув плечима Конєцпольський.

— Цим псам не можна вірити, — зашипів Потоцький і виїхав трохи наперед.

Здалека, за козацькими рядами, вузьким рукавом ставу заїздили вже їзці з кіньми.

Потоцькому, видно, було мало цього. і він знову покликав до себе ротмістра.

— Чого це вони з мушкетами? — гукнув вересливо. — Зараз звеліти їм зняти і віднести до коней!

Ротмістр скочив до козачих рядів і гукнув:

— Мушкети з плечей!

Здрігнулися піші козаки і закам'яніли.

Гетьман Конєцпольський, невдоволений такою вихваткою Потоцького, виїхав на коні вперед і сказав польському гетьманові:

— Пощо дратувати і глумитися?

— Тому, пане коронний, що їх усіх слід би посадити на палі.

— Для цього є вища влада, — відповів Конєцпольський, а потім обернувся і скомандував: — ударити в бубни та літаври!

Козацькі довбиші вдарили в бубни і замовкли.

— Ви вчинили злочин, якого подібного не було на світі від віку віків, — грізно почав коронний гетьман, звертаючися до козаків, — ви не тільки кілька разів підіймали руки на вашого законного володаря, на військо

і на вашу батьківщину, Річ Посполиту, але ви... ви... задумували навіть злучитися з нашими відвічними ворогами, татарами і турками! Ви гнилі члени держави, і вас слід було би обрубати зовсім, щоб не заразилися здорові...

Коронний гетьман замнявся, а Потоцький підхопив різким, крикливим голосом:

— За ваші вічні підлі зради ви самі власною кровю підписали на себе засуд смерти. Ви в бою стратили гармати, хоругви, печатку, всі знаки, які дав вам король, усі вольности, усі права!

— На вашу петицію прислав вам милостивий король і сойм свою ласкаву відповідь. — перервав коронний гетьман знуцання Потоцького і зробив знак рукою.

Два герольди на чорних конях, в чорних оксамитних кафтанах з довгими чорними перами на капелюхах виїхали наперед і затрубили в труби. З гетьманського почоту виїхав їздець на білому коні, весь в білому одязі, і виїхавши поперед герольдів, розгорнув довгий пергаментовий лист з тяжкою державною печаткою, привішеною на шовковому шнурку.

— Ви варті були всі до одного смертної кари, — прошипів Потоцький. — та наш милостивий король схотів показати вам свою ласку, — викривив свої тонкі губи. — і дав вам відповідь.

— Читайте декрет! — скомандував коронний гетьман, подивившись неприязно на Потоцького.

Їздець на білому коні зняв з голови срібний шолом і почав читати гучним голосом, який розлягався далеко над озером:

„Ми, з ласки божої Володислав IV, король польський, великий князь литовський і руський“...

При перших словах декрету гетьмани з пошаною піднесли над головами свої шапки, а гусари виймили шаблі і похилили в долину леза. В середині на ставі все було тихо, тільки очі всіх козаків з надією і певністю вдивлялися в довгий аркуш паперу.

„Довго Річ Посполита дивилася крізь пальці на всі свавільства, та більше не буде їх зносити“, — читав їздець, і кожне його слово розлягалось виразно її голосно. — „Вона і сильним монархам давала відпір, і чужоземні народи підбивала під свою владу. Тому, коли ви не лишитеся в послушенстві королеві і Річі Посполитій відповідно до нової, даної вам ординації, то знайте, що Річ Посполита рішилася не лише спинити всі ваші свавольства, але знищити на завсіди саме ім'я козацьке.“

Між козаками перейшов легкий рух, і знову всі за-вмерли непорушним муром.

„Ви самі позбавили себе всіх своїх прав і привілеїв, — читав далі білий їздець, — і на все стратили право вибирати собі старшину. Замість гетьмана, якого ви перше собі вибирали, вам дають комісаря зі шляхетського стану... пана Петра Коморовського.“

Глибоке зітхання продерлося з козацьких грудей і пронеслося над їх рядами.

— А жаль молодців! — мрукнув собі під носом ротмістр, відвертаючи своє суворе, вусате обличчя від пана товариша, — добрі, як видко, завзятці!

— Дивуюся панові ротмістрові, — шепнув тихо рожевий пан товариш, — жалувати це сміття! Адже пан ротмістр збирався роздушити їх усіх своєю могутньою рукою? — всміхнувся, підкрутивши тонкі вусики.

— Щож, буде війна, піду і роздушу! — пробурмотів сердито ротмістр, — а тепер жаль, бо добрі молодці. Ди-

вись: слухають свій засуд смерти і не поворушаться! Ти, пане товаришу, послужи ще, як я, а тоді зрозумієш, що вояк воякові — брат!

Пан товариш кинув зпід брів на пана ротмістра на-смішкуватий, призирливий погляд і подумав собі: „Старий литовський дурень!“

„Полковників з вашого стану ви більше не будете одержувати“ — читав далі білий їздець.

— Поклади бунчук, булаву і печатку, — гукнув Потоцький захрилим від накипілої злоби голосом до Ілляша Караїмовича, який стояв попереду. — Полковники і старшина, покладіть ваші знаки! Тепер вам дадуть інших начальників... Тільки сотники та отамани лишаються покищо на своїх місцях.

Тихо похилився малиновий козацький прапор і спустився на чисте скло леду. Поруч нього лягли бунчуки. Поклав Ілляш коло нього печатку і булаву. Нечутно підходили козацькі старшини і один за одним складали свої перначі та заслужені знаки.

— Яке паскудство! — кинув крізь зуби польний гетьман, неспокійно повертаючися в сідлі.

Наступила тяжка мовчанка. Козаки стояли, похиливши понуро голови, і лише холодний вітер ворушив їх довгі чуприни.

Конецпольський зробив рукою знак, і їздець почав читати далі:

„Вам призначено полковників зі шляхетського стану, а саме: для переяславського полку — Станіслава Секежинського, для черкавського — Яна Гіжицького, для корсунського — Кирила Чижя, для білоцерківського — Станіслава Ралецького, для чигиринського — Яна Закшевського.“

„Романа Пешту та Івана Боярина усунено від їх пол-

ковничих урядів. — читав далі білий їздець. — а писаря військового. Богдана Хмельницького скинено на уряд сотника чигиринського.“

При цих словах на обличчю коронного гетьмана з'явився якийсь тривожний вираз. Та військовий писар не моргнув навіть бровою: лише під вусом у нього майнував на хвилину бундючний, згірдливий усміх.

„Щож тичиться вірного нам досі пана Богуща Барабаша, — стояло далі в декреті, — то його підвищуємо в уряді...“

Глухий, лиховісний гомін перервав читання. „Зрада... зрада!“ — загули навкруги козацькі голоси, і всі обернулися в бік грубого, але бадьорого ще старого чоловіка в полковничій одежі.

— Тихо! — розлігся різкий і бундючний крик польного гетьмана. — Ані слова! Мовчати і слухати королівську волю!

Лиховісний гомін перебіг ще раз серед козаків і замовк. Знову обличчя козаків прибрали суворий і попурий вигляд.

— Читайте! — скомандував коронний гетьман, і їздець читав далі: „Замість Трахтемирова призначається вам військовим містом Корсунь. Зменшується число реєстрових до чотирьох тисяч. Діти вбитих у битві не одержать ніколи майна батьків і не будуть вписані до реєстрів. Що до залишення за вами ваших ґрунтів і земель, то про це будемо ще думати на соймі. Колиж ви ще й після цього нашого декрету надумаєте бунтувати, — суворо кінчився декрет, — то обіцюємо вам і зовсім стерти вас з лиця землі.“

Серед козаків почувся якийсь неясний гомін. Голови нахилилися до голів, і лиховісний шум перебіг по рядах.

— Розійтися всі негайно! — грізно підніс голос польний гетьман, виїздячи наперед і закидаючи бундючно голову: — проголосити всім нашу волю! І коли хто насмілиться подумати не згодитися, — роздушу!

— Панове! — перебив погрози польного гетьмана і звернувся до всіх Конєцпольський. — Милосердя нашого великого короля всім відоме. Вам лишається тільки без опору покоритися і тоді, може бути... я навіть ручу... — замнявся гетьман, — так сказати-б, ви можете чекати якої небудь милости. А ми, зі свого боку, завсіди стоїмо за мир, і коли ви на те заслужите... одним словом... будемо просити за вас.

— Пан коронний гетьман розпускає цю наволоч! — сказав призьливо Потоцький, підїздячи до коронного гетьмана. — З нею без нагайки годі говорити...

— Я нагайки, пане гетьмане, не потребую. — відповів Конєцпольський, а потім звернувся до гетьмана і до почоту: — прошу панство до мене. А тебе, пане ротмістре, — кивнув він до суворого литовця. — прошу доглянути, щоб не було того... розумієш... щоби розійшлися козаки без галасу.

Ротмістр уклонився, а гетьмани, вдаривши коней острогами, разом з почотом рушили швидким чвалом через озеро і просіку назад.

— Добрі молодці! — сказав ротмістр, звертаючися до товариша, — а боюся, щоб не дійшло до бійки.

— О, ні! — всміхнувся той, — пан ротмістр ще не знає цієї наволочі. Вони хитрі як старі лиси: тут будуть стояти як кам'яні, розійдуться без нарікань, а там, через два або три місяці, гляди, вибухне новий бунт.

І дійсно, ніби на потвердження слів пана товариша, до козаків привели коней. Коротка команда, козаки скочили на коней, в одній хвилині вишикувалися і в бо-

євому порядку рушили наперед. Хвилина.. і останній козак зник за деревами ліса. Лише купа бунчуків, очеретин та полковниччих знаків лишилася на тому місці, де стояло військо. Розпростертий, ніби вбитий вояк, лежав на леді малиновий козацький прапор.

— Ну, щож із тим усім робити? — сказав ротмістр глянувши понуро на залишені клейноди, вилаявся міцно і додав з досадою: — Чорти побралиб увесь світ і мене разом з ним!

— А щож? — відповів товариш, — звеліти забрати все до гетьманського замку, і повір, пане ротмістре, на них знайдеться шляхетська рука!

Тихо й мовчки, понуривши голови, виїздили з ліса гуртами козаки.

На узліссю, на перехрестю двох доріг, сидів величезного росту сліпий бандурист і співав тремтячим голосом сумну думу. Багато козаків підїздило до нього, щоб кинути мідяний гріш в його деревляну миску.

— „Вовчий байрак!“, „домовина!“ — шепотів до козаків уривчасто бандурист... і далі співав думу...

XIII.

Настала ніч. У глибині байрака, окруженого зі всіх боків навислим лісом було зовсім темно. Ледве біліло в темряві широке галуззя ялин, яке втомлено спустилося під навислим снігом. Ніби душі мерців, літали в темряві пухкі пластовні снігу і тихо падали на білу холодну землю.

— Пугу! — розлігся протяглий крик пугача.

Сова, яка сиділа в дуплі, неспокійно заворушилася і перелетіла на галузь, але не відповіла на крик.

— Пугу! — почулося знову вже ближче і через

кілька хвилин з протилежної глибини ліса почувся такий самий сумний і протяглий крик нічного птаха.

Сова ліниво піднялася і полетіла в глибину ліса.

— Пугу! — почулося ще ближче. — Пугу! — відновив протяглий голос вже зовсім недалеко. Через кілька хвилин на горі байрака, в тому місці, де він звужувався і навислі дерева майже зовсім сходилися, почувся коротке, сухе тріщання; велика галузь уломилася, а слідом за тим гелнуло щось тяжке.

— Тьху ти, чорти-б тебе побрали з твоєю матір'ю! — вилаявся хтось, стаючи на ноги і струшкуючи з байбарака сніг. — Стонадять відьом тобі в зуби! Чорт його знає, куди я заблукав! Треба хіба посвітити... — І він почав шукати по кишенях; незабаром посипалися короткі іскри, і освітили обличчя Кривоноса, який пильно роздмухував губку в грубому жмуті клоччя, намоченого в смолі. Нарешті Кривоніс настромив жмут на галузку і високо підняв свій смолоскип. Червоняво-синій вогонь освітив простір навкруги. Це був понурий байрак. Зправа і зліва по крутих спадах ріс мішаний ліс. Крізь навислий сніг ледве проглядала темна зелень ялин: дуби і граби стояли покриті інеєм і нерухомі. На кінці цей байрак заокруглювався і йшов у глибину, ніби печера; кілька напів вивернених з корінням дерев, упавши з одного краю на другий, покрили його згорі галуззям. Тепер все те було засипане грубою верствою снігу, який витворив досить високе і міцне склепіння. Кривоніс зайшов до середини, підняв смолоскип і освітив цю фантастичну печеру; срібло стін та склепіння запалало чудовим фіолетовим відблиском. Кривоніс був навіть вдоволений.

— Ач, як гарно, — махнув головою, — тільки хто видумав дорогу сюди, щоб йому до горлянки відьомський

хвіст: гущавина така, що поки продерешся, всі очі собі видряпавш, а поки злізеш до цієї палати, так і чотирьох ніг не дорахуєшся!

У тому місці, де байрак звужувався, спадисто йшла згори ледве помітна покручена стежка, якої Кривоніс не знайшов; здавалося, ніхто сторонній не міг ніяким чином ні дістатися сюди, ні довідатися про існування цього дикого байрака. На вузькій стежці з'явилася стареча постать Романа Половця. Він ішов обережно, нахилюючися під навислим галуззям і намацуючи собі дорогу суковатою палицею.

— Ге, та ти, брате, вже й ліхтаря засвітив. — звернувся він до Кривоноса, спускаючися вниз і йдучи до печери. — Тільки скажи мені, брате, якою ти дорогою ішов, що голос твій чув я зовсім з другого боку?

— Якою дорогою? Найкоротшою, матері його хрін! — відповів сердито Кривоніс. — заблукав... А тут темрява така, хоч в око стрель, та так просто і покотився у байрак сторч головою, добре ще, що послано тут снігову перину, та й кости залізні — витримали!

— Одначе, тут зовсім як у хаті, можна би, брате, навіть вогонь розвести: тепліше би було, та й ясніше.

— Воно би добре, та тільки, щоб польські дозорці не побачили нашого вогню.

— Та де там, — махнув рукою Половець, — тут, як у могилі, і світла не видко. Крім козаків ніхто цього байрака не знайде. Вже я старий, а за мого життя ще жадна польська собака не винюхала сюди навіть сліду!

— Ну, коли ви, діду, забезпечуєте, так добре, — потер Кривоніс руку до коліна, — тут сухого хмизу під ногами досить.

Через кілька хвилин серед печери запалахкотів вогонь.

На стежці коло входу до байрака почувся шелест. Кривоніс і Половець підійшли і стали по боках. З'явилася сувора козацька постать.

— Гасло? — коротко запитав Кривоніс.

— Вовчий байрак... домовина! — відповів козак і мовчки пішов до вогню.

З'явилися на стежці ще дві тіни і подавши гасло теж пішли до вогнища. В нічній тиші розлягалася тільки рипіння кроків на стежці та давані на запит Кривоноса тихі відповіді: Вовчий байрак... домовина...

Довкола вогнища вже сидів і стояв та хвилювався чималий гурт людей.

— Що ж це Хмеля й досі нема? — тихо вимовив Кривоніс, кидаючи вовчим поглядом на Романа, — чи не надумав утекти у свої хутори?

— Що ти, що ти? — обурився старий, — Хмель не з тих, та ось, здається, і він іде.

Дійсно, на стежці з'явилися дві грубі і високі постаті, та це були Пешта і Бурлій. Вони про щось тихо розмовляли, але, помітивши Половця і Кривоноса, переглянулися і замовкли зовсім.

— Ге... — похитав їм у слід головою Половець, — значить припекло, коли і Пешта і Бурлій наважилися прийти сюди.

— Не люблю їх — собаки! — понуро прохрипів Кривоніс, кидаючи в їх бік недовірливим поглядом.

Тимчасом коло вогнища хвилювання росло. Серед криків, галасу і лайки чути було лише один оклик: — Смерть ляхам! Смерть Потоцькому!

— Ге-ге, — тихо зауважив Пешта, нахилиючися до Бурлія. — Рій гуде... Хто тільки зможе стати маткою?

Бурлій крякнув, кинувши зпід лоба хитрий, многозначний погляд. А Пешта, пересунувши на голові

шапку, пішов зі своїм товаришем певним кроком до того гурту, де голосно говорив про щось, вимахуючи руками його знайомий козак.

— Пешто! Ось голова, браття! — стрінув він появу Пешти радісним голосом. — Ось хто порадить нам, що тепер робити!

— Та що тут робити! — гнівно і нетерпеливо закричало відразу кілька голосів. — Адже всі чули, який декрет прочитали нам ці чорти! Адже це смерть! Певна, нагла смерть!

— А коли вмирати, так показати також катам дорогу до пекла! — підходили інші.

— Та-ак! — протягнув многозначучо Пешта. — Що правда, то правда: такого декрету ще козаки не чували зроду!

— Адже бували повстання також давніше, та ніхто не смів давати нам таких ординацій! — кричав запалливо молодий козак, виступаючи наперед.

— Ляхи вже й давніше втинали нам права, а тепер задумали нас знищити! — відповів Пешта.

— А щож лист, що ми послали через послів?

— Ге. — перебив його Пешта, — він, може, і напсував. — а згодом додав загадочним голосом: — Його, на мою думку, і не слід було писати.

— Та як же так? — відізвалося відразу кілька насмішкуватих голосів і замовкло.

— А тому, що я вже й тоді казав, — почав уже певніше Пешта, — та що зробиш? Адже в нас не думає ніхто! Один скаже, а всі вже за ним, як вівці біжать! Казав, що нема чого писати. Перед ляхами понижуватися, повзати перед сенатом! Казав, що така покірливість лише докаже ляхам, що зовсім згинула козацька

сила, що ляхи скористають з цього і вчинять над нами нечуваній замах, — от на моє й вийшло.

Ніби тяжкий молот упали ці слова на буйні голови і приголомшили свідомістю, що зроблено похибку, яка потягла за собою ганебну смерть. Настала грізна мовчанка.

Коло входу по стежці з'явилися дві людські постаті.

— Вони, здається? — втішився Кривоніс.

— Вони. — кивнув головою Половець.

Дійсно, це був Богдан у товаристві Ганджі.

— Чого так спізналися? Нарід хвилюється... — гукнув до нього Кривоніс.

— Коронний гетьман затримав, ледве вирвався!

— Ну, іди-ж. Там Пешта прийшов, — шепнув Половець.

Богдан підійшов до вогнища і ніким непомічений став з Ганджою в глибині, за виступом кручі, в цілковитій тіні.

— Який чорт радив писати листи зі скаргами? — почувся подразнений голос з одного боку.

— Та радив добрий чоловік, — поволі відповів Пешта, і двозначна усмішка пробігла по його обличчю. — Принайменше він завсіди про добро для козаків думає, та не завсіди з його ради добро виходить. Ну щож, — зітхнув Пешта і, глянувши кудись наперед, додав: — на діда біда, а баба здорова!

— Ач, чортове зілля! убу! — прошипів і кинувся з затисненими кулаками Ганджа.

— Стій! Не рухайся! — спокійно сплицив його Богдан і відтягнув за себе в самий кут.

— Та який же це чорт? Хто ті листи вигдавав? — гукнуло відразу кілька голосів, і частина натовпу, почувши галас, присунулася до цього гурту.

— Хто, як не Хмель! — почувся чийсь голос у натовпі.

— Це його панські жарти! — підхопив другий.

— Навмисне зробив, щоб ляхи, набравши сміливості, стягли сюди своє військо і подушили нас, як мух! — кричав уже третій, протискаючися до вогнища.

— Що ви, що ви, панове? — спинив натовп Пешта. — Хмель гадав як найкраще. Адже він знається з ляхами, гадав, що зможе. Не його вина, коли не вгадав.

— А коли так, то краще-б не мішався до козацьких справ, сидів би зі своїм каламарем за піччю! Через нього ми мусимо таку наругу терпіти! — осатаніло галасував молодий козак, вилізши на пень і бючи себе руками в груди. — Чого ми чекаємо? Кого ми чекаємо? Які тут ради? Бити ляхів, показати їм, що нас не можна паскудити! Вже коли вони бажають нас паскудити, так треба роздерти їх, псів, на тисячу кусків!

— Смерть ляхам! — закричали навкруги.

І цей ликовісний крик покотився по байракові і бурею пролетів попри Кривоноса та Половця.

Навкруги Пешти зібралася вже досить велика юрба. Друге вогнище освічувало їх червоні, розлючені обличчя. Лиш один Пешта стояв посередині спокійний, і навіть підсміхався, дивлячися то на один гурт, то на другий.

— Так, — сказав він голосно, — гратися далі паперами, браття, не будемо.

— Добрий козак! Молодець! — почувлися вигуки в натовпі.

— Тільки самі руки ніколи не бють, панове. — казав далі Пешта, — треба до них і голову розумну і серце невідкупне додати!...

— Добре слово! Отамана, отамана! — закричав натовп, а до цього крику прилучилися також усі інші.

— Тільки вибрати, браття, вважаючи, щоби й голову мав розумну і булаву, щоби ні з ким не знюхався та за двома зайцями не ганявся, та щоб і від військової справи не тікав, — зауважив Пешта.

А Бурлій додав ніби про себе: — Такого і не вишукаєш серед нас.

— Як нема? А Хмель? — гукнули два-три голоси в задніх рядах.

— У потилицю тобі Хмель! До чорта! Ми не перами, а мечем їм відпишемо! — почулося з передніх рядів.

— Богуна! Оце козак! Нема йому рівного ніде! — гукнув хтось із середини.

— Богуна, Богуна! — підхопило безліч голосів.

— Так, козак добрий, — згодився також Пешта, — і хоробрий, і чесний. Тільки молодий ще, браття, а нашій справі треба не сміливої руки, — усі ви, браття, сміливі, як орли, — а нам треба розумної голови.

— Правду, правду каже! — відізвалися голоси.

— А найголовніше, — казав далі Пешта, — що його тепер тут нема: адже він на Брацлавщині.

— Так! На Брацлавщині! — підхопили інші.

— Отож, поки ми за ним будемо посилати, нас тут на локшину посічуть ляхи. Чекати нам ніколи.

— Ніколи! Ніколи! — перебили гучні голоси.

— Бити ляхів! Смерть Потоцькому!

І знову знайомий оклик запалив громаду. Крики і прокляття злилися в один рев.

— Нарід розпалився, — зауважив Кривоніс Половцеві, кидаючи погляд у тому напрямі, де вузький байрак розширювався в печеру, і де хвилювалася освітлена світлом двох вогнищ розлючена старшина, — а ще нема Нечая і Чарноти.

— Треба поставити і перевірити сторожу. — зауважив Половець.

У глибині вузької стежки залунала молодецька пісня: „Гей, хто в лісі, озовися!“ Ізза дерев, зісунувши шапку на потилицю і широко відкривши жупан, з'явився Чарнота.

— Ти чого це розспівався? — кинувся на нього Половець. — чи хочеш поскликати польських дозорців?

— Нема кого! — відповів весело Чарнота. — Двох стрінув я по дорозі. Не хотілося мені робити ляхам прислуги, та що було робити... довелося дарувати їм вічний покій!... Та ще свігову могилу насипати, щоб не вишукали приятелі. А інші всі бенкетують у замку, від огнів побіліла навіть чорна ніч.

— Бенкетують, чорти, на наших грудях, — понуро зауважив Кривоніс. — А тобі тому так весело стало, що ти й пісню затяг?

Лице Чарноти раптом споважніло.

— Ти цього, брате, не кажи. — сказав він тихо. — Я, може бути, горілкою та вільною піснею душу козацьку спасаю.

І ніби пожалувавши чутливих слів, які вирвалися в нього, Чарнота обернувся і широкими кроками пішов до ватри.

— Добрий козак! — подивився за ним Половець і пішов разом з Кривоносом ставити сторожу.

Коло вузького входу в байрак поставили двох козаків. Шість інших відійшли далі і оточили байрак.

Чарноту помітили вже в натовпі.

— Чарнота. Чарнота йде! — загомоніли йому на зустріч голоси. — Вогонь козак! Його обрати отаманом! Він проведе навіть у саме пекло!

— Так, так! — загули козаки.

— Та-ак! — провів бровами Пешта. — Провести він проведе, та чи назад виведе? Мабуть усіх там і лишить.

— Добрий на всякі штуки. — тихо додав Бурлій. — а нам треба голови...

Ще один чоловік наближався до байрака. Це був сліпий бандурист. Він ішов упевнено і сміливо, і навіть не спирався на палицю, яку тримав у руці.

— Усі? — спитав бандурист у Кривоноса.

— Здається, всі, — відповів той, ще раз глянув на вартових і повернув разом з Половцем до байрака.

Тимчасом натовп почав кричати все голосніше й голосніше.

— Отамана! Отамана! — розлягалось навкруги.

— У чому справа, браття? — запитав тривожно бандурист найближчих козаків.

— Ага, Нечай! Нечай прийшов! — гукнуло відразу кілька голосів, — і він, браття, козак не останній!

Та з гурту Пешти почулися голосніші крики:

— Отамана, отамана вибирати!

— Свого, свого, а не ляцького! Кого-б тільки? — заміялися і раптом притихли.

— А щож це я не бачу тут нашого Хмеля? — звернувся тихо до Чарноти Нечай.

— Так, його ще нема тут, — оглянувся навкруги Чарнота, — я вже шукав його.

— Як нема? А Кривонос сказав, що всі вже зібралися, — здивувався Нечай.

— Мабуть помилився, — зауважив Чарнота і перейшовся знову від вогнища до вогнища.

— Нечая! Хай Нечай нас веде! — озвалося в одному місці.

— Чарнота! — відізвалися в іншому.

— Пешта. Пешта! — загомоніли дужче голоси в середині.

— А про Хмеля забули? — гукнули разом Чарнота і Нечай.

— Обійдеться і без нього! Паперів нам писати вже не треба! Годі! Годі! — почувися роздраженні вигуки козаків, що стояли навколо Пешти.

— На якого чорта? Що він за гетьман такий? Усе товариство зібралося, а його нема! — гукнули зі всіх боків.

— Ні, панове, — гукнув Пешта, заморгавши, ніби сова, своїми жовтими білками, — треба почекати на Хмеля; я сам даю голос за Хмеля. Він все таки в великій пошані в ляхів, так може і за нас добре слово скаже. та й не так дістанеться всім за вибір; адже ось мене і Бурлія та ще декого зовсім геть, за хвіст та в череду. а Богдан все таки лишився сотником... А незабаром. може і полковником буде.

— Ну? — не повірив Бурлій. — хіба поцілує пап'я в ногу?

— Та щож це таке? Продає він нас, чи що? — гукнуло навкруги кілька голосів.

— Торгується! — процідив крізь зуби Пешта. — і хоч він сказав це не голосно, одначе те слово впало на найближчих козаків, ніби іскра в бочку пороху.

— Геть Хмеля! Зрадників не треба! Пешту отаманом! Бити ляхів і ляцьких підніжків! — Довкруги счинився великий галас.

— Хто проти Хмеля? — гукнув Чарнота, вибиваючися наперед і розкидаючи натовп. — Хто називає його зрадником? Ну, виходь! Ця рука і ці груди, — ударив він себе кулаком по грудях, — ручать за нього!

— Правда, правда! — озвалися в задніх рядах поодинокі голоси. — Він чесний козак!

— Не тільки чесний — перша голова! — гукнув Нечай.

— Коли він уміє давати лад з панами, так ви готові на його камінням кидати, — казав далі Чарнота, запалюючися все більше і більше. — Тут брешуть з задрости, а ви порозвішували вука.

— Та що ти тут теревені розводиш? — почувлися у відповідь люті голоси. — На якого чорта нам його рада?... Щоби знову радив листи писати? Обирайте отамана! Геть Хмеля! Пешту, Пешту! — гукали з одного боку.

— Брехня, брехня! Хмель славний козак! — заревіли з другого.

— Ну, заварилася каша, — шепнув тихо Пешта, нахилиючися до Бурлія, — а ми що? Наша хата з краю! — всміхнувся злобно і почав прислухуватися до вигуків натовпу, докидаючи час від часу два-три меткі слова і розпалюючи тим ще більше обезумілі від розпучки голови.

— Спішім... Там щось недобре діється, — трівожно сказав Кривоніс, спускаючися до байрака і підтримуючи Половця під руку.

— Ох, чи не Пешта це? — похитав головою Половець.

Здалека стояв перед ними якийсь неприродний і страшний образ. Величезні вогнища, розложені в двох кінцях печери підіймали цілі снопи яскравого полум'я. В цьому яскраво-червоному світлі пурпуром горіло нависле снігове склепіння, а задумані над печерою велетенські дуби і сосни здавалися вилитими з розпаленої міді. Діко і страшно виглядали розгорячені, темні об-

личчя козаків, а загальний крик, який зливався у якийсь дикий гомін, наводив на душу жах.

— Хмель іде! Хмель іде! — гукнув Нечай, махаючи над головою шапкою. — Ось кого вибрати отаманом, ось голова!

— Ні, ні, це Кривоніс! — відізався хтось при вході.

— Його отаманом! — гукнули разом одні.

— Кривоноса! — підхопили другі.

— Пешту! Пешту! — почулися голоси з глибини.

Та всі ці вигуки покрит знову один скажений крик: „Смерть ляхам! Смерть Потоцькому! Рубати, палити!“

Кривоніс кілька разів пробував говорити, але дикі, нестримані крики зовсім заглушували його голос.

Нарешті йому пощастило вилізти на досить широкий і високий пені. Станувши значно вище над юрбою, він гукнув з цілої сили: „Прошу, браття, слова!“

На хвилину запанувала тиша.

— Браття, від крику нічого не буде, — почав Кривоніс, — ми зібралися тут раду радити, а не лаятися, як перекупки на базарі.

— Знову раду почали, — завважив єхидно Пешта, звертаючися до ближчих козаків.

— Раду? Досить! Листів нам більше не треба! Злізай! Довели вже своїми петиціями до краю! — почулися голоси з задніх рядів.

— Та що ви, чорти, не пізнали, чи що, Кривоноса?! — гукнув Кривоніс уже з такою силою, що жили виступили в нього на лобі. — Я пишу свої петиції не чорнилом, а кровю!

— Та це Кривоніс! — почулися крики з передніх рядів. — Слухайте, слухайте! Він вірний козак.

— Рубати ляхів, палити! — піднявся наново крик.

але Кривоніс уже заревів, простягаючи наперед руки: Стійте, вражі сини! — і все помалу стихло. — Який чорт вам каже, щоби їх милувати? Чи милують вони нас, іроди? Нема для мене більшого празника, як топити їх в їх диявольській крові!

— Так, так! Молодець! Слава! Веди нас, веди зараз! — почувся загальний крик.

— Спасибі, браття! — поклонився Кривоніс. — Тільки... та слухайте-ж, іроди! — гукав він далі охриплим від напруження голосом. — Ось тут ви вибирали отамана і, дякую вам за честь, згадували також моє імя, тільки, браття, хіба це порядок? Хіба ми всі тут? Хіба без наших братчиків, Запорожців, можна вибирати кошового?

— Правда, правда! — відізвалися в деяких місцях голоси, і хвилювання почало зменшуватися.

— Так ось що, браття, — казав далі Кривоніс, — чули ми всі, як повітав нас сьогодні польний гетьман, і ми їм цього не подаруємо. Отож треба найперше рішити, де бити ляхів, з якого кінця їх шкварити.

— Рішай, друже, рішай! — відізвалися звідусіль розлючені голоси, — головами наложимо, а помстимося над ними!

— Ух, та й помстимося! — оскалив зуби Кривоніс і засукав рукави на своїх волохатих руках, — а думка моя така: на Брацлавщині Богун зібрав уже відділ добрих молодців і чекає підмоги. Хто не жалує життя, хто не боїться смерті, ідіть до мене! Ми їм пригадаємо всі їх наруги і декрети! Ми вимотаємо панські жили, підсмажимо їх клятих ксьондзів, спаскудимо їх костели, як вони паскудять наші святі церкви! Браття, хто не має

радості в життю, ходімо на Брацлавщину. — і я вас туди поведу.

— Спасибі! Слава, слава Кривоносові! — розляглися навкруги захоплені голоси.

— Почекайте, почекайте, браття! — гукнув Нечай, вилазячи на пені і стаючи коло Кривоноса. — Не на Брацлавщину ходім, а на схід. Я був у Донців, вони обіцяли нам велику допомогу.

— Що Донці, браття? — відповів Кривоніс. — Брацлавщина свободна від війська, а на схід стяглося все коронне військо.

— Правда, правда! Злізай, Нечаю! На Брацлавщину веди нас! Ми не маємо що тратити!

— Почекайте, почекайте, браття! — почав говорити один молодий козак, вискакуючи на пені, та натовп не дав йому говорити. „Мовчи! Злізай! Розумніше не скажеш! — почулося зі всіх сторін. Кілька пар міцних рук простяглося до пня, і в одній хвилині козак зник в юрбі.

— Хай Пешта говорить! Говори, Пешто! — закричали козаки, що були коло Пешти.

Пешта виліз на пені; та крики і свист, які розляглися з противного боку, заглушили його слова.

У цьому часі виліз на пені Половець і, не маючи голосу, щоб покрити галас натовпу, почав махати руками і кланятися на всі боки, щоби звернути на себе увагу.

— Дід Половець хоче говорити! — і ближчі підняли догори шапки.

— Діти мої, сини мої. — почав дід тремтячим від хвилювання голосом. — не те що сини, а внуки! Старий я, послужив на своєму віці моїй дорогій Україні, а все таки не хочеться вмирати, не вчинивши ще якої небудь

нослуги... Не годен я вже йти на ці походи, дорогою розрублю свої кости... Там на леді лишився наш прапор, ми з ним разом постаріли. Так дозвольте мені, панове товариство. — уклонився він на три сторони, — лягти разом з ним... Я піду, прокрадуся до замку і всаджу кулю в чоло цьому катові, цьому виплодкові сатани. що так неважив усе, що ми мали святого...

У старого тряслася срібна голова, а по щоках спливали сльози. Вся його згорблена постать, освітлена з одного боку червоним полум'ям, викликала могутнє враження і закликала до помсти.

— Прапор, браття, прапор! — почувся з натовпу стогін і змусив усіх здрігнуватися.

Настала грізна мовчанка.

— Діда не пустять... На палю посадять, — зітхнув хтось тихо.

— Стійте! — розлігся чийсь гучний, завзятий голос.

На пні високо над натовпом з'явився Чарнота.

— Браття, товариші, — кричав він, халаючися за наблю, — та ми відразу вже нині можемо побити ляхів! Я був коло замку: там усі пють. Жовніри мають свої квартири далеко. В замку є з півтора сотні панів та триста жовнірів. Через дві-три години все буде лежати покотом. Та хіба кожний з нас не візьме на себе по п'яти пляних ляхів? Я беру десять! За те вже пошарнаємо гнилу шкіру Потоцького, освітимо замок тай віддячимося, браття, за нашу ганьбу, за Маслів став!

Страшний дикий крик не дав йому докінчити.

— Ходімо! — бурею заревіло навкруги. — Сотня рук простягнулася до пня підхопити Чарноту. Даремно пробував говорити Нечай, даремно кричав Кривоніс, — натовп не бажав більше слухати нікого й нічого. Як ска-

жений потік, рушив він до виходу. Раптом, несподівано виросла проти натовпу коло виходу чиясь могутня і поставна постать.

— Спиніться! — розлігся наказуючий голос. Натовп спинився і закам'янів...

Стоячи в тіні, ніким не помічений, Богдан стримував Ганджу, і не хотів зраджувати своєї присутності та покищо відповідати на клевети й наклепи, які кинено на нього з заздрости. І хтож їх кинув! Товариш, якого він уратував від смерти! Одначе, ця чорна невдячність не так обурила його, як те, що більшість пішла за наклепом. Богданові хотілося випити чашу до дна й переконатися, чи міцне є до нього довіря товариства, чи воно, як миляна банька, може приснути від першого подуву. З багатого на досвід життя Богдан знав, що загальний настрій завжди змінливий і примхуватий, що їх, як дітей, може одно слово захопити або нагнати на них розпуку, та він не сподівався, щоб пусте слово, без жадного доказу, могло відразу зломити повагу до заслуженої слави: глибоко ображене почуття стискало йому гіркістю горло і змушувало серце здрігатися від болю. І як прислухався він до суперечок та ріжних вигуків, то цей біль все більше і більше зростав. Чимось диким, стихійним віяло від усіх тих зборів; здавалося, у всіх старшин горіло тільки одно нестримане бажання: бити й палити ляхів, одно тільки ненаситне почуття помсти. Та в цьому бурхливому змаганню Богдан бачив швидко минаючий вибух безсильної злоби за криваву образу. Це з'їдливе подразнення могло підняти натовп лише на якусь безумну, розпучливу вихватку з одинокою метою заспокоїти злість і оп'янити себе помстою; та воно рішучо відбирало віру в дозрілу силу, готову засудити себе на без-

пощадну і вперту боротьбу. Богдан чув цю хаотичну, бурхливу злобу і рішав тяжке питання, чи можна скористати з неї для боротьби, скермувати на добро для рідного краю її кипучий потік? Ні, ще не настав час, ще вони не готові, — прояснилося в його свідомості; треба ще збирати сили, організувати їх, дати їм розумну мету. Багато пропало тих сил у нерівній боротьбі, а тому треба щадити ті, які заціліли, і збирати нові. Не дай Боже витратити надурно останні сили, а ось цього саме тепер і треба боятися, — міркував Богдан, дивлячися на розлючені обличчя, на палаючі очі... І коли Чарюта почав підбивати натовп, щоб кинутися на замок Конецпольського, в Богдана завмерло серце. Безумний! Він поведе їх на загибель, майнуло в його голові і блискавкою з'явилась постанова: спинити, вратувати...

Він рішив стати грудьми проти цього натовпу, проти цього розлюченого звіра, і гукнув: „Спиніться!“

Ця рантовна поява Богдана і приказуючий оклик дійсно спинили натовп. Богдан знав, що це лиш на хвилину, і тому бажав її використати.

— Я маю повідомити вас про важні повини! — гукнув він.

— Хто там? Що сталося? Засідка? Га? — почувлися з різних боків тривожні вигуки.

— Ні! Стійте! Це Хмель! Це писар Богдан! — почувлося в ближчих рядах.

— Хмель? — гукнув Нечай — от і добре!

— Знову він! До чорта! — гукнули в задніх рядах.

— Та чуєте-ж, чи поглухли, він приніс важні відомості! — гукнув Кривоніс.

— Мабуть про нове прохання до павів. — додав Пешта.

— Не треба прохань! До чорта з ними! — знову заревів і захвилювався натовп. — Смерть ляхам! Рухай!

— Стійте, чорти! — гукнув Кривоніс. — Не галасуйте! Адже чуєте: приніс важні відомости!

— Тоді хай говорить! Швидше, швидше! Час до замку! — не змовкали оклики, та цікавість все таки перемогла, і натовп притих.

— Насамперед, панове, — почав, запанувавши над собою, Хмельницький, — я прийшов повідомити вас про плян, як здобути замок і розправитися з ворогами.

— Коли так, говори, говори! — зраділи розгорячені голови. — Ми раді тебе слухати.

— Бачите? А тут що було? Ні, таки Хмель молодець! — почулися рідкі вигуки.

— Вам сказав уже наш славний Чарнота, що напасти треба не швидше, як години через дві, через три, коли переплюються і пани, і залога, а ви хотіли, не слухаючи його, кинутися відразу і попали би просто в зуби ляхам.

— Рація, рація! — загомоніли козаки.

— Значить, браття, в кожній справі запал шкодить. — підняв голос Богдан, — а особливо в військових справах. Вам Чарнота не міг усього сказати, бо він переходив лише коло брами, а в середині, на дворищу замку не був... Чи так?

— Так, не був... Це правда, пане Богдане. — відповів Чарнота.

— Ну, а я був там у середині, в самому замку, і все оглянув, — і Хмельницький щораз більше і більше зацікавлював натовп. — Навкруги замку стоять гармати на подвірю стоїть триста гусарів залоги, на мурах вар-

тові, навкруги їздить сторожа, хоч справді інше військо розкватировано верстви за три.

— Так щож це, значить, на твою думку їх і здобути не можна? — почувся недоволені голоси.

— Обдурити нас хотіли, чи що? — погрозово гукнув хтось.

— Та чи правда це все? — гукнув хтось ззаду.

— Це правда, і про те ви переконаєтеся самі, коли підемо, — казав далі Богдан, — а обдурити вас навіть не думав наш славетний лицар Чарнота, — дай Боже кожному таке чесне серце! В запалі лише йому здалося, що можна легко ляхів перебити, а кожному можна запалитися, браття, коли в кожного з нас кровю на них серце стікає.

— Так, так! Добре каже: видко, що голова! — почувся навкруги похвальний гомін.

— Тільки ці чорти, — казав далі Богдан, — хитрі, та й бояться нашого брата здорово, як чорт ладану. Хіба не правда? Таку горстку нас зібрали, а війська свого — і панцерників, і драгунів навели страх! Пити засіли в замку, а обложилися і гарматами, і гаківницями, і залогами, і по степу послали роз'їзди.

— Чорти! — розлігся загальний крик обурення, але в ньому вже не чулося першого скаженого пориву, а швидше чувся сум.

— Та я зможу здобути їх, товариші, — майже крикнув Богдан, — хоч би вони мали навіть тисячу рук!

— Слава! Слава! — розляглися голоси. — Веди нас, веди!

— Слухайте. мої друзі і браття, — казав далі Богдан, — я передам тому, хто поведе вас, мої відомости, мої міркування, мої пляни і сам піду під його команду,

— адже треба вибрати провідником найчеснішого, незаплямленого ніяким підозрінням, якому би ви цілковито довіряли, на якого не було ніяких поганих наклепів. — Тут Богдан урвав, так боляче було йому говорити.

— Тебе... тебе, Богдане, просимо, — знялися не зовсім ще міцні голоси.

— Ми тобі віримо! — гукнув Чарнота, а за ним підхопили і Кривоніс, і Нечай, і Ганджа, — віримо, як собі.

— Віримо! — відізвалися тихо кути.

— Спасибі вам, браття, — уклонився Богдан, — тільки і це ваше слово вилетіло з западу, вибачайте за правду! Хіба можна щіро вірити тому, хто протягом двадцяти літ не довів нічим ні своєї хоробрости, ні любови до України? — гірко казав Богдан. — Хоч під Цецорою я й бився в рядах, так то за Річ Посполиту проти бісурманів: хоч під Смоленськом я перший виліз на вал і вирвав від ворога прапор, так це мабуть для того, щоб одержати в нагороду шаблю; хоч під Москвою наді мною розірвалася бомба, і зранила уламком оці груди, так це мабуть я наставляв їх для того, щоб похвалитися перед панами. Хоч я разом із моїми приятелями Нечаєм та Кривоносом та іншими чесними лицарями і спалив Синоп та двічі пошарпав ще Транезонт і Кафу та визволив сотні три невільників, так і це мабуть я робив тільки для того, щоб украсти собі довіри від славного товариства.

— Чого це ти, батьку, клепаєш на себе? — почувся з середини зворушений голос.

— Та якби це не ти сам, а хто інший таке казав, я-б йому язика з рота видер! — брязнув шаблею Кривоніс.

— Слава Богданові, а клеветникам трясця в печінки! — почувся витук.

— Хоч я... — дайте, товариші, до кінця сказати мої думки, багато їх нагромадилося, — говорив далі Богдан.

— Давно це було, років трицять тому; незабаром після наших славних морських походів... Пам'ятаєте, якою завірюхою закрутилися над нами ляхи, яке лихо на нас піднялося з усіх боків? Так от, з Михайлом Дорошенком та Половцем ми побили під Білою Церквою ляхів. Воли тоді теж хотіли знищити козаків, та я поїхав з Дорошенком до коронного гетьмана і встиг переконати його вступитися за нас на сеймі. — і справа скінчилася Курковським договором.

— Що й казати! — пішов гомін між рядами.

— Так. — казав далі Богдан. — пам три роки ляхи не платили удержання; я з Барабашем поїхав до короля і виклопотав гроші. Павлюк всупереч моїй раді розпочав повстання, я давав йому через Чарноту всі відомости про рух і силу кварцяного війська. Хто дав Скиданові змогу втекти від ляхів? Я, це знав Нечай! Хто провів Філопенка до Гуші? Я, це знав більшість тих, що стоять тут!

Після кожного питання росли глухі, похвальні оклики, змішані з погрозами в бік Пешти.

— Мені здавалося, що служив я рідному краю і преславному козацтву щиро й чесно, не жалуючи життя, а от кажуть поважні люди, що все те я робив для своєї користі, щоби здобути собі панську ласку, і я мушу тим поважним, заслуженим людям вірити. Тільки от не знаю, як це погодити з панською ласкою, що мене в Камінці тримали раз місяців три у в'язниці, в Кодаку потому сидів у ямі, і якби не Богун, згинув би на дубах, у таборі Вишневецького ледве не опинився на палі та й тепер покараний один лиш я! Адже полковників скинено не за особисту провину, а по ординації, бо сейм

поставив давати на ці місця лише католиків, та її то від Корони, а мене знизили по моїм особистим у панської ласки заслугам. Моїх приятелів Бурлія і Пешту можуть вибрати на всякий, крім полковницького уряд, а вже мені свого каламаря, як власних вух, не бачити... Але кажуть мої поважні друзі, що це для мене підвищення, нагорода, і я мушу їм вірити!

— Брежуть вони, брежуть! — почувлися вже грізні оклики.

— Клеветники паскудні, гадюки! — і в багатьох місцях піднялися кулаки.

— Ми тобі віримо! Ти лицар і голова! — перекочувалося хвилею.

— Чекайте, любі брати, не горячіться! — казав Богдан певніше, все більше запалюючися і вже передбачуючи перемогу. Його очі палали шляхотним гнівом, рухи були величні, уся могутня і поставна постать виявляла гордість, свідомість власної сили й гідности. — А провірте холодним розумом мої слова, і ви побачите, — що я маю рацію. Запорожжя в нас тепер одинока й остання підпора, як це ви всі добре знаєте; Ярема з Кодака хотів негайно кинутися на Запорожжя, та мені пощастило стримати його... Та всеж таки він рішив, зібравши більше гармати, погромити його на спілку з Коцеппольським. Наші горячі голови хотіли вдарити на панські хутори та потішитися помстою; та я переконаний усім серцем моїм, що горстка не дасть собі ради з коронними силами, що надурно загинуть наші найкращі лицарі, що треба виграти час, щоб зібрати і зміцнити наші сили. Адже Польща може легко виставити і кварцяного і надворного війська з посполитим рушенням двісті тисяч і більше, а ми, знеможені й побиті, що можемо по-

ставити проти цієї страшної сили?.. Лише свою безмежну відвагу та завзяття, а до них ще криваву образу в додатку. Беру небо на свідка, що я це вважав і вважаю правдою... Та чесні і віддані рідному краю люди кажуть, що я все це вигадав для своєї користі, щоби обдурити вас, і я мушу їм вірити!

Натови мовчав понуро, прибитий силою правди і докору.

— Казав я це і Тарасові, і Павлюкові, і Степанові, щоби не відважувалися з горсткою, а зібрали б поволі та вже таку силу, щоб зломила горду Польщу... Та що зробиш із завзятими головами? Летять бурею, не числячи ворогів, а лише питаючи, де вони. Ну, і щож? Багато слави й нечуваної відваги проявили, про них заговорив цілий світ, і Польща здригнулася від жаху... А кінець кінців все таки здавили завзятців і з кожним роком вкорочують наші права.

Почулося тяжке зітхання сотні грудей, ніби зітхнула ціла печера.

— Я переконав моїх дорогих товаришів повздержатися від необдуманих і передчасних виступів, — казав далі Богдан, і в його голосі вже чулася горда самопевність. — Не дражнити, а приспати ворога удаваною покірливістю та проханням, щоби тимчасом зібрати сили. Так! Я взяв на себе той гріх! Ніхто з нас, пам'ятаєте, друзі, не надавав тим проханням ніякої ціни і не чекав від них користі... Та мені здається, — хай допоможе нам в кожній справі Господь! — наші старання не тільки не пішли марно, а дали користь, і навіть більшу, ніж я сподівався...

— Як? Що? — напірали задні ряди.

— Тихо! Слухайте! — спиняли галас передні.

— Кажи, батьку! — гукнув хтось.

— Так от. — казав далі Богдан, окидуючи переможним поглядом натовп; навкруги нього довірливо тиснулися знайомі, близькі обличчя, і він почував, що ця стоголова товпа була вже в його руках. — На Запорозжю за цей час вже зібралися добрі сили, Богун зібрав відділи на Брацлавщині, Нечай встиг запросити Донців. Кривоніс теж зібрав ватаги.

— Так, так! Це правда! — відізвалися підбадьорені голоси. — Нема чого журитися! Слава Хмелеві!...

Ні, браття, не слава, — зітхнув Богдан. — а ганьба! Я сам з початку був рад із себе, тим більше, що несподівано одержав ще одну добру вістку. Та вірні і віддані люди кажуть, що через моє прохання впала на нас кара, що я торгувався і продавав, як Юда, моїх братів, і я мушу вірити цій ганьбі!

— Брехня! Наклеп! — вирвався бурекю крик. — Хто казав? Хто насмілився?

— Чекайте, браття! — скинув шанку Богдан. — Я не можу не вірити. — адже це казав найбільше вдячний і відданий мені чоловік, це казав той, якого я врятував від смертної кари, вирвав зпід сокири у ката!

— Зрадник! Юда! — заревіли в одному куті.

Сюди його! На суд! — піднялися кулаки в другому.

Пешта вже давно зблід і тремтів, передбачуючи лихо і чуючи, що він не має способу оборонитися. Досада, злоба і заздрість палили йому серце, каламутили жовч і викривляли обличчя, та коли вибух обурення захопив усю масу, почуття жаху перемогло і осипало спину морозом. Бачучи свій неминучий кінець, Пешта зважився на розпучливий крок — віддати себе в оборону Богдана.

якого він сам оклеветав і зганьбив. Він швидко підійшов до нього, глибоко уклонився і сказав:

— Вибач мені, шляхотний товаришу, не те, що я зневірився в твоїй чесності. — за неї я зараз віддам свою голову. — а те, що я теж повірив, ніби твої щирі ради не дали добрих овочів... Щож зробиш? Горе зату-манило й мене, як і всіх прибило... А коли чоловік у журбі, так йому, чорт зна що, лізе до голови! Каюся, от перед усім товариством каюся і в нього теж прошу вибачення.

— Ач, який лис! А нащо брехав? — засміявся хтось у натовпі.

— Провчити-б ірода! — грізно зашипіли в двох місцях.

Та Богдан був уже вдоволений. Він переміг зависних, а клеветник покорився, і тому зі шляхотною вибачливістю простягнув Пешті руку.

— Заспокійся, Пешто! Я хочу вірити, що ти тепер кажеш щиро: мені було би боляче переконатися, що я все своє життя думав і робив не на користь, а на шкоду країні, яку я без міри люблю... Та коли ви всі інакше думаєте, мені лишається тільки одно — усього себе і всі свої сили віддати на службу моїй країні і моїй найдорожчій родині — славному і чесному товариству.

— Слава, слава Богданові! Молодець! Лицар! Батько! — посипалися привіти з усіх боків.

— Веди нас на ляхів! — підхопили знову горячі голови.

— А ось ще, панове, — підняв догори аркуш паперу Хмельницький, бажаючи відтягнути натовп від нового вибуху. — знайте брати, гукнув він з цілої сили. — декрет, який нам прочитали на Масловому

ставі подиктував лише сойм, а король окремо через канцлера Осолінського пише до нас.

— Король? Сам король? — загомонів, захвилювався натовп.

— Папір? Читай, читай! — розляглися звідусіль радісні голоси.

Пешта зник кудись, Бурлій теж сховався в натовпі, а Богдан почав говорити владно, піднявши над головою пергаміновий аркуш:

— Панове! Король просить передати вам, що той декрет підписаний насильно його рукою, що своєю душею його найясніша мосьть — наш, що лише в нас він бачить підпору, та не може нічого зробити, бо сойм обмежує його волю. Король бажає війни, бо вона дасть йому в руки все військо і дозволить збільшити також наше число: а коли він стане на чолі війська і міцною рукою зіпреться на нас, тоді ми зітремо бундючну голову сойму і одержимо нову ординацію від нашого короля.

Богдан на хвилину спинився: його постать, освічена кривавим світлом догораючих вогнищ, була величчя і притягала до себе серця привабою таємничої сили.

— Друзі! — і вихопив з ніхви дорогоцінну шаблю. — Тут лист Осолінського! Король доручає нам почати війну. Він радить нам пошарпати турецькі границі і викликати Туреччину. Гроші на чайки і на похід одержимо!

— Слава, слава! Хай живе! — розляглися захоплені крики, в одних місцях піднялися десятки рук з шапками, а в других — заблиснули шаблі.

Недавньої тупої розпуки, ганебного пониження і дикої злоби вже не було й сліду; у всіх палали очі

енергією й надією, обличчя дихали відвагою, рухи кипіли завзяттям і силою!

— За короля! Ми за нього, а він за нас! — піднявся вже гвалт, — а ти, Богдане, ти будеш нашим отаманом!

Останній вигук приголомшив Богдана, як удар меча. Він його чекав і боявся. Сам того не помічаючи, Богдан зв'язав себе і поставив у безвихідне становище. Кинутися з ними на Запорозжя, самовільно кинути службу, взяти участь у поході, спалити за собою всі мости... це ще надто вчасно, надто вчасно!

Холодний піт виступив на його чоло, а все козацтво тимчасом однодушно гукало:

— Слава Богданові! Ти наш отаман! Веди нас, веди!

— Панове браття! — знявши шапку, кланявся Богдан на три сторони. — Дякую вам за велику честь, якої може я не вартий, тільки не будемо горачитися, а обміркуємо все краще і докладніше... Тут ми ще не всі... Не можна порушувати наших старих звичаїв і прав... Адже є люди і старші від мене. Треба обговорити справу з цілим кошем, на чому рада стане... А то, щоб ми в запалі не зробили якої дурниці. Адже ось, наприклад, мій приятель і досвідчений лицар, пан Кривоніс хотів уже тепер зимою, по снігу йти в похід, коней замість травкою годувати снігом.

— Так, так, — засміялися всі весело.

— Це ти дійсно, брате, спіймав мене! — почував Кривоніс, усміхаючися, потилицю. — Чого не скажеш з опалу?

— Отож, моя рада така...

— Кажя! Кажя! — замахали шапками всі. — Чи тепер, чи пізніше, а ти наш отаман, та й годі!

— Так ось що, браття... і Кривоніс, і Богун, і Нечай, і всі мають стягнути сили на Запорозжя, укріпити його на всякий випадок і спорудити чайки. Одна частина вдарить морем на турків, а друга суходолом на татарву, щоби зтягнути бісурманів у війну.

— Добре! Добре! На Запорозжя! — гукнули всі.

— І ти з нами на Запорозжя! — поклав руку на Богданове плече Нечай.

— З нами, з нами разом! Не відступимося від тебе! — тіснилися до нього козаки.

— Панове друзі! — спробував ще пожартувати і перевірити настрій натовпу Богдан. — А про замок забули? Може підемо здобувати його?

— До чорта замок! Не до жартів, коли така справа! — спротивилися всі.

— Це так! — махнув шапкою Чарнога. — Годину перед тим я не знав, де би швидше розвалити свою голову, а тепер для такої справи я побережу навіть ніготь.

— Так, пожалує той, що вже не живе, — поправив вуса Кривоніс. — а я пожалую, що не маю чотирьох рук. Отож... завтра досвіта, Богдане, на Запорозжя!

— Я би опісля... не розпорядився дома... — заміявся Богдан.

— Слухай, Хмелю, — суворо глянув йому в очі Кривоніс. — вже коли по щирости, так по щирости... на своє сотництво начхай, а послужи Україні; ти і для укріплення Січи потрібний, і для походу, і для всього. — одна ти в нас голова, на тебе всі надію покладаємо.

— Щож, Богдане? Чи в тебе діло не годиться зі словом? — почулися оклики.

— Ні, браття, ні! — гукнув він і простягнув на-

перед руки. — Бачить Бог, нема лукавства в моїх думках! Дайте мені тільки одну хвилину... розпорядитися...

— Ми віримо тобі, брате! — сказали разом Кривоніс, Нечай і Чарнота.

На боці Богдан помітив Ганджу.

— Брате! — сказав він йому швидко й тихо, — сталося так, що я мушу їхати на Запорозжя. Чи верну коли, не знаю сам. Маю до тебе просьбу; виконай її, друже! Їдь у мій хутір; доглянь за моїми; передай Ганні, що їй я поручаю свою родину. Скажи, щоби пам'ятала, щоби молилася! А ще ось що: я напишу кілька слів козацькому гетьманові. Пам'ятай, від цієї записки багато залежить; я доручаю її тобі, але мушиш передати йому і тільки йому просто до рук.

— Все передам, все зроблю, брате, — відповів понурий Ганджа.

Богдан стиснув йому руку, підійшов до Кривоноса і Чарноти, скинув з голови шапку і, уклонившись козацькому товариству, сказав твердо й голосно:

— Панове, їдьмо.

— На Запорозжя! — як один голос розлігся радісний крик безлічі голосів, і сотня шабель піднялася над Богдановою головою.

XIV.

Морем розлився Дніпро і нестримно несе свої каламутні води; крутиться чорторіями коло круч, ріже піскові береги, кидається бічною хвилею на затоплені острови і бурхливо мчить серединою. На величезному водному просторі видніють декуди верхи верб та осик; в інших місцях хвилі гойдають верболіз та червоносиню таволгу; зрідка, по одинці, понуро сторчить із води

свою голою чуприною або дуб або явір, а там далі синюватий водний простір зливається з невиразною далечиною.

Лише правого, високого берега не може перемоти могутній Дніпро; буйно обвинув своїми пінястими хвилями багато островів, та не може продерти гранітних скель; вони пишно виставили проти нього свої кам'яні груди і боронять своїх улюбленців — Козаків-Запорожців.

Здавна вже осіли вони на тих диких орлиних гніздах і завзяттям оживили пущу, а тепер великою громадою метушаться на березі найбільшого острова. Всі вони пильно працюють — будують чайки. Ласкаве весняне сонце обливає ясним промінням і ніжно прибрану природу, і жвавий рух на березі. Як комашки розсипалися Запорожці, поділилися на гурти і пильно працюють, повно їх по березі і по луці. Одні видовбують на основи чайок велитенські стовбурі столітніх лип, другі пиляють ясеня та берест на дошки, треті смолять та конопатять вже готові чайки, деякі по коліна в воді тягнуть шнурами колоди на беріг, а інші на легких човнах ловлять їх по Дніпру. В багатьох місцях палають і димлять вогнища. Тут у казанах варять смолу, там кухарі готують обід, а там, під лісом, парять лозу. Гомін і галас лунає далеко; крики заглушує стукіт сокир та молотів з довгого ряду кузень; з найближчого острова долітає тріск дерев, що падають на землю. Від часу до часу чути серед галасу гучний крик з острова: „Лови! Переймай!“, або молодецьку пісню.

Одежа по всіх гуртах дуже різноманітна: між синими з простого сукна свитками червоніють і дорогі жупани, і оксамитні кунтуші, і турецькі куртки; між синіми

жупанами яскравими плямами біліють золотом та шовком вишивані сорочки... А на самому сонці лежать та тягнуть люльки зовсім голі козаки, блискаючи своїм могутнім, ніби з бронзи вилитим тілом

В північній частині, в середині острова росте ліс вікових дубів, ясенів і грабів, а ближче до самої Дніпрової кручі кучерявиться вже ясною зеленню молодший заріст кленів. Тут, під доглядом досвідченого старого чайкаря Вернидуба рубають тонкі і високі дерева на щогли, а в ліску невеликий гурт козаків рубає під корень величній ясен. З трьох боків вривається сталь сокир в його могутні груди; при кожному ударі летять вогкі білі тріски, дерево здригається і ніби глухо стогне; отворені рани дійшли вже до глибини і швидко дійдуть до середини.

— Швидше, браття, швидше! — наганяє сивовусий козак Небаба, який доглядає над рубанням. — Через десять днів похід, а нам треба ще чотири чайки збудувати. Гей! — глянув він на ясен, — а ліз там хто з нових, молодших, та закинь шнур за галуззя; треба, браття, валити дерево он на той бік; там вигідніше буде обтесувати, а то як упаде в гущавину, тоді нічого путнього не вийде.

— Та воно, здається, дійсно збирається туди гепнути. — міркував, забивши сокиру в ясен і розкурюючи свою люльку понурий середніх літ запорожець, весь покритий шрамами. Лобода. — Сюди, до мене ніби то похилилося і вже трохи хрипить... Мабуть чує швидку смерть. — приглядався він, піднявши голову, — хитається вже, браття, хитається... а чогож не лізе ніхто?

Переглянулися новики Іван Цвях та Гудзь, почухали голені потилиці, здвигнули плечима, а лізти не наважилися.

— Чогож ви, гречкосії, чухаетесь, а лізти не лізете? — гукнув на них сивоусий Небаба.

— Та як його лізти, — несміливо відповів Гудзь, — он як високо починається гилля... Правда, вилізти можна... а от як разом з деревом гешнеш, так тільки мокре місце лишиться.

— Ач, відгодувався на хуторах галушками, так і витрусити їх не хоче, — бурчав дід. — Коли тікав від ляцького канчука до братчиків, то не тому, щоб маніжитися, а щоб виробити свою силу та завзяття, щоб навчитися щоденно дивитися смерті в очі і зневажати її, ось що! А то, мокре місце кажеш! Сухеньке любиш? Перину тобі послати, чи що?

— Я полізу, — відізвався середніх літ запорожець з шляхотними рисами обличчя, який ліг під ясенем спочити й закурити, — адже я теж не з давніх.

— Ні, чого ти. Грабино, — спинив його Небаба. — Лежи! Не лицює тобі в твоїх літах та по деревах драпатися, ти й так уже заслужив славу своєю відвагою; а от ці молоді лантухи...

— Та я не те, — виправдувався зніяковілий Цвях. — Воно звичайно, хто каже, тільки от, коли подумати, ніби то... а воно, звичайно, плювать! Та всеж, як би хто легкий поліз, щоб дерево витримало. Ось наприклад хоч він! — показав відважний на молодого хлопця, який біг до кленового ліска.

— Так, це рація! — завважив Лобода, виймаючи з рота люльку. — Гей! Морозенку! — махнув він рукою. — Стій, чортів сину! Куди ти? Чуєш? Олексо! А гов! Сюди!

Хлопець, почувши крик, спинився і обернувся до того, хто гукав. Це був наш Ахметка, трохи змужнілий, але з тим самим дитячим лицем і приязною усмішкою.

— На нього гукають, а йому як позакладало!

— Та я ще не при звичаївся добре до вашого прізвища, — оправдувався, підійшовши, хлопець. От якби хто гукнув: „Ахметко“, так я за два гони почув би.

— Гей, час, хлопче, забути тобі твою татарцину! — суворо зауважив дід. — Ти хрещений, ти маєш святе, а не поганське імя, а прізвище, коли його товариство дало, мусить бути для тебе дорожчим від королівського декрету.

— Діду, та хіба воно мені не дороге? — спалахнув Олекса. — Покарай мене Боже! Це мені з початку було сором, що за відморожені вуха так прозвали, а тепер все одно — Морозенко, так і Морозенко!

— То й гаразд! — potwierдив дід. — Ти вже пів запорожця, і Бог тебе не скривдив ні розумом, ні відвагою; станеш славним лицарем, здобудеш собі стільки слави, що й прізвище твоє стане славним на весь світ.

— Спасибі, діду, за ласкаве слово, — уклонився Морозенко. — А що мені скаже товариство?

— А ось лізь на цей ясень та закинь шнур он за той сук! — показав дід рукою.

— Давайте! — Олекса схопив шнур, закинув через плече петлю і видрапався, як кіт, догори. Ясень злегка закрипів, і верх його почав хитатися.

— Не витримає, — повуро зауважив Лобода, сівши просто під деревом і смакуючи люльку, — ач, як його хитає до мене! Хлопче, лізь з другого боку! Чи чуєш. Морозенку, з другого боку лізь, а то придавить!

— А ти сам чого сидиш, — чи не жаль голови, чи що?

— Так, дерево клониться саме на тебе, Лободо, — зауважив також Грабина, що лежав трохи на боці.

— Ех! Не хочеться вставати! — потягнувся со-

лодко козак і ліг навznak, поклавши під голову руки. — Встигнемо ще! Що має бути, того не минути: винного смерть скрізь знайде.

Грабина при цих словах здригнувся і почув, що гостра крижина вп'ялася йому в серце: якийсь жах майнув у нього в голові і змусив відсунутися далі.

Раптом почувся сухий тріск; грубий стовбур відразу осів, і Лобода не встиг би був відсунутися, і страшний тягар роздушив би його, та верх дерева, зачеркнувши лук, ударився, падаючи, до сусідніх дерев, сховзнувся на бік, а стовбур змінивши напрям, несподівано впав Грабині на ноги, а потому також на груди. Тільки тому, що верх ясеня заплутався в галуззю, дерево не впало відразу усім тягарем, але з кожною хвилиною верх, ламаючи галуззя, осідав і страшний тягар все більше давив груди; Олекса встиг щасливо зіскочити на землю.

— Браття! Хто в Бога вірує! Душить!... Суд Божий! — уривчасто, глухо стогнав запорожець; його лице посиніло, очі вилізли на лоб, з отвореного рота показала кривава піна. Одну руку дерево притисло разом з люлькою до грудей, а друга свободна в корчах драпала землю.

— Гей! До мене! — владно гукнув дід. — Підставляйте плечі під ясень! От сюди, ближче до нього! Ех, нещасливий! Зовсім на боці був, а дивись! Мовчи, може витягнемо!

Усі підскочили до діда, підперли плечима дерево, уперлися жилавими руками в коліна і почали випростовувати сини, стараючися піднести хоч трохи дерево.

— Ну, разом! — командував дід. — Гай-да!

Напружилися чотири міцні спини, та дерево не лише не піднеслося догори, але ще трохи зсунулося. Нова команда, — нове напруження. Виступив на чолі

піт, налялися кровю на висках жили; та все даремно: видко було, що не підсуть вони страшного тягару.

— Браття! Ратуйте або вбивайте! Не можу! На грудях зашито... Стогнав усе тихше і тихше придушений запорожець, а потім почав вже тільки хрипіти.

— Ех, задушить! А-ну ще раз, хлопці! — казав дід, і голос у нього здригнувся від жалю. — Добрий, браття, козак, жаль!

Та всі з'єднані зусилля були даремні: неминуча смерть наближалася.

— Гей! Сюди! Гов! — махнув рукою Олекса, побачивши запорожця, який переходив недалеко від них.

— Та йди швидше! — гукнув також дід.

Усі оглянулися. До них, широко і неіоворотно ступаючи, сівив козак з вогняним оселедцем і страшенно широкими плечима.

— Сич! Сич! — гукнули врадувані козаки. — поможи, друже! !

— Поможи, любий! — сказав з надією також дід. — Адже загине козак ні за понюх табаки!

На одну хвилину сивився Сич, глянув на придушеного, змірив очима дерево, розправив плечі і сказав басом:

— Місце!

Морозенко здригнувся від цього голосу, — такий він йому видався знайомий, і оглянувся; та перед ним стояла лише широчезна спина.

Товариші пустили Сича наперед. Упершися плечем і поставивши як слід ноги, тепер уже він скомандував:

— А ну, ра-зом!

Щось трісло; чи зломилася галузь, чи в кого небудь ребро; але дерево здригнулося і заворушився верх.

— Ну, су-губо! — крякнув Сич, захопивши в груди

повітря і напруживши свою велитенську силу. Його ноги врилися в землю, дерево майже в'їлося в плечі: товариші теж не жалували останніх своїх сил...

Почувся голосніший хрускіт; галуззя випростувалося, і величезний стовбур почав тяжко й поволі підноситися.

— Рушив! Іде! — весело гукнув Олекса, схопив поліно і вперся ним також вище в колоду.

— Кинь це, Олексо! — гукнув йому, задихуючися, дід. — біжи швидше до Грабини та відтягни його, коли можна...

Хлопець кинувся до півмертвого запорожця. Ясень висів над ним, і Олекса міг трохи відтягнути козака, та ніг дерево ще не пускало.

— Ще трошечки дотори! — гукнув Олекса, стараючися висунути нещасливому ноги. Нарешті після кількох зусиль ноги визволено, і Морозенко відтягнув Грабину далі на горбок.

— Щож він, помер? — спитав задиханий дід, присівши над запорожцем. А той лежав ненорушно, з блідим посинілим лицем і занеклою на губах кровю.

— Ні, ще груди підіймаються, — зауважив Олекса, підтримуючи голову козака, — та чи не роздушило дерево піг?

Глянув дід, вони були від колін майже до стіп облиті кровю і сині. Наблизився з товаришами також Сич.

— Добрі чоботи з червоного сап'яну здобув! — похитав головою дід. — Тільки треба подивитися, чи не розбито до краю грудей?...

Оглянувши пильно і груди, і ребра, і хребет, дід оглянув також ноги. Показалося, що ребра й кости були цілі, тільки до костей зідрана була шкіра.

— Ну, ще добре вийшов, — зітхнув заспокоєний дід, — міцні в собачого сина кости, дарма що панські! Хто з вас, браття, має горілку? — звернувся до козаків.

— Імами ко здравію! — ревнув Сич, — а Олекса знову здригнувся.

— Запасливий з тебе вийде козак! — усміхнувся дід. — Тай товариш мабуть добрий!

— Правда! — відіззався дехто, — а вже сила, хіба чорт бачив таку!

Дід влив в отворений рот роздушеного трохи горілки, і через кілька хвилин той глибоко зітхнув, відкрив очі і подивився каламутним поглядом на своїх приятелів, ще не тямлячи, що з ним сталося, і де він.

— Спам'ятайся друже, — погладив Грабину дід по чуприні... як налякав нас! Ніби мішок з сиром тебе придушило...

— Де люлька? — вимовив на пів свідомо перші слова Грабина, — чи ціла?

— Дивись, що йому, вражому синові, в голові! — усміхнувся дід. — Ціла, ціла! Ти хоч би про свою голову запитав, чи ціла?

Та Грабина не звернув уваги на дідові слова і лише захриплим голосом гукнув... „горілки!“

— Пий, пий! — подав йому дід фляшку, — віддихайся, любий, чорти-б тебе дерли! За дурно тебе придушило. Той під самим ясенем вивертався і нічого. а на тебе, чорт зна, де впало! Як навмисне!

— Ох, кара це на мене. — простогнав Грабина.

— А нуте, хлопці, — сказав дід, — змочіть горла горілкою та добре розітріть його... та чи не має хто полотна?

Морозенко миттю віддер від своєї сорочки обидва рукави і подав їх дідові.

— Молодець Олекса, добре! — загомоніли козаки і почали приладжувати запорозьку масть.

Дід теж привітливо всміхнувся до нього.

— Побіжи, голубчику Олексо, до мого куріня та принеси ще звідти мою торбинку з ліками; вона в мене над моїм тапчаном висить.

Олекса кинувся бігти до коша, а дід розтер на рукавах масть, змочив її ще раз міцною горілкою і приклав до отворених на ногах ран.

— Щипає нібито, — поморщився трохи Грабина і попрохав набити й закурити йому люльку.

— Нічого, дурниця... пощипає і припече, — потішав його дід, міцно обв'язуючи ноги, — полежиш трохи і видужаєш.

— Що-о? — підвівся Грабина і сів, устроївши на свої ноги дикий погляд. — Братчики ідуть у похід, а я, як свиня, буду відлежуватися? Та коли їх зовсім роздушило, я їх відітну до чорта шаблею!

— Не крутись! — гукнув дід. — Став би я й возитися, як би зовсім роздушило! Подякуй Сичеві, що поміг піднести колоду, бо без нього тебе роздушило-б як блощицю.

— Сич? брате мій! — простягнув до нього руку Грабина. — Коли тільки тобі треба буде, моє життя до твоїх послуг!

— Чого ради? — засміявся Сич. — Я не знаю, що з власним життям зробити... От хіба, як що заспокоїш мою спрагу сугубо, подякую тобі во віки!

— Заспокою!... Тільки допоможи мені встати, підведи, голубе, — спираючися на Сича, пробував підвестися Грабина, — і вас усіх, товариші, — друзі, прошу... піділляти клятий ясець!

— Підемо, підемо! — загукали козаки. Навіть дід, побачивши, що Грабина стоїть і рухає ногами, хоч і шкандибає, радісно засміявся. — А щоб тебе! тай наплюся я здорово!

— Тільки браття, хай хто запросить також нашого наказного отамана Богдана Хмеля, звернувся до приятелів Грабина.

— Покличемо, покличемо, — засміявся Небаба. — хай подивиться на тебе.

Богдан уже четвертий місяць сидить на Запорозжю. З початку він поїхав туди, піддавшись волі більшості, і мав на меті: по перше, укріпити Січ валами і батареями відповідно до останніх вимог фортифікаційної науки, яку він лише один з козаків знав; по друге, виконати таємне бажання короля, яке передав йому післянець від канцлера Осолінського, спорядити чайки і з'організувати морський напад на прибережні турецькі міста; по третє, після виконання всього того, поїхати до короля особисто і просити його заступитися за козаків та оборонити хочаб їх останні права від насильств османілого від ненависти панства.

Богдан числив, що все те він виконає протягом місяця, а тоді від короля випрохає документи на своє оправдання. Через такі міркування його самовільний від'їзд здавався йому не надто ризиковним, а доручивши Ганджі догляд над своєю родиною і добром, передав ще через нього лист до Золотаренка, в якому просив його частіше заїздити до Суботова, а коли можна, то і зовсім туди переїхати до його повороту. Ганні він теж написав кілька рядків, сповіщаючи, що обов'язок кличе його на службу, і що не відомо, коли верне до дому, а тому він прохає її заступити дітям матір, а за нього лише молитися. Ганджі він наказав нікому не говорити, де він,

і лише при якійсь особливо певній okazji повідомляти його, якби сталося яке нещастя; а про нього. на всякий випадок. пустити якусь вигадку.

Та потому, приїхавши на Січ. Богдан відразу побачив, що всі його міркування були збудовані на піску, і що перед весною. а може навіть перед літом нема що й думати про поворот. Перш усього сувора зима дуже спиняла земляні роботи, а потому і чайок показалося так мало, що для морського походу довелося їх майже всі будувати наново, нарешті, на одній з січових рад його вибрали кошовим отаманом, і коли Богдан, подякувавши товариству, рішучо відмовився від цієї великої чести, подавши ріжні поважні причини, а головно те, що він має їхати до короля, тоді товариство вибрало його тимчасовим наказним отаманом у морському поході, від чого вже Богдан ніяк не міг відмовитися, а кошовим вибрано замість нього Півтора-Кожуха. На тій самій раді рішено, що Півтора-Кожуха з Кривоносом. як тільки настане весна, підуть на поміч татарам у Бужацькі степи, щоби разом ударити на Кам'янецькі стени, а Богдан з трьома тисячами Запорожців. на п'ятидесяти чайках поїде до берегів Анатолії.

Помирившись з обставинами, Богдан увесь віддався новим обов'язкам і клопотам. Кипуче запорозьке життя, повне тривоги і хвилювань, і буйного завзяття, і великої гурли, взяло давнього товариша знову в свої дружні обійми і закрутило його голову в чаді своїх бурхливих поривів. Щоденна шильна праця, з ранку до вечера, забирала в Богдана майже весь час. Громадські обіди та неминуча гуляня забирали рештку часу, так що його не вистарчало навіть на відпочинок та сон, а вже на думи та сердечні хвилювання часу зовсім не було. Правда, часом випливала з глибини його душі тривога

за свою хату, за родину, за післану йому Богом Ганну, але яка небудь пильна справа відразу відривала його від дорогих дум і кидала в вир галасливого дня. Богдан невиразно відчував серед метушні та гульні, що в нього глибоко у грудях сидить тупий, досадний біль, який часом проявлявся в журбі за своїми близькими, а часом як розпливчастий образ, що майнув пророчим сном, — одначе свідомість обов'язку і нещасливе становище рідного краю здушували цей біль і змушували Богдана ще більше віддавати всього себе праці та відганяли геть усякі думи, які тільки ослаблювали енергію.

Зрештою з кожним днем цей сум і біль все більше зникали і всю Богданову душу займала будуча буря. Нарешті в останньому часі, забувши про сум і тривогу, віддався Богдан із давнім молодим захопленням майбутньому походові, який мав початися через тиждень після того, як виступить із Січи Півтора-Кожуха, а цей мав виступити післязавтра.

Хоч утікачі, які приходили на Січ, оповідали багато страхіть про зростаючий панський гнет та нахабство ксьондзів-езуїтів, одначе від Ганджі Богдан не одержав за весь час ніяких звісток, що по їх умові значило, що дома все добре, тому й не мав чого журитися особистими справами.

Богдан стрінув Морозенка і запитав про Грабину. Звістка про нещастя з ним дуже зворушила отамана; він недавно заприятелював з ним, а таємнича його доля, на яку новий приятель натякав, і цікавила Хмельницького, і тягла до нього його серце... та й взагалі Грабина був відважний славний козак. Як тільки Морозенко заспокоїв цікавість свого батька, а покопавшись в дідовому коші, знайшов нарешті його знахорську аптику в торбинці, юрба вже підходила до славного шинку на Пре-

січі і замовляла в жида велику скількість усяких напоїв. Тепер галасував цілий натовп, бо по дорозі запрошували кожного, хто лиш навинувся. Героєм дня був Сич; він не лише виказав велику силу, але також уратував доброго товариша від неминучої смерти. Усі пили за його здоровля, обіймалися з ним і браталися. Олекса прилучився до чесного товариства, бо його дуже цікавив цей Сич; нарешті пощастило йому дістатися наперед.

Якось припадково глянув на нього Сич і сторожів: очі засвітилися радістю, і розвівши руки, кинувся він до хлопця та притиснув до своїх могутніх грудей:

— Ахметко! Ахметко, любий, голубе мій, чадо моє!

— Дяче! Дзвонарку! — обіймав і цілував Сича хлопець. — Так ось де ви? А я чую... Сич та Сич... і нічого не розумію; голос ніби ваш, а обличчя не те...

— А так! Без бороди і куделиці! Щож, і так добре! Та зате який оселедець!

— Дуже добрий!... Тільки пізнати тяжко... тим більше... — уривчисто казав хлопець, з захопленням дивлячися на Сича, — що там усі певні, що вас замучили за дзвін ляхи.

— Чортового батька! Не дочекати їм! Я відразу сюди посунув і Сичем став...

— Та чому ж я не стрічав дядька? Ми тут усю зиму.

— Ге, чадо моє! Я зараз пішов з добрими товаришами на веселу гульню... загостили до татарви і ляхні, побували також у каторжній Кафі... навіть визволили декого з бісурманської неволі, — і показав на одного бородатого, блідого й худого козака.

— Що Сичу? Свояка знайшов? — звернулося до нього кілька голених голів.

— Кого? Олексу Морозенка? Добрий хлопець! Відважний буде козак! — гукнули інші.

— То ти вже й Морозенком став? — спитав Сич.

— Морожепий. морожений! — зареготало кілька голосів.

— Ну, значить, за батька і за сина тепер випемо! — гукнули ближчі. — Гей шинкарю, лий оковитки!

— Та він і чадо моє, і не чадо, — почав Сич.

— Та хіба не добре мати такого батька? — гукнув Олекса, і його очі засвітилися якимсь загадковим блиском. — Хай так і буде — тато.

— Амінь, чадо моє! — гукнув Сич. — Значить, „дикуй і веселися, Сіоне!“ — і обняв свого названого сина та відразу винив кухоль з пів кварти.

Олекса теж мусів вишити.

Коли товариство оточило Богдана, який підійшов до Грабини. Сич відвів хлопця на бік і спитав у нього тремтячим від хвилювання голосом:

— А Оксана моя... що з нею?

— Не бійтеся, тату, — спаленів чомусь хлопець, — вона в надійних руках: Ганна Золотаренківна взяла її до Суботова... Оксана тепер у батька Богдана.

— Господи! Милість твоя на нас! — вимовив зворушений Сич і втер кулаком сльозу.

А блідий козак оповідав товаришам, як йому пощастило втекти з татарської неволі.

— Ех, докучила, браття, ця неволя! Та не так неволя, не так каторжна праця, не так кайдани і голод, як сум-туга за рідним краєм, за дорогим товариством та за церквами божими... ой, сум та туга точить серце ніби ржа залізо... Наложив би на себе руки, так прокляті іроди і за цим пильнують... Ганяли нас на роботу до якогось паші, а там у нього жила стара циганка...

Грабина, що сидів коло Богдана, слухав оповідання Небаби про те, як його вратували і весело торкався з ним

кухлем. Раптом до нього долетіло слово „стара циганка“ і ніби електричною струєю вдарило по всіх нервах; щось здригнулося в нього болем у грудях, стиснуло серце і кинулося кровю в лице... Він попрохав Богдана підвести його ближче і почав прислухатися до оповідання.

— Очі, знаєте, в неї чорні як вугіль, — казав далі козак, — ніс горбатий, а обличчя і не розбереш... Я вже не знаю, чому, браття, чи вона помітила, що я хотів у воду кинутися, чи може вона що інше мала на думці. тільки підходить вона до мене і каже: Не шукай смерти. козаче! Я знаю, що тобі тут не солодко... сама це перебула... так я тебе визволю, я в цього паші маю силу, кожний мене слухає“. Як почув я, браття, ці слова, так зрадів, що аж... сором признаватися, а заплакав як мала дитина...

Та Грабина вже більше не слухав; він змінився на обличчю і хотів кинутися до оповідача, та ноги в нього підігнулися, і він був би впав, як би не підхопив його Богдан.

— Що з тобою, друже? — Поблід, як крейда... — затрівожився Богдан, підтримуючи Грабину. — Гей, хто там? Швидше води! Ходім до мого куріня... відпочинеш!

— Проведи, будь ласка... Не годен... Щось підступило під серце... Ніби вогнем обсицало, — шепотів уривчасто Грабина, ковтаючи з коряка воду.

— Нічого дивного! З такої олійниці витягли, що аж ну! — усміхався Богдан, ведучи під руку свого нового побратима, — не диво, що й огневиця може напасти на макуху...

Богдан поклав Грабину на свій тапчан і прикрив керевою.

— Коли ти їдеш, Богдане? — спитав його увесь тремтячи Грабина.

— Та ось через два дні гадав, після кошового... — відповів Богдан, трівожно дивлячися на слабого.

— А куди гадаєте?... Адже до Кафи завернете?

— Навряд... Не по дорозі...

— На Матір Божу! На святого Бога!... На всі сили небесні благаю тебе... — піднісся раптом Грабина і припав горячим обличчям до грудей Богданові: — Благаю тебе, не пропусти Кафи... до неї першої заверни...

— Та що тобі до неї? Заспокійся... засни!

— Слухай, мій друже... мене тепер розбирає горячка... Кат його знає, коли вона скінчиться... так я хочу тобі звіритися... Адже ти знаєш, я з великої шляхти... про це я тобі... опісля докладно... А в мене є донька... як янгол небесний... волосся каштанове кучеряве... очі сині як волошки... личко... Ох, мій голубе, — нема такої другої доньки на світі!

— Ось що, друже!... — здивувався Богдан, дуже зворушений словами свого побратима, — а ти про свого янгола мені ніколи не говорив... — і в Богдана несвідомо майнув блискавкою в голові бачений колись сон, — так деж вона?

— Не знаю, не знаю... пропала без сліду з циганкою... Всюди шукав, — ні слуху, ні духу... А от тепер невільник з Кафи сказав, що його вратувала циганка... і циганка така сама, як моя... Я серцем чую... я певний, що моя Марилька також там...

— Там, у Кафі?

— Там, там... Вона ще майже дитина... літ чотирнадцять... та її напевно продали... Ради всього святого, — не минай Кафи... ради спасення душі...

— Та заспокійся, — обняв Грабину Богдан, — даю тобі козацьке слово, вирушу разом з кошовим і там уже так зроблю... одним словом, визволимо... А ти постарайся заснути та набратися сили, щоб не лишився тут...

— Засну. — засну, — радісно всміхнувся Грабина, — одно твоє слово мене на світ підняло... і він накрився керевою...

XV

Урочисто гуде дзвін запорозької церкви на головному майдані. Рівний голос тремтить, луною несеться по луках і тоне в прозорому повітрі ранку, який палає радісним сяйвом. У невеликій деревляній, з сімома банями церкві стоїть військова головна старшина та діди, а на майдані не видно нікого. Крізь різноколірові вузькі вікна продираються снопи яскравого проміння і розсіпаються в ясну веселку у хвилях сизого диму. Перед образами палають у високих свічниках грубі зелені свічки, а навколо них яка сотня малих жовтих; у блеску яскравого ранку вони виглядають як червоні довгі іскри, що плавають у димі ладану та відбиваються на сріблі й золоті дорогих риз.

Опалені, мужні обличчя заporожців звернені до образів; в поважному, зосередженому виразі піднятих догори очей світиться тепле, побожне почуття. Різних кольорів оселедці та підголені колом чуприни, від сріблястих до чорних похиляються низько; час від часу заporожці хрестяться широкими повільними рухами. На переді перед царськими воротами стоїть недавно вибраний кошовий заporозького війська, Грицько Півтора-Кожуха. Голова з відважним виразом обличчя, в порівнянні до коренистого тулубу невелика і надто низько осаджена на широких плечах. З правого боку стоїть поруч нього наказний отаман Богдан. І ростом, і поставою, і шляхотним виглядом він далеко перевищує свого сусіда. За Богданом стоїть ще другий наказний отаман, поважний Небаба; за Небабою — срібноволосий дід Нетудихата, а за ним відважний, молодий ще й чорний

як жук, з огненними очами Сулима. Наліво від кошового стоїть Кривоніс; у його покаліченім обличчю, освіченим теплим світлом вогнів, не горить тепер давна страшна злоба, а якась надія і радість; за Кривоносом ясновусий красунь Чарнота з веселим завзяттям у погляді... ніби жених під вінцем; а за ним молодий ще, але понурий козак Лобода. За старшиною стали в другому ряді козаки з прапорами і значками, а за ними вже начальники окремих частин.

Священик у дорогих ризах. Він виносить Євангеліє в тяжкій, дорогим камінням прикрашеній оправі, розкриває його і кладе на найближчі похилені голови. Тихо, але виразно лунає слово божє, а чубаті голови схиляються все нижче й нижче. Колиж священик закінчив читання словами: „Більше сея любви нікто же імать, аще душу положить за други своя“, — тоді все козацтво, як один упало на землю і заніміло в мовчазній молитві.

На побережжю тепер ані сліду метушні й недавнього неладу. Все прибрано, а посередині широкого берега навіть зроблено і піском посипано квадратний майданчик, на якому стоїть стіл, покритий білою вишиваною скатертю; на ньому іскриться різьблена срібна ваза, а по її боках стоять тяжкі позолочені свічники з восковими свічками. Коло самої пристани гоїдається на легких хвилях у ряд привязаних пятьдесят чайок; а всі вони помальовані, або краще, вимазані якоюсь мішаниною смоли з блейвасом, і тому відбивали синьо-сіруватою краскою, яка підходила до краски води; тільки нові весла та очеретяні крила чайок вилискували як золото.

На кожній чайці сидять вже коло весел веслярі і стоять на своїх місцях керманичі. На коротких щоглах біліються згорнені вітрила, а на більших чайках бли-

щаті примоповані на носі невеликі фальконетні гармати.

На трьох боках майданчика станули у ряди три відділи запорозького війська. Менший з них, звернений до Дніпра, стояв у глибині; наліво простокутно до нього стояв довгим чотирикутником, який доходив аж до Дніпра, трьохтисячний полк, узброєний в мушкети, шаблі і келепи, а направо, рівнобіжно до нього, море голов, покритих баранячими шапками з червоними верхами, з лісом мушкетів і списів над ними. За ними виднілися оподалік привязані до маж цілі табуни осідланих коней. Останній, найбільший відділ був мабуть найкраще вбраний; між темними одягами рябіло багато кунтушів і жупанів; на другому, який мав іти у морський похід, переважали сірі свитки; а третій, який лишився дома, був одягнений у звичайну просту одягу і крім шабель не мав більше ніякої зброї.

Тихий, поважний гомін, ніби гудіння велитенського рою бджіл, стояв у мягкому повітрі, напоєному весняною запашною воєністю; та в цьому гомоні не було чути ні лайки, ні жартів, хіба лише ділові запити або короткі останні прикази.

Морозенко порався на отаманській чайці, бо хотів докінчити пакування запасів та потрібних до походу річей. Оглянувши відділ боєвих запасів, дбайливо оббитий повстею та грубою бляхою, в якому лежали бочки пороху, мішки з кулями та невеликі ядра, перевіривши у харчевому відділі обв'язані клоччям великі бочки з солодкою водою, Олекса переліз вузьким простінком між цими комірчинами на самий ніс чайки, де під чардаком була зроблена для батька наказного отамана каюта, маленька, низька і вузька, з одним невеличким віконцем у гострому куті.

Олекса притягнув сюди вже заздалегідь кілька

мішків з піском, якими обтяжувано кожну чайку, поклав їх під стінки, покриті березами, а згори накинув м'який турецький килим; коло так придуманої канали прибив до підлоги колоду, яка мала заступати стіл, вбив кілька цвяхів у стіну, на яких повісив запасну зброю і одягу, та поставив на полицю потрібне начиння; потім пішов ще на другий ніс чайки порахувати складену там холодну зброю: грубі з залізними міцними кінцями гаки, тяжкі келепи, короткі списи, запасні ятагани і зі шнурів скручені з гаками на кінцях драбинки.

Коли Морозенко оглянув зброю й мідяну гармату, чи добре її примоцовано й уставлено, його увагу звернув на себе невеликий гурт козаків, який зібрався просто проти чайки; в гурті йшла оживлена не то розмова, не то суперечка, яка при загальній мовчанці була досить голосна. Олекса прислухався і пізнав знайомий голос придушеного недавно ясенем козака Грабини. Зацікавившись, хлопець вискочив з чайки і підійшов до гурту.

Грабина, якого тримали під руки, з обв'язаними покаліченими ногами, благав козаків, щоби взяли його на яку небудь чайку, що він не лишиться дома без діла тоді, коли чесне товариство буде проливати кров за віру і за рідний край.

— Візьміть, браття, мене, — кланявся він, скинувши з голови шапку, і майже зі сльозами в очах прохав: — чим я винний, що мені кляте дерево відбило ноги? Адже колода тому й зветься колодою, що з глупоти не може зрозуміти, як козак потребує ніг. Видко, такий допуст божий! За щож мені, браття, дві кари?

— Звичайно, з вола двох шкір не деруть, — зауважив хтось спочуваючо.

— Так то воно, так, — сказав інший, — а може Бог умисно ноги йому перебив, щоб не їхав на море?

— Чогож би Бог схотів не пускати козака бити бісурменів? — відповів третій.

— На коні, в сідлі, з такими ногами тяжко. — казав далі Грабина, — хоч який жаль, а правду годі сховати: але в чайці, любі друзі, мені зовсім свobodно — є де простягнути ці штурпаки і навіть можна вивернутися як на перині.

— Що й казати, — зауважив перший. — у чайці як у колісці, лежи собі, люльку кури, а хвилі тільки гойдають та заколисують, ніби мати.

— Так, так! — підхопив одушевлений Грабина, — власне, як рідна мати! Візьміть мене, братчики, з собою!... Тяжко в мене на душі... Тягне мене... Життя віддав би зараз, щоби побувати в тих містах, де наші не-вільники... нещасливі... А я вам всеж таки стану в пригоді, як зможу, хоч сторожем у чайці лишуся, коли товариство буде гуляти... Душею здалека ділитиму вашу славу... Візьміть, браття, мене з собою!

— Узяти його, взяти! — гукнули одні.

— Звичайно, він добрий козак і добрий товариш! — потвердили другі. — Пів року з нами, а яким став лицарем!

— Це так, — згодився старіший запорожець, — тільки... я гадаю, все таки треба сказати наказному отаманові... А то, без його волі якось годі, тим більше, що я сам чув, як він казав, що Грабину треба лишити під доглядом Небаби.

— Та це він з жалю до мене, браття, — захвилювався Грабина, бачучи, що це може зашкодити його справі, — хоче, щоб я перележався як баба, поки не загояться ці кляті ноги! Панове товариство! Та хібаж я баба? Не знаю, чим я заслужив собі таку образу!

— Ти не баба! Це брехня! Чого зневажати козака! — загомонів гурт.

— Тоді візьміть мене, братчики, сховайте, — благально вимовив нарешті Грабина, — поки виїдемо в море, а там вже батько мене хоч і втопити скаже, не скажу й слова!

— Ходи, Грабино, до нашої отаманської чайки, — сказав рішучо Олекса, — там я тебе сховаю в каюті, тай годі.

— Молодець, Морозенько! — гукнули весело козаки, а Грабина зі сльозами в очах обняв Олексу.

Олекса при помочі ще одного козака обережно повів його на чайку, поклав на канапі, а на всякий випадок прикрив ще кереєю.

Раптом розляглися часті удари великого дзвона, а за ними задзвенів у повітря радісний передзвін і змусив козачі ряди краще вирівнатися. Гомін стих відразу, і серед величньої тиші почувся рівний спів псалма: „Помічник і покровитель бисть мені во спасеніє“. Незабаром з'явилася на березі урочиста процесія. Попереду козаки несли великі хрести та хоругви, а за ними йшов головний хорунжий, тримаючи в руці малиновий запорозький прапор, прикрашений золотими торочками та китицями; за ним несли на довгих ратишах бунчуки — прикріплені вгорі під золотим яблуком кінські гриви; за бунчуками несли ще прапори і значки; далі йшов клир; безпосередньо за клиром кошовий і наказний отамани несли два великі образи, а за ними йшов з хрестом у руці священник отець Михайло; нарешті за ним запорозька старшина.

Процесія перейшла між лавами війська і спинилася посеред майданчику. Почалося свячення води і молебен. Побожно, скинувши шапки, слухали запорожці молитов і співу. Стверді в битвах серця одушевлялися тепер глибокою вірою у святість будучого подвигу; душі їх переїмалися поетичною радістю, що вони несуть голови за

святую віру, витягають меч на гонителів благочестія. Коли клир заспівав: „Взбранній воеводі побідительная“, то десять тисяч голосів підхопило цей спів Богородиці, а з батерій загули гармати. Могутній, величній хор, в супроводі гарматних вистрілів, потряс повітря, і понісся далеко гомоном. І відізвалися на нього і луки, і гай, і далекі скелі порогів. Тоді отець Михайло почав обходити ряди війська і кропити їх свяченою водою, а відтак також чайки. Нарешті він покропив прапори і всю старшину, яка підходила по черзі до хреста: а клир у цьому часі співав: „Тебе Бога хвалимо, тебе Господа ісповідуємо!“ І мідяні сурми сурмили хвалу, і стогоном гуділи казани між вибухами гармат.

Служба скінчилася. Усі отамани стали коло своїх частин; прапори біля своїх частин залопотіли. Вийшов кошовий Півтора-Кожуха, поклонився на всі чотири сторони і гучним голосом сказав:

— Панове товариство, славні лицарі, козаки запорожці! Вчора ми перед походом бенкетували і пили за своє здоров'я і за нашу нещасливу, зруйновану Україну, і за понижену ворогами благочестиву віру; а сьогодні, після святої служби і нашої молитви, настав суворий, походний час, час повздержання і посту. Обійміться на прощання. — один Господь знає, чи стрінетесь ви знову з собою...

Урочисто і поволі рушили одна до одної лави, які стояли по боках; ряд обіймався з рядом і йшов далі, аж поки два війська не перейшли на різні боки; тоді третя частина, яка лишалася на Запорожжю і стояла в глибині, лицем до Дніпра, підійшла по черзі до кожної з тих частин, які мали йти в похід, а потім вернула на своє давнє місце. Підчас того прощання начальники відділів — Півтора-Кожуха, Хмельницький та наказний

отаман Небаба, який лищався в Січі, радили останню раду.

— Колиж вас чекати зі славним товариством назад, мої друзі? — питав Небаба.

— Моє завдання, — відповів Богдан, — налетіти блискавкою на одно або друге побережжя турецьке місто, закурити на пожарі люльку, пожитися добром, визволити невільників і як найшвидше вертати до дому. Коли Господь допоможе в цій святій справі і пофортунить доля, я маю надію через три тижні справитися і бути назад.

— Добре, — згодився, кивнувши головою сивоусий Небаба.

— А куди ти хочеш, брате, вдарити? — запитав кошовий.

— Та гадаю побувати в гостях у Трапезонті. — давно не бували там, — відповів Богдан, — по дорозі звичайно пошарпати галери та завернути ще, ідучи туди або назад вертаючи, — і замнявся трохи, — також до Кафи: адже там наших невільників сила!

— Що сила, це правда! Тільки чекай, брате! — почував потилицю Півтора-Кожуха. — Як же це вийде? Я йду до татар на згоду як союзник, а ти будеш руйнувати їх як ворог.

— Так, — похитав головою Небаба, — воно виходить з одного боку добре, а з другого ніби негаразд.

— Заспокійтеся, товариші, — всміхнувся Богдан, запланувавши над собою, — я зовсім не гадаю нападати на Кафу, адже я теж розумію політику, а пішлю чайки дві-три ввечері до пристані, де працюють в кайданах наші брати, вихоплю, скільки пощастить, невільників, тай гайда в море назад: тут не буде ні рабунку, ні образи, а просто вийде приватне завзяття або свояків, або приятелів.

— Так, так буде добре! — згодився кошовий.

— Так, зовсім добре! — всміхнувся Небаба.

— А я, браття, не знаю наперед, де я опинюся і коли принесе Бог назад, — казав кошовий. — Іду в Буджацькі степи до Карай-бея, а куди звідти рушимо, невідомо. Якщо пощастить намовити також твого приятеля, пане Богдане, перекопського бея, то рушимо на Кам'янець, а коли ні, то посмичемо сусідних маґнатів, погладимо ксьондзів та жидів, погуляємо в панських маєтностях і добре напемося горілки. — закінчив кошовий.

— Візьми на увагу, пане кошовий, ось що, — казав Небаба закурюючи люльку, — адже нас тут на Запорозжю лишається тільки горстка; коли прибуде сюди сотня, друга, утікачів від панської ласки, то ти сам здоров, знаєш, що на цей наряд, поки не окуриться добре порохом димом, не можна багато покладатися... А тут треба чекати, що може через пороги нападе або пес Потоцький, або Ярема... Адже вони обіцяли прийти в гості; то мені самому з моєю горсткою може бути тяжко, хоч, спасибі Хмелеві, Січ тепер добре обведена валами та гарматами.

— Не турбуйся! — сказав кошовий насунувши шапку. Я розставив сторожу до самого Кодака; коли помітять військо, запалять віхи, і ви вже того самого дня будете знати про ворога; а звідси я поставлю так само сторожу аж до Буджака. В Кодаку нема готових байдар або дубів, на яких можна би було переправити військо через пороги; тому перше, ніж ляхи надумують що небудь зробити, я вже буду з військом дома.

— Це добре, — потягнув люльку Небаба, подаючи запалену губку Богданові, який теж набив собі люльку, — коли тебе, батьку, застануть ще в Буджаці, а коли ти підеш звідти, шукай тоді вітру в полі!

— Та щож я, дурний чи що, щоб таке зробити? — навіть образився Півтора - Кожуха. — Я буду стояти в Буджаці і не рушу з місця доти, доки Богдан не верне до вас назад з походу; а з його силами та з твоїми можна відборонити Запорожжя не тільки від Потоцького, а навіть від куцого чорта!

— Як так, то добре, — сказав Небаба. — Одначе вже сонце підбилося високо, гріє... І твої козаки, панс кошовий, сідають на коней. Ну, обнімимось, друзі, і дай Боже, кожному щастя і слави і щасливого повороту в рідне гніздо!

Всі обнялися, підійшли ще раз під благословення отця Михайла і пішли кожний до свого відділу.

Богдан підійшов до своєї частини і побачив, що в лаві стояв дід Нетудихата.

— Діду! — здивувався він. — І ви з нами?

— А що, синку, з вами, з вами, — всміхнувся. — Ще під твоєю рукою послужити хочу, розізнати старі коети, тай за морем мені сумно... Адже ми з ним жили, як риба з водою, а як довго, так і не побачиш, бо далеко було.

— Правда, діду, знає вас море, тай ви його добре знаєте, — сказав приятним голосом наказний отаман, — тільки не вам бути в мене під рукою, а мені від вас учитися; тому прошу вас, будьте на моїй чайці; мені більше чести, а вам більше спокою.

— Спасибі тобі, отамане, за ласку, — подякував дід. — Сяду, сяду, а то я хотів сісти до Сулими, він теж просив... І по правді сказати, йому треба в товариші спокійнішу голову, а то він молодий, серце, як блискавка, голова, як вогонь! Вибухне як порох, а вже як запалиться, — наосліп лізе хоч у саме пекло!

— До нього посадить Зачхайноса; він поважний і досвідчений лицар, і з морем вмє боротися... А ви.

діду, таки до мене, милости просимо! — ласкаво всміхнувся Богдан.

— Добре, добре! — кивав головою дід. — Що мені збиратися? Все тут!

Тимчасом військо Півтора-Кожуха вже сиділо на конях. Вони теж нетерпеливо мотали гривами й били копитами. Богдан станув на чолі свого відділу і зняв шапку:

— Панове товариство, славні лицарі, друзі мої! Ви пошанували мене найкращою почестью, яку може мати чоловік, пошанували мене своїм високим довірям, віддавши себе на час походу під мої прикази, під мою волю, — за це ще раз вам щиро дякую і урочисто присягаю, що буду щільнувати цього довіря, як зіницю ока, і коли буде на те божа воля, доложу всіх моїх сил, усіх бажань, щоб оправдати перед вами, товариші, це довіря, щоб видерти з вами від фортуни як найбільше перемоги і слави... Та хіба це тяжко осягнути з такими завзятими лицарями, яких не було і нема на білому світі!

— Добре каже, — загомоніли стримано в передніх рядах.

— Як золотим горохом сипле! — відгукнулися в задніх.

— Не здивуємо ми один одного, — запалювався Богдан, і голос його розлягався, ніби дзвін, — коли зі сміхом кинемося в зуби хоч самому чортові, коли для святої справи не пожалуємо нікого і нічого на світі, коли для товариства відмовимося від всякої втіхи, коли для приятеля вирвемо своїми власними руками з грудей своє серце, бо зі смертю ми давно побраталися. життя свого не цінимо дорожче від чарки горілки, а товариство любимо так, як жадна вовчиця не любить своїх вовченят.

— Добре каже! — не стримався Нетудихата, і похвальний гомін пішов по всіх рядах.

— Так ось що, — казав далі Богдан. — Не до відваги вашої веду я тепер мову, а щоб ви звернули увагу на цей похід, який має велику вагу і для вас і для цілої України. Не на забаву їдемо, не на боеву втіху, а на виконання великої послуги нашому королеві, за яку він і нас, і все козацтво, і поспільство нагородить вольностями і оборонить від ляцьких яструбів. Цей похід може викликати війну, а війна надасть королеві сили, а разом також нам... Отож, друзі, нам у поході треба дбати не про здобич, а про те, щоб наробити бузувірам багато шкоди і пострахом стягти береги Анатолії, щоб він докотився до самого Царгорода і збудив на килимах падишаха!

— Добре, добре, пане отамане! — гукнули козаки. — Веди нас, куди знаєш, голови положимо за батька і за святу віру!

— Слухайте-ж мого приказу, — і Богдан наложив шапку на голову, — кожний отаман на чайці мусить пильнувати, щоб там був острій лад, щоби зміни веслярів відбувалися як слід, щоби горілки не було на чайці ані краплі, щоби плисти по три чайки в ряд, а на чолі кожних девяти чайок має плисти чайка курінного, якого мають слухати всі девять чайок та його десята; загальні прикази буду давати я зі своєї чайки або вистрілами, або через курінних отаманів. Усі курінні отамани, панове Сулима, Чарнота, Вернигора і Догорипка повинні оглянути, щоб на їх чайках було досить усякого запасу і принайменше хоч по два півні на кожній чайці; та щоб їх тримали живими, а не спокусилися порізати на куліш. Плисти без відпочинку до Густих очеретів, що пів милі перед Очаковом; треба бути там завтра над вечір. Колод зі собою не брати: тепер не до-

ведеться рвати протягнених коло Очакова ланцюгів, перейдемо через косу, на ліво подалі, а колоди тільки спинять нам їзду. Отож, друзі, — скінчив Богдан, — займай кожний місце на своїй чайці, огляньте зброю, боеві запаси, віддайте себе волі божій і пам'ятайте, що в наших руках оборона святої віри та нашої пригнобленої України. З Богом, браття! — перехрестився він, і весь його відділ теж перехрестився та повагом рушив до човнів.

Незабаром усі чайки були повні козаків і стали походним ладом; верхи шапок червоніли ніби розсипаний по чайках мак, а вичищені дула мушкетів блискали сталевою щетиною; підняті над водою весла здавалися ясними крилами, які були готові на кожний знак понести козаків далеко від рідного краю.

Розляглися вистріли гармат з валів Запорожжя раз, другий і третій; повторила їх луна сотнею відгомонів і замовкла. Почулася здалека голосна команда. порушилися високі списи в кінцях рядах, засурмили сурми, вдарили літаври, і лави рушили, тільки земля затремтіла під стукотом міцних і широких конит.

Богдан махнув шапкою, і на його отаманській чайці розлігся гарматний вистріл. Розпущено вітрила; веслярі опустили весла в ясну воду, разом хитнулися, махнули ними і завмерли на хвилинку, чайка здригнулася і ховзулася на сажень вперед. Ще один вимах і ще. Блиснули бризки, діамантами розсипалися по синій хвилі, і чайка полетіла, як білий птах. За отаманською чайкою рушили в порядку інші. З далекого берега замаяли на прощання шапки. З отаманської чайки зірвалася голосна пісня:

„Гей, не знав козак, не знав Сохрон, як слави зажити,
Гей, зібрав військо, військо запорозьке, тай пішов
турка бити!“

І чайки понесли козаків на бурі, на рев розлючених хвиль, на регіт скаженої смерти...

XVI.

На заметені снігом степи, на окружені сугорбами хутори, на покриті інсєм ліси несподівано прилетіла весна. Приніс її теплий західний вітер, який раптом охопив весь сплячий степ.

Дивний сухий шум, який чувся у повітря, звернув нарешті увагу Ганни. Вона сиділа з роботою в руках у своїй світличці коло вікна. Це був дорогоцінний покрив на плаценицю, який вона вишивала золотом і сріблом. Цілими днями сиділа Ганна над цією роботою з того часу, як вернула з Золотарева до дому; і в той час, коли її пальці рівно рухалися по білому оксамиту, її думки нестримно летіли до Богдана. Богдана Ганна в Суботові вже не застала. Лист, який привіз Ганджа, був такий дивний, такий незрозумілий, що ще збільшив замішання її душі. Скільки разів картала вона себе, що так малодушно втекла тоді з дому, що через свою жіночу слабкість не попрощалася з ним, а тепер може ніколи не побачить його... Адже вирвати це почуття з глибини свого серця вона не могла, — вона це бачила і відчувала сама, — і всі оправдання, всі хвилеві обдурювання здалися їй тепер якимись привидами, як мрака, як дим... Своім змужнілим жіночим серцем вона почувала, що любить його на все життя. Та тепер це почуття не викликало в ній такого жаху: адже про нього ніхто і ніколи не довідається... Воно і помре разом з нею!

Зростаюче народне горе зменшувало гострість її власного горя; вічні клопоти, вічні турботи мимоволі змушували її забувати про себе... Ганна привикла і примиралася зі своїм горем. „Кожному свій хрест, кожному свій хрест!“ — шепотіла вона. — „Аби тільки він був

щасливий, аби тільки він був живий!“ Та з світа ніяка вісточка не доходила до Суботова. З того часу, як поїхав Богдан, ні один козак, ні один подорожній не заходив на хутір. Тай тяжко було зайти: зима була така тяжка, якої не тямля навіть старі діди. Короткі зимові дні бігли в тихому закутку одноманітно. Правда, два рази приїздив післанець від коронного гетьмана довідатися, чи не вернув пан писар. Та цей приїзд ще збільшував неспокій. Слаба Богданова жінка тихо плакала, Ганна стала ще більше мовчазною, а Ганджа і брат невдоволено й понуро сумилися. Брат часто навідувався до Суботова. Він з початку хотів було переїхати туди зовсім, але бачучи, що там все йде добре, рішив тільки приїздити для догляду; до того-ж він сам мав багато якихось таємничих і дивних справ, про які нічого не казав Ганні, а тільки часом кидав Ганджі кілька незрозумілих слів. Так тяглися сумні дні аж до самого березня.

Дивний шум, який звернув увагу Ганни, не припинявся. Ганна підійшла до вікна. З усіх галузок падали куски інею та леду; невеликі галузки, зломані незвичайним тягарем падали й собі на землю. Ганна підняла вікно і виставила голову. Свіжий вогкий вітер дмухнув їй у лице. На заході вічно сіре, прихмарене небо прояснилося, і ніжні золоті смуги простягнулися над обрієм. У повітрі пахло лагідною вогкістю.

— Таке, — тихо прошепотіла Ганна, — прилетіла весна! — Від свіжого повітря в неї трохи закрутилася голова, і темні кола стали в очах. Унизу на дворі чути було веселі крики: діти перекидалися в снігу, ставили млинки на потічках, плескали в долоні і починали спіняти своїми діточими невмілими голосами веселі веснянки. Зграя ворон голосно крякала, бючи своїми сірими крилами; метушливі сороки весело скреготали,

скачучи по подвірю і перелітаючи з місця на місце. А Ганна дивилася нерухожим поглядом туди, на захід, де ширшала ніжна золота смуга, повторяючи те саме важке питання: „Боже, де він, чи живий, чи здоровий?“ Нарешті почала відчувати свіжий холод... Зоря гасла... В кімнаті збирався вже вечірній сумерк... Якийсь тяжкий сум увійшов разом з ним до забутого закутка... Ганна зачинила вікно, дбайливо зложила свою роботу і тихо вийшла з кімнати.

Яка тиша навкруги! З дівочої тільки чути легке гудіння веретен; дівчата прядуть; вони й не співають тепер; пісні якимось завмирають у цій сумній тиші.

Ганна спинилася на середині деревляних східців. Адже це було недавно в Пилипівку, коли вона прийшла до Богдана сказати про нещасливих, а він посадив її коло себе і почав говорити з нею так ласкаво, так тепло. Так, вона пам'ятає, тоді сонце сідало й освітлювало його одушевлене лице. І здавався він таким гарним і дужим, і вірилося, що все лихо мине, а навкруги западе свобода і правда... А тепер? Який сумний, мовчазний стоїть цей дім! Не оживить вже він його своїм співом, не наповнить оповіданнями вечірнього сумерку... Та й чи вернеться, і коли? Може бути, вже зложив свою буйну голову на чужій стороні. І вітер підіймає темне волосся, дрібні дощі м'яють козацьке тіло, орли очі видзьобують.— О, Боже, Боже! — стиснула Ганна руки. — Ні, Господь не допустить, Господь наш покровитель, наш оборонець. — Ганна зійшла на долину і пішла до кімнати господині.

Хора лежала в себе на ліжку. Катруся сиділа в неї в ногах, тримаючи на колінах миску з маківниками. Стара нянька стояла під стіною.

— Ганнусю, голубко, — зраділа хора, побачивши

Ганну. — чого це тебе не видно зовсім, забуваєш про мене?

— Спішуся, тіточко, покров свій скінчити. до плащениці хочеться встигнути.

— А ти-б звеліла дівчатам допомгти, а то мучиш себе цілими днями, не стане й очей.

— Ні, тіточко, я вже сама хочу... Обіт зложила.

— Ну, ший, ший... — зітхнула хора... — може Господь і зглянеться на нас.

Настала мовчанка. На темній стелі все ясніше вирізнявся яскравий кут, освітлений лампадкою.

— Ганнусю, хочеш маківника? — простягла Катруся миску Ганні. Ганна взяла, відкусила кавальчик і поклала маківник назад.

— На дворі, кажуть, тане, — зауважила хора, підводячися на лікті.

— Тане, пані, швидко тане. — сказала стара, хитаючи головою, — ще в ночі відлига почалася...

— Весна йде! — з грудей недужої вирвалося придавлене зітхання, — може, як дороги трохи просохнуть, хоч вістку про Богдана одержимо!

Знову всі замовкли. Говорити не було про що. Чути було, як зі стріх капало.

— Бачила я сон сьогодні, Ганнусю, і здається добрий сон, от і баба каже, що добрий...

— Добрий, добрий сон, це певно, — почала баба хитати головою.

— Мені самій так здається, — казала далі недужа тихим голосом, — та я ще по ворожку післала; вона всякий сон уміє розгадати. Бачиш, Ганнусю, снилося мені, що йду я садом, і такі гарненькі квіти навкруги... Тільки я не топчу їх, а обережно ступаю, і де ступлю, там не гнеться навіть трава. Раптом, бачу, летить у небі яструб, женеться за малою пташиною... Так і вється

бідна пташка, а він ось-ось наздожене її... Узяла я не-великий камінчик, розмахнулася і влучила яструбові в серце; перевернувся він у повітря і впав на землю! А пташка спустилася до мене на плече і почала так ласкаво та весело щебетати.

— Добру вістку сон віщує... — упевнено сказала баба.

— Дай Боже, дай Боже! — сказали разом і Ганна, і слаба.

— А що, чи не чути чого навкруги? — знову звернулася до Ганни.

— У церкві говорив учера пан-отець, що чутки все недобрі ходять... Кажуть, церкви відбирають, та хто його знав, у нас такого не чувати... От і пан Дембович у Золотареві дзвін назад віддав. — Ганна помовчала, а потім почала несміливо, — а я, тіточко, задумала одну річ... Хочеться мені до Великодня до Лаври на прощу піти.

— Цеж далеко, голубко...

— Щож, тіточко, помолитися хочу, може Господь вислухає мою молитву... Тільки не знаю, як ви...

— Що ми! Про нас не думай, справимося якось... І дід, і Ганджа, та й пан брат твій... Ох, якби ноги мої були здорові, на край світа, здається, пішла би, щоб Господа за нього благати! — Слаба замовкла, і дрібні сльози збігли в неї по щоках. — А ти йди, голубко, — ласкаво поклала вона руку Ганні на голову, — може що в Києві довідаєшся, а то завяла, зовсім завяла ти в нас...

Всю ніч віяв вітер, а на другий ранок м'яке соняшне світло наповнило кімнату Ганни, і почалися радісні весняні дні...

Одного разу, коли Ганна сиділа нагорі коло відчиненого вікна своєї кімнати, кінчаючи роботу і прислухуючися до веселого гамору, який доходив з подвіря,

вона раптом побачила кількох пишних їздців, які вїздили на подвіря. Серце Ганни почало битися швидко й трівожно. Вона дивилася у вікно, не сміючи рушитися, боячися гукнути. Попереду їхав молодий юнак, очевидно поляк, з ледви засіяним вусом на горішній губі. Він мав на собі пишні шати; дорогий мушкет висів за спиною. Трохи далі від нього, з пошаною похилившись наперед, їхав грубий пан з круглим, бундючним лицем, вусами щетиною і вибалушеними очима, в якому Ганна відразу пізнала пана Чаплинського. За ними їхало ще кількох панів. У всіх за спинами висіли рушниці; чотири чудові вижли бігли з веселим гавканням наперед. Ганна почувала відразу, що цей приїзд не може бути не зв'язаний з Богданом, і страх перед можливістю пізнати правду так обезвладнив її, що вона не могла відійти від вікна. Раптом двері швидко відчинилися, і до кімнати вбігла почервоніла, змішана Катря.

— Ганно, Ганно, йди швидше! Там приїхав син пана коронного гетьмана, питає, чи нема кого небудь. Ні пана Івана, ні Ганджі на дворі нема.

Уся завмираючи від непоборного хвилювання, зійшла Ганна слідом за зляканою дівчинкою на долину.

Вельможні пани сиділи на конях коло ганку. Ганна низько уклонилася, широко відчинивши двері; від хвилювання і змішання вона сильно почервоніла.

— Що, чи є хто дома? — звернувся до неї юнак.

— Крім мене та слабої жінки писаря, ясний пане, нема нікого.

— Як, і ви тут самі живете? — здивувався юнак.

— Брат мій, полковник Золотаренко, приїздить до нас, — повагом вимовила Ганна. Про Ганджу вона чомусь не хотіла згадати.

— Насмілюся зауважити, що такій пишній красі, — усміхнувся пан Чаплинський, видуваючи на-

перед губу, прикрашену щетинистими вусами і любуючися Ганною, — я-б не радив жити без дужого оборонця.

Всі подивилися на Ганну, а вона не знаючи, що сказати, почувуючи на собі пильні, безцеремонні погляди панів, змішалася ще більше і спустила очі додолу.

— Так, — додав з почоту другий, — чого доброго, набіжить який чорний мурза і повезе пишну панну до Перекопу.

— Щож, — підхопив третій, закручуючи по молодецьки вусики і підіймаючи ліву брову, — за такою красунею я полечу виручати її навіть до Бахчисераю!

— Чекайте, чекайте, пишне панство, ви зовсім застидали нашу молоду господиню, — усміхнувся юнак, — та так застидали, що вона навіть не просить нас увійти, а може й не бажає таких буйних гостей.

— Просити зробити таку честь не насмілювалася, — ледви запанувала над собою Ганна, — та коли вельможне панство дозволить почастувати себе доброю чашею старого меду, — зважатиму за щастя!

— Згода, згода! — весело загукали всі, зіскакуючи слідом за молодим Конецпольським з коней і кидаючи повіді на руки підоспілих конюхів.

— Ого, скільки збіжжя має сват! — здивувався пан Чаплинський, виходячи на ганок і кинувши здивований погляд в бік току, звідки виглядали рядами поважні високі стирти. — Хоч якому панові, то добре.

— Так, пан писар господар відомий, — зауважив другий, оглядаючися навкруги, — який будинок... Які комори... Дарма, що простий козак! Та коли гості увійшли до великої світлиці, вони були здивовані ще більше.

— Та це чиста палата! — гукнув пан Чаплинський, спиняючися на порозі і дивлячися на все очима, в яких

блискала заздрість... — Подивіться, ваша вельможносте, — показав він на лицеві полиці, на яких стояло срібне начиння. — які дорогі річи, які килими!

Юнак подивився на все вдоволевим поглядом: — Так, дім робить честь панові писареві.

— Навіть більшу, ніж він заслужив, — пробурмотів собі під носом Чаплинський, порівнюючи несамохіть свою обстановку з цею і помічаючи, на своє велике псевдоволення, що він не має навіть половини того добра, яке зібрав собі тут цей простий „репаний“ козак.

Двері з кімнати пані Хмельницької тихо відчинилися. Слаба жінка, яку підтримували дві старі баби, стояла коло свого ліжка.

— Вибачайте, вельможне панство, шановні високі гості, що через свою хворобу не можу я вийти до вас і повітати вас відповідно до вашого вельможного уряду і мого широго бажання, — сказала вона тихим, слабим голосом, низько кланяючися, — нема мого пана. Як поїхав з приказу пана коронного гетьмана на Маслів став, так і не вертався до дому. Він був би дуже радий милостивим панам, дуже пишався-б цею високою почестю!

— А ми власне приїхали запитатися про нього. Мій батько приказав довідатися, чи не маєте ви якої вістки про нього! Чи не чув хто, що це з ним сталося? — запитав юнак.

— Ох, Боже ти мій, Господи! — застогнала слаба, — а ми сподівалися, що пан коронний гетьман знає хоч що небудь! Нещаслива моя доля! Видко, щось недобре сталося з ним!

— Так, скажу по правді, такою зимою по добрій волі не поїдеш десь у снігах зимувати! — зауважив Чаплинський, підіймаючи свої круглі брови, — видко, панові писареві велика потреба була.

— Ні, чому ж? Під снігом, кажуть люди, ще тепліше, ніж на морозі, — зауважив молодий Конєцпольський, і хоч цей жарт був досить не до ладу, але всі уважали за потрібне вибухнути голосним сміхом.

Слаба лише сплеснула руками і похилила голову на груди.

— Та ти лягай, пані, — махнув їй рукою юнак, — нас молода господиня прийме.

Двері зачинилися. До кімнати з сіней увійшли дві дівчини; одна з них несла на срібній таці великий, тяжкий дзбан, а друга шість срібних кубків. З низькими уклонами почали вони обходити всіх лишніх гостей.

— Ге, та тут у пана свата справжній квітник, як я бачу, — гукнув весело пан Чаплинський, підіймаючи плечі і розправляючи вуса.

— Тут чудово! — згодився молодий вельможа, — і коли молода господиня дозволить, можна навіть дуватися...

Ганна мовчки уклонилася.

— І якраз по дорозі, — зауважив хтось.

— Так, — додав Чаплинський, — мабуть тяжко розлучатися з таким гніздом; хіба вже невідклично покличуть на той світ!

Кубки були наповнені. „Здоровля сина пана коронного гетьмана!“ — гукнули разом усі гості, підіймаючи кубки і торкаючися з молодим Конєцпольським. Він відповів коротким укланом і звернувся до Ганни: „Здоровля молодій господині!“

Задзвеніли кубки; зашуміли гості. З-поза замкнених дверей доходив тихий, подушками приглушений плач. Ганна стояла бліда, нерухома. Один дзбан вже випили: вона казала принести другий. І в тому часі, коли розвеселені гості один перед другим пускали веселі жарти та легкі дотепи, в голові Ганни швидко бігли думки за дум-

ками: вони нічого не знають, гадають, що він уже не живе! Господи, та невже ти міг це допустити? — з якимось мимовільним озлобленням виривалося з глибини її обуреної душі. — Ну, а коли так? Що тоді? Буйні наїзди панів, образи, кривди; та що про них! Безсилля усього народу: всі лишаться ніби череда без голови. Ганна була переконана, що без Богдана все повинно завмерти, і тому з жахом думала: „Невжеж він може загинути без вісти, безславно в чужій стороні?! Ні, ні! Бог поратувє його!“ — А коли так, коли його нема — тихо прошепотіла Ганна, стискаючи уста: — тоді не жити.

— А цікаво було-б оглянути будинок також далі; що на це вельможний пан скаже? — звернувся Чаплинський до пана Конецпольського, оглядаючи ще раз хижим поглядом усе срібне начиння та килими.

— Щож, я радий, коли панна згодиться нам показати, — сказав Конецпольський.

Ганна уклонилася і пішла наперед. З якимось мимовільним тремтінням відчинила вона двері до кімнат Богдана... З незамешканої світлиці дмухнуло затхлим холодком. Крізь замкнені вікна та двері весняне повітря не доходило сюди... Суворо глянули на панів завішені зброєю стіни...

— Чудово! — зауважив юнак. — Оце так пан писар! Таку кімнату не сором і до нашої палати перенести!

— Справжній арсенал! — сказав Чаплинський, кидаючи заздрісний погляд на дорогі мушкети та шаблі.

— На мою думку, навіть небезпечно лишати в одних руках так багато зброї, відізався хтось із почоту, — хто може поручити за хлопів? Збунтуються, захоплять зброю, а тоді май з ними мороку.

— Панові сватові мойому нема небезпеки, — зауважив з удаваною похвалою Чаплинський, підчеркуючи слова, — проти нього хлопці не повстануть... Вони його люблять... Батьком називають...

В юнака з'явився на обличчю вираз невдоволення.

— Тут є ще сад? — звернувся він до Ганни.

— Є, ясний пане, — уклонилася Ганна, опритомнівши від його питання... Вона стояла весь час на порозі, пригнічена споминами, і не чула уваг панів. Ганна пішла наперед.

Після затхлого повітря кімнати всіх приємно обвіяло ніжне тепле повітря першої весни... В саду дерева ще стояли голі, але свіжа, несмілива зелень пробивалася навкруги: жовті кульбаби, блідо-блакитні фіялки, бліді проліски виглядали з трави. Здалека з хутора чулася весела веснянка.

— Га, — зауважив знову пан Чаплинський, оглядаючися навкруги, — та це справжній парк. Хитрий сват мовчав про свої багатства... Не хотів, видно, показати.

Гості перейшлися через кілька алеї і вийшли знову до ганку. Конюхи підвели коней.

— Отож, панно, наказував усім вам батько, — сказав молодий Конєцпольський. — що коли матимете про пана писаря яку небудь вістку, щоб прислали негайно до Чигирина.

— Слухаю волі пана гетьмана, — уклонилася Ганна.

Пани скочили на коней і з голосним реготом, похитуючися в сідлах, поскакали за ворота.

Незабаром їх дороги, прикрашені перами берети зникли за деревами. Ганна нерухомо стояла на ганку. З хутора все виразніше було чути веснянки; видно, дівчата вже вийшли за царину. — „А вже весна, а вже

красна — із стріх вода капле“, — розлягалися ясно дзвінки, молоді голоси.

— А вже весна... а вже красна... — несвідомо повторила Ганна своїми побілілими губами і раптом заридала, припавши головою до деревляного стовпа.

Після приїзду панів рішення йти на прощу зміцнилося в Ганні. Тяжкий сум від непевности дійшов до такої міри, що Ганна рішучо не могла більше лишатися в цій мертвій тиші. Невгасиме бажання йти молитися, благати, ридати перед чудотворним образом Божої Матері всевладно запанувало над Ганною. Це була її остання надія. Вона твердо вірила в милосердя боже і сподівалася, що він почує її. Коли вона сказала про свій замір братові, той старався з початку відмовити її. Казав, що тепер дороги небезпечні, що скрізь оповідають про розрухи, що навіть у самому Києві небезпечно лишатися, що дорога тяжка... Та на все це Ганна відповідала уперто й рішучо одним реченням, що без відома Господа ні волос не спаде з її голови, а коли їй судилася смерть, вона знайде її також за тисячею замків. Нарешті стало на тому, що Ганна візьме з собою віз і двох козаків. Почали посилати довідуватися в сусідні селища, коли виступають прочани. Ганна почала лагодитися в дорогу. Від цього рішення всі в домі ніби трохи віджили. Сама слаба покладала на нього великі надії. Бочки з воском, з медом, сувої полотна, сушені карасі та інші домашні вироби призначено як дар для Лаври. Кожний з хуторян та домашньої челяді приносив до Ганни свої золоті, просячи помянути таких і таких. Слаба просила поставити за здоровля Богдана двопундову свічу та повісити на образі Матері Божої разок дорогих перел, що їх сама носила на шії. Нарешті настав день від'їзду.

В ясний весняний ранок попрощалася Ганна з ро-

диною... Прощання не було сумне. Пан-отець прийшов відслужити молебень. Підчас служби Ганна весь час вдивлялася в образ. В темному кунтуші, в темній хустці, вона видавалася ще худіша, але в її очах було стільки віри, надії та любови, що у всіх, хто тільки глянув на неї, прокидалася якась невиразна надія. Молебень скінчився; пан-отець поблагословив усіх і покропив свяченою водою. Коли Ганна підійшла до хреста, він надів їй на шию ладанку, поцілував у голову і сказав упевнено і просто: „Істинно, істинно, кажу вам, не лишу єдиного від малих сих“.

— Уважай, Ганнусю, не барися, коло Проводів будемо виглядати тебе! — сказала слаба, цілуючи ласкаво голову Ганни, похилену над її рукою. Діти веселим гуртом побігли провозжати Ганну за хутір, до того місця, де чекали на неї прочапи, підводи і козаки. Здалека на сонці білів цей гурт своїми чистими сорочками, торбами та намітками.

Переважаю було тут жінки та дівчата, було одначе також кількох сивих, старих дідів. Прилучившись до прочап, Ганна ще раз оглянулася на Сувоотів: який він блискучий та ясний, окружений деревами з ледви помітним, зеленим пушком. Ганна поклопилася на всі чотири сторони, перехрестилася і поїхала. Брат провозжав її до першого відпочинку. Він ішов поруч неї, ведучи свого коня.

— Колиж чекати тебе? Хочу виїхати в Корсунь на зустріч, — казав він, широко ступаючи.

— Довго не забарюся... після Великодня будемо відразу вертати.

— Ёх, надумала ти! Кажуть, зовсім неспокійно на лівому березі...

— Не турбуйся... Ми будемо рознитувати, підемо глухими селами.

Брат махнув тільки рукою, ніби хотів сказати: „Що вже тепер казати!“

Та Ганна взяла його за руку і сказала тихо: — Не бійся. я знаю, що Господь не залишить нас.

І ці впевнені слова, здавалося, зворушили суворого брата.

На високій могилі серед безкрайого степу спинилися прочани на перший відпочинок. Поставили триніжник, заварили в казанку кашу, розложилися навкруги на зеленій траві.

Ганна стояла осторонь з братом.

— Час, — сказала вона, звертаючися до нього. Той скинув шапку, перехрестив Ганну на дорогу і сказав понурим голосом, ніби стидаючися своїх слів: — Ти будь... обережна... Я козакам наказав... Уважай... Пам'ятай, що нас на світі тільки двоє...

Ганна обняла руками опалену братову шию і сльози підступили їй до горла від цих перших його пестоців.

— Ну. з Богом, з Богом! — сказав він швидко, скачучи на коня, — а не барись, будемо чекати...

Під високим безхмарним небом віяв весняний вітерець: ніби зелене море розлився навкруги степ безкраєю целеною. Зеленіли ланцюгами могили... Видко було, як далеко на одній з них, посеред отари овець, стояв нерухомо, задумавшись, чабан... Кінь брата здавався вже невеличкою фігуркою, яка скакала далеко. Вгорі десь розлягався спів жайворонка; журавлі летіли довгим ключем. І нічого навкруги, крім зелені та кришталевого неба, та ясного сонця, яке обливало всіх теплою хвилею.

Ганна стояла, не відриваючи очей від далини, і здавалися їй і вона сама, і брат, і ті прочани такими маленькими і нікчемними, що загубилися в цьому безмежному

просторі. Боже, думала вона, який гарний твій світ, та як мало в ньому щастя!

XVII.

Перші два дні прочани йшли спокійно. Ішли більше степом, — оселі стрічали рідко, — відпочивали на зелених могилах, спали під голим небом. Ганна почувала себе зовсім самотною; ці прочани, які йшли разом з нею, були і безконечно близькі їй, і безконечно далекі. В ночі, коли всі потомлені засипляли, Ганна довго лежала без сну, дивлячися на зоряне небо. Тихі слова молитви нечутно плили з її уст. Вона почувала себе безсилою і малою перед лицем великого Бога, який дивився на неї тисячами очей з цієї невідомої таємничої глибини. І напкіше плила її молитва, і небо здавалося їй вищим, і степ розлягався ширше. Колиж вона часом прокидалася і розплющувала очі, над нею ніби лампадки світились ті самі зорі, і павні здавалися вони ангелами хоронителями, які стережуть дбайливо темрявою окутану землю. І тихий спокій розливався в її душі.

Чим ближче на захід посувалися прочани, тим частіше стрічали хутори та оселі, та zarazом також трівожні вістки. Глухо і неясно навкруги. Ходили чутки, що коло Києва неспокійно, що ксьондзи задумують щось проти православних церков; деякі радили зовсім не йти, а інші радили йти в ночі і глухими дорогами.

Прочани так і зробили. Вони обминали великі шляхи, рідко заходили до сіл, ішли більше лісами, та всеж мали кілька неприємних сутичок, які, що правда, скінчилися досить добре, завдяки тому, що в обозі було кілька узброєних людей. Все це дуже затримувало їх у дорозі, і прочани страшенно спішилися, щоб у вербну неділю дійти хоч до Ржищева, де була церква. Свято Благовіщення зустріли вони в полі. Звернувшись лицем

на схід, прочани стали навколішки і прочитали „Отче наш“ та „Богородице Діво“, — бо більше ніхто не вмів, а Ганна прочитала всім на голос євангеліє. Тим і скінчилася їх коротка служба Божа. Зате величньо світило на них сонце, і навкруги щебетали жайворонки.

Два-три дні перед Ржищевом прочан почали вражати все частіше й частіше пусті, необроблені поля. Часом вони стрічали порожній ніби вимерлий хуторець з вибитими в хатах вікнами та зруйнованими повітками.

На їх питання селяни відповідали таємничо: нарід тікає: хто встиг утекти з родиною, тому добре. Багато в лісах поховалося, то голод докучає, тому почалися рабунки, а панство та панські слуги шукають непокірних хлопів.

Страшно ставало Ганні від тих слів і від тих за-недбаних нив.

Вже сонце хилилося до обрію, коли втомлені подорожні наблизилися до Ржищева. Зійшовши до берега Дніпра, вони вимили лице, ноги й руки і переодяглися в усе чисте, щоби гідно стрінути свято. Велике село широко розкинулося під горою, відступивши від берега Дніпра. Та не зважаючи на вечірній час, дзвону не було чути. Мабуть вже почалася Служба, — погадали прочани, швидко йдучи до села. В селі, як і треба було сподіватися, всі хати були порожні. Це ще більше зміцнило їх певність, що Служба вже почалася, і прочани поспішили наперед. Одначе перейшовши через кілька вуличок і вийшовши на майдан, серед якого стояла церква, вони були дуже здивовані, побачивши, що церква стоїть замкнена, коло дверей лежить куча молодої натятої лози, а коло неї тиснеться нарід. Що це? Служба ще не починалася? — переглянувшись трівожно всі, „Пав-отець ще не прийшов“, — старалася заспокоїти схвильованих прочан Ганна, чуючи сама, як серце за-

вмерло в неї в грудях; та підійшовши ближче до церкви, вони побачили, що сивий старець пан-отець, у простому, сірому підряснику смутно стоїть перед народом, спустивши сиву голову на груди і безсильно звисивши худі й слабі руки. Дяк, так само сивий як і пан-отець, але грубий та червоний, теж стояв тут; одначе його обличчя, мабуть завжди веселе й добре, було тепер понуре, сумне, а очі не відривалися від замкнених церковних дверей. В натовпі серед молодіжи чулися глухі гнівні оклики; а діди стояли зпереду понуро і мовчазно. Та найбільше вразила прочан зовсім не підходя до місця постать. Це була заживна постать жида, який поважно ходив перед церковною брамою, заложивши руки на спину; при кожному його руху поли довгого лалсердака підстрибували, ніби хвіст якогось неохайного птаха, і показували довгі ноги, одягнені в витоптані пантофлі, з яких виглядали брудні ганчірки. Довгі пейси жида спускалися зпід футряної шапки з наушниками до самих плеч, і коли він хитав нахабно і бундючно головою, пейси і шпакувата його борода тряслися. Жид що хвилі або плював на бік або сякався двома пальцями, умисно не звертаючи жадної уваги на церковних служителів, і тішився стриманим обуренням натовпу. В його руках дзвеніла вязка ключів.

— Що це? Що це значить? — звернулася змішана Гаана до одного з хлопців, що стояли поблизу.

— Не бачиш, чи що? — прошипів той, стискаючи зуби і показуючи кулаком на жида.

— Що сталося? Чого тут жид? Чому замкнена церква? — спитали вже разом всі прочани.

— Тому, що ми дурні, слухали дурнів, та тепер і вийшло, що дурнів і в церкві бють! — почулося відразу кілька голосів.

Цей гомін дійшов також до жида.

— Но! Пс! Ціхо там! — гукнув він, спиняючися нахабно перед натовпом і простягаючи наперед праву руку. — Що це за розмови... Ви бунтівники, хлопи! Ви чули, що сказав мені пан, га? За одно слово обіцяв перевішати вас усіх, як собак!

— Та ми мовчимо, — сумно зітхнули діди.

— Юда проклятий! — прошипіли молоді в задніх рядах.

— Отож... Уважайте! — висякався жид пальцями і витер їх о поли свого лацсердака, — щоб мені ні пари з уст, розумієте? А то спробуєте панського канчука! А коли хочете йти до церкви, давайте швидше гроші, бо мені чекати тут з вами ніколи.

Жид знову засунув за спину руки і зробив вигляд, ніби хоче йти геть.

— Змилуйся, Лейбо, — почали говорити разом діди. Жид підстрибнув, повернувся круто на місці і почав швидко говорити, протягаючи останні слова, сильно вимахуючи руками і прищуплюючи то праве, то ліве око:

— І чого мені вас милувати? Га? Скажіть самі, чого? Що я вам, панове хлопи, роблю? Хіба я рабую або мучу вас? Я роблю те, що мені наказав мій пан, і більше нічого. Земля панська, і все, що на ній, панське, і церква панська; пан мені віддав все в аренду і звелів без плати хлопів до церкви не пускати...

— Та деж гвалт, — заговорили сиві діди. — хтож до божого храму пускає за гроші?

— Пхе! — посміхнувся призириливо Лейба і відвів руки, ніби відшнхаючи від себе щось огидливе, — хіба це божий храм? Ідіть до костела!

— Сам іди туди з балабустою! — гукнув хтось в юрбі.

— Тьху! — сплюнув жид, піби не почувши слів, і казав далі: — Ніхто вам не перешкоджає йти туди, а коли ви хочете йти до схизматицької халупи, платіть за це чинш, щоб чесні, поцтиві люди мали за що жити!

— Не смієш так говорити про нашу віру! — гукнув дяк, виступаючи наперед. — Сам король обороняв її...

— А що мені король? — протяг жид, прищулюючи ліве око і підіймаючи плечі, — хай він собі у Варшаві король, а пан у своєму маєтку сам собі круль! І коли хлопи хочуть бути схизматиками, мусять за це платити гроші.

Жид знову плюнув на бік і перейшовся перед усіма.

Пан-отець стояв весь час мовчки, спустивши голову на груди.

— Чорт проклятий, собача душа! — зашепотіли молодші, стискаючи кулаки. Молодиці заплакали.

— Звідкиж узяти. Лейбо, звідки? Сам знаєш, який голод, — самі шкіри лишилися на плечах, і ті-б зняли, та нічого не дають за них, — заговорили діди.

— Пс! — спинився жид, розводячи руками і відкидаючи голову назад, — чогож ви тоді, панове хлопи, робите галас, хіба я вас змушую? Нема грошей — і не треба: краще йти до дому і щось робити. Хіба мало є роботи? Ой, вей! А пан-отець може і в полі перехамаркати... Добраніч, панове хлопи, добраніч, пан-отче! — уклонився він насмішкувато селянам, повертаючися до них спиною.

— Та як же нам у такий святий день лишитися без Служби Божої? — спитали благально старі.

— Не відчиниш церкви? — гукнули ззаду хлопці.

— Давайте два червінці і можете там свої схизматицькі відправи служити, — відповів жид, не повертаючи голови.

— Так здохнеш, собако! Відчини церкву! — гукали ззаду.

— На Бога, стійте, мовчіть! — кидалися до хлопців баби та сиві діди.

— Га? То ви так, лайдаки, хлопці? — повернувся раптом жид. — Забули панські канчуки, хочете ще? — гукнув він та раптом поблід і затремтів. Перед ним були бліді, викривлені від люті обличчя, і жид відчув в одній хвилині, що натовп забув уже всякий страх.

— Не діждеш, іроде! Спершу з тебе шкуру знімемо! — гукнули разом хлопці і кинулися наперед.

— Гвалт! — заверещав жид, підхоплюючи поли свого лапсердака і силкуючися вилізти з натовпу; та зробити це було майже неможливо: частина натовпу кинулася наперед, друга намагалася оточити його. Баби плакали, священник кілька разів пробував говорити, але його слабого голосу не слухав ніхто.

Нарешті Ганні повдастало розпучливим зусиллям продертися наперед. Якби вона спізнилася на хвилину, жида вже повалили-б і роздерли.

— Стійте, панове! На Бога, слухайте! — гукнула вона, як тільки могла голосно, підіймаючи догори руку з двома червінцями. — Я даю гроші! Церкву зараз відчинять!

— Є гроші! Панна дає! — гукнули ближчі дальшим.

— Яка панна? Звідки взялася? — здивувалися навкруги.

Натовп потрохи розступився. Ганна підійшла до жида. Він стояв мртво-зелений, витираючи з чола піт і ледве дихаючи.

— Ось гроші, — подала йому Ганна два червінці, — відчини церкву.

Побачивши червінці, жид оживився й зі здивуванням глянув на Ганну.

— Ай, панна, яка слічна панна, — заговорив він, прицмокуючи губами і хитаючи головою, — ой, вей! Якби я знав, що тут панна, я-б відразу відчинив церкву, а то з цими гевалами. нхе, гевалт! І чого вони від мене хочуть? Я бідний жидок, ну, що пан скаже, те я мушу робити. Скаже замкни — замкну, скаже відчиняй — відчиню, скаже танцюй у судний день — буду танцювати! А щож мені, бідному робити, коли він в мене вимагає грошей? Дсж я їх візьму? Ой, вей! Хай йому маму мордує, ніж такий гешефт!

— Відчиняй же швидше двері. — перебила Ганна жида. — сонце сідає.

— Зараз, зараз, панно любуню, — заметушився жид, стукаючи замком. — панна, видко, здалека... Може до мене до коршми заїде... Бо тут неспокійно... Ой, вей! Може панна не знає, а ці хами все одно, що дикі пси, — прошепотів, нахилиючися над її вухом.

Та Ганна вже не чула його, вона підійшла до старого пан-отця. — Благословіть, пан-отче! — схилилася вона над його рукою.

Обличчя пан-отця було покрите дрібними морщинками; сива борідка спускалася на груди; рідке сиве волосся було заплетене в кіску; в усій його постаті виднілася старість і неміч, і лише карі очі світилися ще живим вогнем.

— Бог благословить тебе, дитино моя. — вимовив він розбитим голосом, який доходив до неї ніби здалека. — Він сам послав тебе! Якби не ти, не чули-б ми божого слова в такій великій день. — Пан-отець замовк, і на його очах з'явилися сльози. — Хіба це вперше? Поки було що давати — давав, та перше він менше правив... А тепер — два червінці. Де їх узяти? Звідки взяти? Прогнівили ми Бога... Настали гіркі часи... А далі

що буде? — дідусь замовк і глянув кудись у далечінь: його очі згасли, а на лице впав якийсь мертвий вираз.

Серце стиснулося в Ганни на вид цього убожества, цієї безпомічної старости, відданої на глум і на ганьбу жидові.

— Бог милостивий, пан-отче! — тихо вимовила вона.

— Милостивий, милостивий! — повторив дідусь, оживившись. — Його воля на все... За наші гріхи... І мусимо терпіти, бо він сказав людям: „Моя помста, і я віддам“.

Натовп тимчасом запитував прочан, хто така панна, звідки й як з'явилася тут.

— А звідки панна прибула до нас? — запитав Ганну також старенький дяк, який вже повеселішав і забув сумну подію.

— Я зпід Чигирина, з Суботова, хутора військового писаря Хмельницького, полковника Золотаренка сестра.

Старенький священник прищулив очі з напруженим виглядом, ніби бажав щось пригадати.

— А як же — памятаю, знаю... Тільки мабуть не того, а його батька... Звичайно, батька... Так воно й є, — заговорив він радісним голосом, і діточа усмішка освітила його старече обличчя. — ох, палкий був козак Золотаренко Микола...

Нарешті жид з бідою відчинив тяжкі двері. Пан-отець і Ганна пішли наперед, а за ними весь натовп. Вечірнє сонце било всім своїм промінням у праве високе закратковане вікно, і цілий сніп цього золотого і червоного проміння простягнувся через усю церкву, освітивши темний іконостас. Образи дивилися з темних позолочених рам сумно і суворо. Повітря в церкві було холодне і затхле, ніби в пивниці. Пан-отець звелів відчинити вікна; крізь дрібні ґратки увійшло свіже тепле

повітря, насичене ніжними пахощами вишневого та яблуневого цвіту. Нарешті перед образами запалили свічки та лампадки. Сотнями свічок засвітилася темна церква; кожний стояв, тримаючи в руках запалену свічку і вязочку вербових галузок у руці.

На них уже не було сіреньких пухнатих баранчиків, а маленькі, лишкі листочки покривали червоні прутики...

Царські ворота урочисто відкрилися; в глибині за-сяяв престол високим трикутником сімох запалених свічок. „Слава святій, єдиносущній і животворящій Трійці!“ — виголосив пан-отець піднесеним голосом. — „Амінь!“ — відповів йому рівно клир, і вся церква, ніби на знак, стала навколішки. Почалася Служба. Молилися гаряче. Селяни хрестилися, а їх очі з пристрасною надією підіймалися до темних образів, а руки з глибокою вірою притискалися до грудей. Пан-отець, перед яким ішов дяк в найкращій своїй ризі, з кадильницею в руках, вийшов з віттаря; вони спинялися перед кожним образом, кадильний жертвенний дим сновняв усю церкву, тихо співав клир, тихе світло розливалось навкруги від воскових свічок. Крізь ґратки заглядали до вікон приспані білим цвітом гільки яблунь, а крізь них світилося лагідним ніжно-рожевим сяйвом вечірнє небо.

„Пришедше на запад сонця, видівше світ вечерній“, — тихо повторяла Ганна слова молитви, не маючи сили відірвати очей від освітленого вечірнім світлом вікна, а з глибини її серця підіймалося все те саме питання: — Господи, деж він? Деж він? Чи знає він, що тут задумують? — І в тисячний раз горячі молитви виривалися з її душі.

Служба йшла своєю чергою: після співу йшло читання. Читав дяк поволі, ледве-ледве, але зрозуміло для всіх. А коли на крилосі заспівали: „Осанна в вишніх“, усі голоси підхопили цей спів, і галузки з запаленими

свічками потяглися назустріч пан-отцеві. Спів, шелест і шум галузок сповнили всю церкву. Радісний настрій захопив також Ганну. Довго не замовкав шум у церкві, довго підіймалися галузки над головами, а пан-отець ласкаво всміхався і кропив усіх з великої кропильниці свяченою водою. Тимчасом віттар наповнився таємничим смерком; крізь високі вікна дивилося вже потемніле небо. Престол губився в тіни: свічки, які горіли на ньому, здавалися якимись великими зорями, що гоїдалися в таємничій півпідтмі, а червона лампада над царськими воротами іскрилася, ніби велика крапля горячої крові, яка повисла на золоченому склепінню.

Непомітно летів час серед зітхань та молитов.

— „Слава тобі, показавшому нам світ!“ — вимовив нарешті голосно пан-отець, і всі в церкві пали ниць. — „Слава в вишніх Богу і на землі мир!“ — полилася з крилоса величчя, врочиста пісня. І в цій хвилині, під звуки великого гимну, тихий мир обіймав у цій бідній церковці цих бідних людей. Здавалося, всі забули і про минулі нещастя, і про теперішні утиски, і про невідомі лиха будучих днів... — „Яко ти єси єдин істочник живота“ — повторяли шепотом сотні голосів, кладучи на себе хрести і притискаючися чолом до холодної долівки.

— Ти, ти один, — шепотіла також Ганна. — У твоїх руках і життя, і смерть, жадний волос не впаде з голови людини без Твоєї волі... Вратуй-же нам Богдана, охорони нам братів, не дай нам бачити своїми очима ганьбу святині твоєї! — очі Ганни палали, а на щоках горіли горячкові румянці.

— „У світі твому узримо світ!“ — почулося з крилоса голосно і натхнено, і в цій хвилині з глибини віттаря показалася висока свіча, ніби зоря, яка виплила з небесної глибини. Свіча спустилася тихо і рівно по сходах, а за дяком відійшов від віттаря також ста-

ренський пап-отець... І це велике полум'я, яке хиталося над усіма головами, здавалося Ганні божою вказівкою, де і як шукати світла.

Пап-отець підніс євангеліє... Велике полум'я свічки знову поглигло перед ним і сховалося у вівтарі. Священик спинився перед царськими воротами, обернувся до народу і підняв над головою тяжке євангеліє. — „Святий Боже, святий крiский, святий безсмертний, помилуй нас!“ — почувся з крилоса завмираючий шепіт. Євангеліє похилилося в один бік, в другий... Священик, поблагословивши нарід великим хрестом, увійшов до царських воріт. Вірні почали вставати. Раптом Ганну вразив несподіваний гомін, який почувся при вході; вона оглянулася й зі здивуванням помітила юрбу нових осіб, які входили до церкви. Все це були козаки, одягнені в червоні та жовті жупани, очевидно, не реєстровики... Ганна кинула оком на їх незнайомі обличчя і вся завмерла від радості і здивування: — попереду стояв Богуна. Так, не було чого сумніватися: других таких очей, других таких соколиних брів не можна було знайти на всій Україні. І він пізнав Ганну. Вона помітила, як запалало все лице Богуна, заблистали очі. Він нагло порушився вперед, але місце, Служба, натовп вірних стримали його. Запанував над собою, спинився, але до кінця Служби не відривав від Ганни своїх очей. Хоч як напружувала Ганна свою увагу, одначе останні слова Служби майнули попри неї, ніби у сні. Тисячі питань, надій і сумнівів збудилися в неї... От зараз від нього, від Богуна, вона зможе довідатися про Богдана багато, багато... все! Яким чином він тут?... Чого? Звідки? Ах, це Господь послав його, щоби притишити її муки.

Старий дяк погасив поволі всі свічки коло образів; сірий сумерк спустився з глибини бані і повис над вівтарем. Тільки червона лямпада тихо гоїдалася коло цар-

ських воріт. Священик вийшов уже в своєму полотняному підряснику, спинився перед віттарем, прочитав коротку молитву і поблагословив нарід. „Під твою милість прибігаємо, Богородице Діво“, — заспівали тихо на крилосі; мовчки стали всі навколішки, і старий священник похилився перед царськими воротами. Ганні здавалося, що вона чує легку, опікунчу ризу Богородиці, яка розкинулася над вірними, нещасливими людьми... Останні звуки тихої молитви завмерли... Довго не вставали люди, ніби почувуючи, що минув короткий спокій, і там за цею брамою чекає вже на них їх гірке життя.

— Панно, яким чином? Звідки ти тут? — почувла Ганна за собою знайомий голос і, піднявшись, побачила Богуна, який підійшов до неї.

— У Київ, на прощу йду.

— Сама?

— Ні, зі мною валка наших прочан і два козаки.

— Два козаки? Ганно, та хіба ти не знаєш, як неспокійно тут? Я не пущу тебе саму! Зі мною сотня моїх козаків... Ми проведемо тебе до Лаври і назад.

— Не бійся, пане... Ми йдемо глухими дорогами.

— Не кажи так; я знаю, що робиться далі, і саму не пущу тебе!

— Спасибі. — Ганна похилила голову і потім запитала тихо: — А чого сам ти тут?

— Тобі я можу сказати. Ти, Ганно, все одно, що товариш... Я був на Поділлі, комплектував полки, а тепер перекинувся сюди на Київщину. Мабуть ти сама вже бачила, що діється тут.

Ганна тільки хитнула головою і потім спитала так тихо, що Богун ледве міг почути її слова: — Чи не чув ти чого про пана Богдана, чи живий він, де?

— Усі ми під Богом ходимо... Та два тижні тому, напевно знаю, він був живий і здоровий, як я.

— Господи, Боже наш... Царице Небесна! — зашепотіла уривчасто Ганна, почувавши, як щасливі сльози заступили їй погляд, і раптом перед її очима з'явилися темні кола, вона почула в усьому своєму тілі таку слабкість, що мало не впала на долівку.

Богун схопив Ганну за руки:

— Що сталося з тобою? Ти плачеш? Чого ти так зблідла?

— Від радості, від щастя! Ох, якби ти знав, як ми вимучилися! Ми від Маслова става нічого не знаємо про Богдана: як поїхав, лише лист написав, щоб молилися за нього, — говорила уриваним голосом Ганна витираючи що хвилі все свіжі сльози і всміхаючися щасливою, випуватою усмішкою. — Чекали довго, довго розпитували всіх, ніхто не знав нічого. гадали, що загинув уже він, або в полоні, або забитий... Сам коронний гетьман рішив так... Скільки ми плакали... — Ганна спинилася, ніби зніяковіла, а потім казала далі: — Тому я рішила до Києва на прощу йти, молити Бога за нього та за його родину... От Господь і вислухав мої молитви і післав мені тебе, — скінчила Ганна, обливаючи Богуня радісним сльозами своїх очей.

— Ех, такий щасливий же Богдан, коли так за нього моляться! — з деякою гіркістю зауважив Богун, не спускаючи з неї зачарованих очей. Та Ганна не помітила його погляду.

— Як не молитися? Як не молитися? — гукнула вона.

— І молися, Ганно, молися, тільки не за нього одного, а й за інших молися. — вимовив він тихо.

— Я за всіх молюся, — Ганна заговклала і потім почала говорити ласкаво з тим самим хвилюванням: — Та ти не сказав мені, де він? Чого поїхав? Коли верне назад?

До Богуна та Ганни підійшов дяк, низько покловився і сказав, що пан-отець просить їх почекати на нього на цвинтарі, щоб піти разом до нього повечеряти. Богун і Ганна вийшли з церкви і спинилися на цвинтарі. Після світла темрява здавалася майже непроглядною, хоч було дуже зоряно. Навкруги церкви, між могилами, скрізь підіймалися в неладі обсипані квітом овочеві дерева. Богун і Ганна спинилися під розлогою яблунею, недалеко від церковної брами. В коротких словах розповів Богун Ганні все, що знав про Богдана і про новий морський похід, зауваживши, що все це треба тримати в глибокій тайні. У темряві не було видно, як сльози текли з її очей, як вона притискала до своїх грудей руки, не знаходячи від радості та щастя слів подяки. Та своїм простим чутливим серцем він почував, що тут, поруч нього, діється щось велике, його душі недоступне...

Якесь незрозуміле хвилювання охоплювало також самого Богуна. Ця несподівана зустріч з дівчиною, якій рівної він не знаходив на всій Україні, схвилювала його до глибини душі. Прощаючися з Богданом коло кодацької коршми, Богун рішив на все залишити всі спомини про Ганну. Не такі часи, щоб тривожити свою душу думками про дівчину, рішив суворо козак, помітивши, що ці думки опановують його все сильніше; та показалося, що те рішення було дуже тяжко виконати. Серед найпильніших справ, турбот та сумнівів — думка про Ганну не кидала його: вона з'являлася в його тривожному, безрадісному життю, як тиха зоря серед розірваних хмар. Не чорні брови Ганни, не її глибокі очі, не тиха щира вдача дівчини тягли до неї козака-славуту, ні: Богуна захоплювала велика сила душі, яка таїлася в Ганні, і гаряча любов до батьківщини, яка переймала всю її істоту. Він захоплювався нею, він думав, що такої дівчини нема в цілому світі, і кожна зустріч з Ганною не-

реконувала його все більше про її недсяжцу висоту. І раптом ця дівчина, ця королівна, якої образ не кидав його ні підчас довгих зимових ночей, ні підчас бурі на морі, ні в розгарі битви, ця дівчина, якої він не сподівався бачити тут, — поруч з ним! Серце Богуня билося швидко й сильно...

— І завжди висока, завжди недсяжна для нас грішних і простих людей, — гадав він, не спускаючи захопленого погляду зі стрункої постаті дівчини та з її блідого, вкритого нічним сумерком обличчя. — От і тепер: що їй Богдан? Дядько, приятель брата, не більше! Та вона бачить в ньому спасителя нашої країни і наважується йти молити за нього Бога, сама, в такі часи, з валкою прочан! Яка інша дівчина відважилася б на це? Ні! Другої такої нема на цілому світі! Алеж не один Богдан думає і працює для рятунку батьківщини? — підніс гордо голову козак. — Ех, як би заслужити в неї таку любов, таку віру, то для цього не жаль було би віддати навіть все життя!

І гордість, і радість, і ще якесь нове почуття наповнили груди Богуня: йому здавалося, що це нове, невідоме почуття давить його серце, спирає дихання, опянює мозок. Ніби гарячий вихор закрутив раптом усі його думки: усе те, чим жив він до цієї хвилини, відлетіло кудись далеко, далеко, і серед цього хаосу стояла ясна тільки свідомість того, що вона, Ганна, його королівна, тут близько, поруч нього!

Охоплений цим новим поривом Богун стояв мовчки поруч неї, не наслідуючися нарушити тиші...

Легенький вітрець, хитаючи тільки яблуні, стрясав з них білі пахучі пупяночки. Тимчасом наряд виходив з церкви; у кожного в руці серед вербових галузок горіла запалена свічка; здавалося, якась ріка світла виливалася з церкви широкою хвилею. Внизу, в селі ця ріка

розділювалася на кілька рукавів, і далеко ще маячили то в одному, то в другому місці, серед густої пільми ці слабенькі блимаючі вогники, які здавалися точками рятунку в темному морі життєвого лиха...

XVIII.

Через пів години всі вже сиділи в хаті при вечері.

— Так, так, діти мої кохані! — казав тихо і сумно старий священник, відсунувши від себе порожню миску та склавши руки на столі. — Не багато жити лишилося нам, ох, як не багато! — і замовк, похилив голову, та глянув кудись у темний кут кімнати сумними, згаслими очима.

Старий дяк глянув на свого патрона, крякнув і спустив свою львину голову на груди. Ганна оглянулася навкруги: жовта воскова свічка, яка горіла в мідяному зеленому свічнику, слабо освітлювала кімнату. Старий дяк сидів на краю лави недалеко від священника. В глибині кімнати, біля низеньких дверей стояла його стара жінка, одягнена так само просто, як перша ліпша сільська баба. Все в кімнаті було вбоге й понуре. На столі стояло кілька мисок та олов'яний кубок. Глечик з пивом та окраєць хліба доповнювали просту вечерю.

— Життя для мене як давній сон, діти. — казав далі старий священник. — Ось як пригадаю, так перед очима ніби довга дорога, а далі, як вечірня мрака. Нікого й нема навкруги: усі перемерли, усі вже там. один ще я лишився, тай то вже, чую, швидко покличе мене Господь... Не маю я ні хати, ні ґрунту... Усе відібрав пан...

— Та я що... я не про себе! — усміхнувся він якоюсь винуватою усмішкою, — як би я сам, не було-б про що й говорити, а ось що... люди без слова божого лишаються, за те душа болить...

Ганна глянула в бік Богуна: він сидів, склавши на столі руки і похиливши голову на груди; вона не бачила його обличчя, але зрозуміла, який гнів здіймався в його серці під впливом тих тихих покірливих слів старенького.

— Бачиш, козаче, — казав далі пан-отець, звертаючися до Богуна, — віддав наш пан і землю і церкву в аренду жидові... А той і замкнув її на замок. Коли Служба або треба, плати йому гроші, щоби відімкнув.

— Нечувана річ! — гукнув Богун, блиснувши по-пуро очима. — такого блюзнірства ще не було в нас!

— З початку він брав по божому, — зітхнув старий, — ну і давали, хто міг. той і давав, а потім все більше та більше почав брати... Мав я після небіжки жінки байбараки оксамитні та намисто добре, віддав я йому, а на Благовіщення... ряса в мене була шовкова, — теж віддав, а тепер, — він глянув ніяково на свій полотняний підрясник, — так і лишився, в чім стою...

Дяк пробурмотів щось невиразне, весь почервонів і голосно порушився на лаві.

— А от нині, як би Бог не післав тебе, дитино моя, — глянув старий на Ганну добрим, ласкавим поглядом, — так і лишилися-б ми без Служби Божої в такий великий день!

— Як так? — здивувався Богун, підіймаючи голову і пересводячи свій погляд зі старого на Ганну.

— А так, що ми вже не мали що давати, ніхто не мав грошей. Молоді кинулися були бити жида, та цим нарobili би собі ще більшого лиха; на щастя Господь її нам післав, спинила вона їх, дала жидові гроші і почули ми слово боже: а то довелось-б, як диким звірям. стрічати свято.

Богун кинув на Ганну швидкий захоплений погляд і звернувся до священника.

— І давно це завелися у вас такі порядки? — спитав він.

— Ні, це від зими, після наказу на Масловому ставі.

— Га! Прокляте тавро! — заскреготав зубами Богун.

— Шляхи Господні неісповідимі. — покірливо зауважив пан-отець. — Почали вони тиснути, помітивши, що знесилився і зубожів нарід, а тепер також святині наші відбирають, ганьба, глум звідсусіль. — Старий похилив голову, а потім вимовив бадьорішим голосом, підіймаючи догори очі, які спалахнули внутрішнім світлом: — „Предасть же брат брата на смерть і отець чадо“, чую я, що мені судилася мученицька смерть, і дякую за це Господеві, і чекаю на неї, і тільки про одне благаю, щоби дозволив мені вмерти коло мого віттаря.

Коло дверей почулося тихе хлипання; дяк, ніби несамохіть, провів широким рукавом по очах. Ганна глянула на священника: його лице було тихе й ясне, очі дивилися догори, і ніби чомусь всміхалися.

— Чого ви, діти мої? — всміхнувся він ласкаво і приязно. — Я своє вже віджив, радий, чим можу, славі Господній послужити та гніву на ворогів своїх не маю, бо Господь звелів вибачити їм. — „не відають бо, що творять“...

— Одначе й Господь обурився духом і нагнав міняйлів зі святині своєї, — мрукнув басом дяк, не підіймаючи очей.

— Господь, а не ми, — сказав навчаючо старий. — йому мститись. Не нам мудрувати, ми повинні покоритися волі Його... — Та ці слова не переконали дяка; його обурене серце тяжко було заспокоїти таким покір-

ливим доказом. Він ще нижче похилив голову і вимовив понуро і швидко:

— Він пімстить. це так, та не всеж на Господа покладатися, можемо часом розправитися і самі. Я теж знаю писаніє. От Самсон три тисячі Филістимян задушив у святині, і я за вас та за віру всім цим псам ребра переторощу!

І викинувши з себе раптом ці слова, дяк відразу замовк і весь скулився на лаві.

— Отче діяконе, отче діяконе! — похитав пан-отець з докором головою: — не маєш ти смиренія, не маєш!

Отець діякон засопів, знову сильно почервонів, але змовчав.

— Ні, пан-отче. — підніс Богун голову і заговорив твердим голосом. — вибачте, що говорю вам так, тільки на мою думку, терпіти нам далі нема сили. Ми не підіймаємо зброї, ми не на рабунок, не для військової слави ідемо, — ми боронимо своє життя, свою віру, своїх людей! Ти кажеш, пан-отче, що все в волі Господній, що неісповідимі Господні шляхи? Твоя правда! Отож, якби не було на те волі Господньої, не повставали би й ми! Дивися, хіба не палець божий виводить нас з тисячі нещастя та лих? Хіба не дух божий дає нашій нещасливій батьківщині силу боротися з могутнім та хижим ворогом? Хіба не він виводить на закрівавлені ниви все нові та нові полки? Ні, пан-отче, без божої помочі не бачили-б ми того, що ми бачили, і що ще побачимо!... Шляхи Господні неісповідимі... Так, пан-отче, так! Я вірю тому. І хто зна, може він і вибрав нас темних і забитих, щоби покарати людей за злобу і гордість, щоби показати на нас силу свою!

— О, пан-отче. — підхопила також Ганна, чуючи, як знову прокидається в ній і надія, і віра під впливом цих твердих і гарячих слів, — за себе можна вибачати.

та за інших. за дітей невинних. за осиротілих вдів. — хіба за них можна вибачати? Чим вони винні? Чим вони заслужили таку кару? Господь благий і милостивий, і ці звірства не від нього.

— Господь навіть сина свого розіпняв на хресті для добра людей, — відповів тихо священник, звертаючи на неї ясний і сумний погляд.

— Але ті, хто розіпняв його, прокляті на віки! Прокляття впало і на них, і на дітей їх! Так само прокляті наші мучителі, прокляті на віки гонителі віри. — гукнув Богун, — і нема для них жалю в жадній козацькій душі!

— Що значать ваші світські страждання та лиха перед великою божою тайною, яка чекає нас?...

— Живий про живе гадає! — перебив старого Богун гарячим окликом. — І поки ми живі, не дозволимо знущатися над вірою своїх батьків!

— Розчерепити-б їм усім голови! — гукнув раптом отець діакон, підводячися на лаві.

— Отче діаконе, — спинив його з докором священник: і поклавши руку на його могутнє плече, вимовив тихо:— ти служитель віттаря! — Потім він перевів свої очі на Богуна та Ганну: — Діти мої, великі мученики також не менше від нас стояли за віру, але без парікань несли свій хрест.

— Вони були святі, пан-отче, і нам, грішним, того не зрозуміти, — відповів запальчиво Богун. — Та хібаб ви, пан-отче, мовчали, якби на ваших очах різали вашу жінку, ваших дітей? Хібаб ви не оборонили сиріт та малих? Хібаб ви дозволили опоганити святу церкву на ваших очах?!

— Хто піднімає меч, від меча й загине, — тихо, але суворо сказав старий.

— Так, і загине! — гукнув Богун, — та хто його підняв? Не ми! На нас підняли. Так хай гинуть ті, хто його підняв!!

Старий похилив сумно голову; його сиве волосся розсипалося по плечах і звісилося на груди, руки безсило впали.

— Не знаю... — прошепотів він тихо, — далеко вже відійшов я від життя, багато мені незрозумілого тут... — він зітхнув і додав ледве чутно: — Я знаю тільки одно, прощати, прощати і прощати...

Уся його постать була в цій хвилині така безпомічна, а голос звучав так покірливо й тихо, що Ганна почула несамохіть, як сльози виступають їй на очі.

— Пан-отче! — притулилася вона губами до його висохлої, маленької, жовтої руки. — Господь нас почує, Господь нас помилує!

— Помилує, помилує, всіх помилує! Кого тут, а кого там! — підняв старий догори очі.

Усі замовкли. Стара дячиха зітхнула кілька разів і підперла щоку лівою рукою. Богун задумано крутив свій чорний вус; дяк понуро сопів, і його повні груди та велике черево тяжко підіймалися під полотняним підрясником, а старий священник тихо кивав головою, ніби пригадував щось далеке, далеке, чуже для всіх тих, що тут зібралися...

Нарешті Богун піднявся.

— Спасибі, пан-отче, за вечерю!

— Що? За вечерю? Не мені, не мені, — ніби прокинувся старий. — а їм, — показав він на дяка, — я тут і сам гість...

— Ну, як так можна? — гукнули разом і товстий дяк, і худа дячиха; та пан-отець всміхнувся приязно і махнув рукою, ніби прохаючи вибачення в гостей.

— Спасибі й вам, добрі люди, — уклонився Богун в бік дяка, — за хліб, за сіль та за вашу ласку... А мені дозвольте, пан-отче, лишити вам оце, — розв'язав він ремінні шнурки свого гаманця і кинув на стіл пригоріцу червінців, — щоб люди православні без слова божого не лишалися, аж поки. — Богун знизив голос і закінчив таємничо, — аж поки зі старого падла не виросте нова трава.

— Спасибі, спасибі, мій сину! — зрадів старий, і все його обличчя набрало дитячого, ясного виразу, а в голосі затремтіли сльози. — От і милосердя Господнє, Господь не залишає нас! Вже здається, до краю доводиться, а дивись, і підтримає ласкава рука. А ти не вмієш смиритися, отче діяконе, не вмієш. Щож, будеш і тепер нарікати?

— І від мене, пан-отче, прийміть, — доклала Ганна до грошей Богуня також свої червінці. Та зворушений старий рішучо відсунув її руку: — Ні, ні, дитино моя, ти вже й так витратилася, а перед тобою ще довга дорога; мало хіба що може статися в дорозі?

Одначе Ганна стояла на своєму так твердо, що пан-отцеві довелося згодитися.

— Бог нам післав вас, і хай Всеблагий благословить вас за ваше добро, — сказав він, підіймаючи до неба очі. — тепер почуємо й ми „Христос Воскрес!“ А то вже я давно гадаю, чим би на Великдень заплатити, нема що й продати, а тут сам Господь вас прислав.

— Не варто про це говорити, пан-отче, — піднісся Богун. — Хвала Богові, що є ще чим допомогти.

Він поцілував старечу, висохлу руку, а потім відвернувся і сказав трохи змішано: — Я тепер піду; треба своїм хлопцям раду дати. Ви, пані-матко, не дбайте за ліжку; ляжемо з хлопцями на дворі; нам ще треба коней опорядити та й завтра швидше встати.

Богун вийшов. Через кілька хвилин слідом за ним підвелася також Ганна.

— Куди ти, дитино моя? — спитав пан-отець.

— Піду, перейдуся, пан-отче.

— Ну, іди, іди, голубко, а я тимчасом ліжко приготую, — зашамотіла старенька, розкриваючи перед Ганною двері.

Ніч вкрила землю зоряним покровом. Ганна вийшла до маленького садка. В ньому не було ні стежок, ні квітників. Вона пішла мягкою травою, зачіпаючи то плечем, то головою за низькі гильки невисоких дерев. Деревця стояли нерухомі, півсонні, розкинувши в м'яких пестощах обтяжені запашним рожевим квітом гильки; здавалося, вони занурювалися в теплі хвилі весняного повітря, боячися поворохнутися, боячися стряснути з себе чудовий і дивний чар весняної ночі. Від несподіваного дотику Ганни гильки здригалися, і тоді на її шию, на плечі злітали, ніби півсонні поцілунки, пунячочки запашних квітів. Ганна йшла далі й далі. От уже кінець невеликого садка; коло її ніг круча. Там у низу, коло підніжжя кручі, розлилася огріта за день соняшними пестощами ріка. Темне скло вод лежить неперушно і невиразно блискає сталевими викрутами, зливаючися в далині з темним, димчастим обрієм. Ріка не пливе, а дримає, прислухуючися в півсні до життя, яке збуджується навкруги. Від проміння великих зірок спустилися в її глибину бліді, тремтячі нитки. А там за рікою невиразно темніють круті береги, луки та ліси. Ганна сіла на пригорбок і закинула руки за голову. Ось попри неї перелетів великий жук; ворухнулася трава; соловейко несміливо тьохнув у далечині... І Ганна чує, що нема в цій ночі тиші і спокою, як нема спокою в глибині її душі. Не спить, не спить ця ніч... Вона завмерла,

вона причаїлася, прислухуючися до великої, чарівної весняної тайни, незрозумілої ні Ганні, ні їй.

Там, у тій маленькій хатинці, лишилося страждання, убожество і старість, а тут перед очима розкинулася так могутньо, так пишно весняна ніч, повна принадливої тайни. І Ганна почуває, що якийсь незрозумілий, могутній звязок навязується між природою і нею. Ось у грудях її вибухла та сама неспокійна, несвідома тривога: і минуле горе, і теперішні нещастя відійшли далеко, далеко. Ніби чарівна мрака закрила її своєю теплою пелевою від решти світа. Бажання щастя, живого, палкого, всевладного щастя, охоплює всю її істоту. На очах Ганни виступають одна за другою неслухняні сльози... Вона чує, як душа її сповняється болісною радістю, яка не має виходу. — Він живий, він здоровий! — вирвався рантом з глибини її душі палкий, пристрасний оклик.

Ганна здригнулася від несподіванки і страху. Цей оклик вирвався так палко, так напружено, так несподівано. Так, тут, в глибині її душі, мимо її волі йде своє життя, своя робота, а свідомість так суворо доповідає їй усе. — Ах, чого вже тут таїтися, адже не обдуриш себе! — прошепотіла вона ледве чутно. — Скільки мук, скільки довгих, тривожних, безсонних ночей, а тепер? Одно слово, одна лиш свідомість, що там далеко, за цею темно-синьою далечиною він живий, дорогий, великий, коханий — і яким чудовим, яким пишним, невимовно гарним здається весь цей світ! — Ганна стиснула руками палаючу голову. — О, ні, ні!... Ці страхіття, ці муки, — це лиш страшні привиди, скороминуца примара... Богдан верне... Ах, як хочеться вірити, що все це мине!... Адже не може бути такого лиха і насильства на цій чудовій землі! Боже мій, Боже, він живий, він уратований! — Ганна припала лицем до гарячих долонь рук. Якесь солодке задеревіння охопило її, ніжна слабкість

розлилася по всьому тілі, і Ганна раптом почула, як вона страшенно втопилася і вимучилася душею; руки їй упали безсило, повіки самі собою спустилися на вогкі очі. Ганна прислонилася головою до дерева і занімала. Ніби все заснуло в ній: воля, бажання, свідомість, — одна лише уява неслася наперед без керми і тягла її за собою.

Неясні мрії, втілені в чудові, знайомі образи, бліді й невиразні, — все це зливалося, розпадалося і плило перед нею в якійсь мраці. У вухах розлягався мельодійний гомін. І Ганні здавалося, що якісь теплі хвилі заколисують її й несуть далеко, далеко в невідому далечину, і серед цього мрійливого забуття блискала, як блудний вогник, лише одна ясна думка, яка змушувала її серце здригатися від щастя: він живий, він уратований! Так минуло з півгодини; ніщо не порушувало тиші; раптом неясний глухий гомін, який долетів з глибини кручі, змусив Ганну прийти до себе: чар забуття злетів в одній хвилині. Ганна здригнулася. Дивний гомін повторився знову; ось серед загального гудіння вона почула ясно повторене кілька разів слово: Богун, Богун. Ганна швидко підвелася і підійшла до краю кручі; схопивши руками дерево, яке росло над самою кручею, вона низько похилилась над нею і почала шильно дивитися в її темну глибину.

На долині, коло підніжжя гори збився навкруги якоїсь високої стрункої постаті, яка стояла на підвищенню, величезний натовп. В темноті Ганна не могла доглянути, козаки це, чи селяни. Хоч як напружувала свій зір, бачила тільки темні обриси, які хвилювали і тіснили один одного; лише на шапці постаті, яка стояла на підвищенню, їй удалося помітити якусь невиразну блискучу річ: — золоті китиці... Богун! — рішила

поспішно Ганна і почала прислухуватися. Та до неї долітав тільки гомін, а слів вона не могла розібрати.

Ось гомін пробіг по рядах останньою хвилиною і стих... Як тихо стало навкруги. Видно, той стрункий козак почав говорити. Так, Ганна побачила в темряві, як він відкинув керею, як він підніс руку. Та що він каже? Ганна перегнулася ще нижче і напружила весь свій слух, та слова не долітали до неї. Ось знову вибух обурення. Глухий гомін пробіг по рядах, і ніби стебла сухої тирси під подувом вітру, заворушилися, закивали голови в натовпі. Та він знову заговорив. Натовп завмер, почав слухати. Про що говорить він з таким одушевленням? Ганна бачить його рухи, і від цих палких рухів серце її запалюється вогнем. — Так, це Богун, без сумніву він! — прошепотіла вона. Ось розлігся гнівний оклик в одному гурті, в другому, піднялися руки тут і там... І ніби вогонь охопив миттю весь натовп. Його слів уже не чути; навкруги реве море голосів. Ось знялися крики, проклони. Що це блиснуло раптом у повітрі вузькою сталевою смугою? Це він, Богун, витяг свою шаблю і один однодушний крик відізвався навкруги. Ось знову все затихло, вони шепчуть щось один одному; вони розходяться на всі сторони.

Ганна випростувалася і притулилася до дерева... Боже мій! Ніщо, ніщо не дримає, і життя так болісно, так страшно пригадує себе що хвилини.

Минуло кілька хвилин, а Ганна все ще стояла, притулившись до дерева, закинувши голову, з блідим лицем і різкою зморшкою між чорними бровами. Нарешті вона стиснула руки і рішучим кроком пішла до хатки дяка.

— Це ти, Ганно? — почувся голос. Ганна оглянулася і побачила Богуна, який ішов до садка.

— Скажи, що там сталося? Про що ви говорили? Я бачила, але не чула нічого, — кинулася вона до нього.

Богун глянув в її схвильоване обличчя:

— Слухай, Ганно, скажи мені, звідки ти така вродилася у нас? — і взяв руку Ганни, не спускаючи з неї очей. Та бачучи напружений вираз її поблідлого обличчя, він додав: — нового нічого. Тобі я все скажу: адже ти козачка в нас. Я підіймаю нарід, даю їм поміч, лишаю скрізь своїх козаків, а коли почнеться справа, дам їм лише гасло, і стріха запалиться зі всіх боків.

— Так, так, — повторяла за ним Ганна, не помічаючи його погляду і дивлячися кудись у темряву розширеними очима, — вибухне все навкруги... і краще загинути, ніж...

— Вір мені, Ганно, ще не все пропало! Поки є нас хоч горстка на Україні, не здушити нас ляхам!

— Не здушити! Не здушити! — вигукнула за ним горячково також Ганна, не відбираючи своєї руки.

— Так, — запалювався Богун все більше і більше, — даю тобі козацьке слово: ще не покрийуться новою травою степи, а вони вже почують про нас від Варшави до Дніпра. З кожним їх нанадом прокидаються у нас нові сили. З новими утисками нова зненависть охоплює весь нарід. Спить сите панство, та ми не спимо; навкруги, кажу тобі, росте невидима сила, як росте трава в нічній тиші. Хай більше не сіють збіжжя пани, бо до жнив не знайдеться ні кіс, ні серпів. Всю зиму з того часу, як ми розлучилися з тобою, я їздив по Брацлавщині та Волині, перекинувся тепер у Київщину, і кажу тобі. Ганно, не минули ми жадного села!

— Брате мій, орле наш! — гукнула Ганна, — Бог благословить тебе!

— Не знаю, — вимовив раптом поволі Богун, дивлячися на неї довгим, пильним поглядом, — чи благословить, а досі не благословляв.

Ганна глянула на нього. В його очах світилося якесь

дивне світло і погляд був такий палкий, що Ганна несамохіть спустила очі.

— Не спішися, Ганно, почекай, сядь тут, — сказав Богун, беручи Ганну знову за руку. Вони сіли на краю кручі і замовкли. Кілька хвилин ніхто не порушував мовчанки. Нарешті Богун звернувся до Ганни: — Розповідж мені, Ганно, як ви жили, як минула ця зима? Адже подумай, усю зиму не сидів я навіть двох днів в одній хаті. Деколи говорили мені про вас заїзжкі козаки, а то місяцями не знав, чи живі ви всі. Тільки думками мучився.

— Щож, пане, до Маслового ставу, поки пан Богдан був дома. оселі нові ми селили. клопоталися цілими днями. Все прибував нарід. А коли він на Маслів став поїхав, та не вернув звідти, а лише лист нам прислав, так уже й не памятаю, як ці дні потяглися, як і весна прийшла... Та що говорити про наше життя! Занесло нас снігом, так що не бачили живої душі. — Ганна зітхнула й замовкла, охопивши коліна руками і раптом, уступаючи непереможному бажанню висловитися перед ким небудь, вона заговорила знову тихим щирим голосом:

— Така була мука, така гризота! Як ми молилися, як кожного ранку чекали його або післанця! А в вечері, коли день минав, і ми знову нічого не знали про нього, ох, Іване, наставали такі тяжкі ночі без краю, без кінця!...

— Щасливий пан Богдан, — зітхнув Богун, знімаючи з голови шапку і струснувши темним волоссям. — Ех, якби я знав, що буде хто так побиватися за мною. — на край світа поїхав би й оком навіть не моргнув. — По його обличчю майнув гіркий усміх. — Хоч що кажи, Ганно, — сказав він, — а навіть козакові тяжко жити

на світі, коли нема в нього жадної дорогої і рідної душі, коли він сам ні для кого не дорогий!

В серці Ганни забреніла тепла, тепла струна.

— Не кажи так, козаче, — відповіла вона просто і м'яко, обливаючи його ласкавим поглядом своїх очей. — Правда, нема в тебе рідної матері та батька, та й у мене їх нема, а от прийняла мене родина Богдана; так прийме і тебе. Для нас ти не чужий, ти рідний нам, ти близький нам.

— Гей, Ганно, не те, не те! — похитав головою Богун, — що я для вас і для тебе? Богданові військовий товариш, а тобі простий козак, покарбований славою! Та хіба в нас мало таких! Усі вони тобі близькі, Ганно, і всі чужі! — В голосі Богуна забреніла гірка нота.

— Ні, ні, Іване, — перебила його палко Ганна і підняла на нього свої отверті, промінясті очі. — Ти не те, що всі. Дядько Богдан тебе любить, як сина, і я з дитинства привикла любити тебе, як дорогого брата. Ти брат мій, ти друг мій, наш славний оборонець, орел між нашими козаками!

— Спасибі тобі, Ганно, — вимовив Богун голосом, в якому почулося тремтіння, і взяв Ганну за руку... — Ось зрозумій ти, вперше в життю почув я перше ласкаве, тепле слово, — і всю душу воно мені перевернуло... Ох, та за таке слово, — вирвався раптом у козака палкий оклик, та він не докінчив свого речення і замовк. спинивши на Ганні пильний, палкий погляд.

Замовкла також Ганна. Кругом було тихо, мовчазно; не чути вже було ні несміливого тьохкання соловейка, ні шелесту вітру, ні шелесту листя. Все замовкло, заснуло; здавалося, можна було почути, як тихо плила попри них весняна ніч.

Вони сиділи тут самі, здалека від усіх, в цій чарівній тиші...

Богун дивився на Ганну тим самим пильним, незрозумілим для неї поглядом. Якесь палюче, непоборне хвилювання захоплювало його все дужче і дужче.

— Ех, Ганно! — сказав він раптом рішучо, розминаючи свої могутні плечі і відкидаючи гарним рухом чуприну назад, — скажи мені одну тільки правду: в ті довгі дні та ночі, коли ви так мучилися за Богдана, чи згадувала ти хоч одного разу у своїх молитвах, чи думала про мою самітну буйну голову?

— Я про все думала, я за всіх молилася, і за тебе, нашого славного лицаря.

— Не як за лицаря, — перебив її палко Богун, — а як за Богдана, скажи мені правду, правду, Ганно! — повторив він ще нагальніше, — чи молилася ти так за мене?

Ганна поблідла.

— Богдан мені другий батько, — вимовила вона ледве чутно і похилила голову.

Та Богун не дочув її відповіді.

— Ні, дівчино, почекай, не про те, не про те я питаю, — казав він далі, палко стискаючи її руку: — скажи, чи був у твоїй душі страх, що ти не побачиш мене ніколи? Що, може бути, в чужій країні вірли видаьобали мені очі, груди засипав жовтий пісок?

Ганна глянула на нього і раптом почервоніла.

— Скажи, чи чекала ти на мене? — казав він далі уривчасто, забуваючи про все. — Чи чекала ти на мене так, як я чекав на тебе, як цілими ночами літав до тебе думкою, як не забував про тебе ні в герці, ні в битві, — гукнув він і раптом урвав свою мову... За спиною Ганни почувся голос старої дячихи: — Панно, голубко, ось де ти, а я скрізь шукаю тебе.

Ледве сонце з'явилося над землею, а все вже було готове в дорогу. Прочани стояли коло воріт дяка; козаки Богуна сиділи на конях, ушикувавшись в лави; два вози, які Богун наказав узяти з села для швидшого руху, стояли разом з возом Ганни також тут.

Ганна вийшла з низеньких дверей скривленої хатки, а за нею вийшов також пан-отець, дяк і Богун.

— Процавайте, пан-отче, — підійшла Ганна до пан-отця, притулилася устами до його руки і сказала тихо: — Благословіть мене, пан-отче; за вашим благословенням і Бог благословить.

— І він благословить тебе, дитино моя, — поклав пан-отець руки на її голову, — і щастя тобі пошле, бо ти варта його. Тільки упокорюйся, більше упокорюйся і не парікай на його волю. Усе в світі для щастя і правди. Господь посилає нам нещастя для нашого-ж добра.

Старенький підніс очі до ясного поранкового неба. Вітрець ворухив його сиве волосся: на запалих зморщених щоках виступив гарячковий румянець, а блакитні очі засвітилися тихим внутрішнім світлом:

— От і мені Господь післав радість на сам кінець моїх днів, — сказав він знову слабим, ласкавим голосом, — прислав мені, старому і немічному, тебе для потіхи. — Старенький узяв руку Ганни і глянув на неї теплим поглядом. — Один день бачив я тебе, дитинко, а полюбив тебе, як рідну доньку, бо своїх ніколи не було, і жаль мені пускати тебе від себе, такий вже я старий, дурний... — додав він тихо з винуватою усмішкою, не випускаючи її руки.

— Спасибі, спасибі, пан-отче, за ласкаве слово. — сказала зворушеним голосом Ганна, поцілувала пан-отцеві руку і додала: — Ми заїдемо до вас, пан-отче, вертаючи назад, конче заїдемо.

Старий усміхнувся сумним, ласкавим усміхом:

— Ох, діти мої, Бог вас нагородить за це. Та тільки не знаю, чи ще мене побачите... Ви молоді, а я що? — Він глянув на свою худу постать у полотняному підряснику, у стоптаних, простих чоботах, — сухий лист, прибитий морозом: поки тихо, він висить, а вітер подме, знесе його і замете його сніг.

— „Умирає не старий, а часовий“, — мрукнув дяк, суплячи сиві брови і кидаючи в бік пан-отця тривожним поглядом.

— Так, так, отче-діяконе, хто знає, коли вдарить ця година? — І пан-отець глянув задумано вперед, ніби хотів прочитати щось на ясному блакитному обрії. Ріденькі пасма його волосся спустилися з двох боків на груди, голова покірливо похилилася. — „Блюдіте, бо не вісте ні дня, ні часу“, — прошепотів так тихо, що навіть сам не чув своїх слів.

— Одначе час їхати, — перервав мовчанку Богун. — Сонце вже підіймається, а нам треба би швидше вибратися; адже тут підуть все гори та байраки.

— Так, так, сину, — стрепенувся пан-отець, — жаль мені розлучатися з вами, діти; та їдьте, їдьте з Богом швидше, щоб, хорони вас сила небесна, не сталося чого в дорозі. — Він перехрестив кілька разів Ганну, узяв її голову обома руками і поцілував її кілька разів у чоло. — Бувай щаслива, моя люба; Мати Божа охоронить тебе на всякому твоєму шляху. — Потім він перехрестив Богуна, який похилився над його рукою. — Прощавай, сину! Хорони своє серце. Господь обдарував його щедротами на потіху братам і силу вложив у твої руки... Не забувай його... Будь також у гніві справедливий та милосердний! — Пан-отець поклав руки на похилену голову козака. — І хай допоможе тобі Бог на все добро, а від лиха хай охоронить тебе.

Прочани сіли на вози. Ганна вилізла на високо на-

битий сіном і покритий плахтами віз і сіла поруч старенької бабусі в намітці.

Незабаром прочани минули велике село, піднялися під гору і виїхали в степ. Богун їхав весь час коло Ганни.

Ганна мовчала, мовчав також Богун.

Лице його було поважне; видно, якась глибока дума не кидала його.

Перервана вчора так несподівано розмова з Ганною не виходила з голови козака. Цей ночі Богун навіть не лягав спати; до самого світанку ходив він по дяковому саді, не маючи сили здушити хвилювання, яке охопило його. Ця зустріч з Ганною, вчорашня розмова, її ласкаві слова все перевернули в душі козака-славути. Богун чув, що тратить над собою всяку волю, що якесь інше владне почуття кермує ним і тягне його за собою: він уже не сумнівався більше в тому, що після дорогого рідного краю ця дівчина для нього — все на землі: усі почування — кохання, приязнь, захоплення, гордість — усе злилося в душі козака в тому глибокому і палкому почуттю, яке тягло його до Ганни.

— Не козакові, не козакові думати про дівчину, — казав сам собі Богун, ідучи над кручею, але в душі його мимоволі здіймався бурхливий протест проти цих слів. Чому могло б перешкодити його почування? Він ніколи ради нього не зрадив би обов'язків перед своїм краєм! Та він відрубав би собі праву руку, як би така думка з'явилася в його голові! Йому-б тільки знати, що Ганна любить його, що чекає на нього, що годиться назвати його своєю дружиною... І більше нічого він не просить, і знову понесе свою голову на смерть. Та Ганна, що ж гадає Ганна? — Ні, ні і не подивиться вона на такого козака, — казав сам до себе... Та коли перше сяйво по-

ранку з'явилося на сході, рішення вже було готове в серці Богуна.

Вози злегка рипіли й хиталися. Козаки, які їхали навколо них, зрідка перекидалися між собою словами. Кінь Богуна поволі ступав поруч воза, на якому їхала Ганна.

— Так би все життя поруч тебе, дівчино моя, — думав Богун, дивлячися час від часу на задумане лице Ганни, ніби стараючися прочитати в ньому відповідь на питання, яке його мучило.

— А славні, Ганно, люди у нас! — перервав він на решті довгу мовчанку.

— Славні, Іване, — сказала тихо Ганно. — чи побачимо ми їх ще?

— Як Господь розкидає, ніби зорі по небі, добрих людей по землі; нема, тай стрінешся, і пригріють тебе чужі люди тепліше від своїх... — Богун похилив голову. Ганна теж мовчала. Він їхав так близько коло воза, що вона чула, як дихав його кінь. Після вчорашнього вечера її бентежила його присутність, і хоч Богун не говорив ще нічого, та вона ясно почувала, що та розмова не може лишитися недокінченою, що він мусить відновити її, але коли? Ганна боялася цієї хвилини і відганяла від себе думки про цю розмову, заспокоюючи себе тим, що з нею на возі сидить також баба.

— Так і тебе, Ганно, ніби божу зірку, стрінув я в життю, — сказав тихо Богун, підіймаючи на Ганну очі.

Ганна мовчала, похиливши ще нижче голову.

— Тільки блиснеш ти як зіронька між хмарами, та й знову сховаєшся, — казав далі Богун, — і знову темна ніч сповиває козака.

Ганна піднесла голову і відповіла твердо:

— Не одного тебе, козаче, охопила темна ніч, і не мені її розганяти. Лише Бог все може, і лише до нього йдуть тепер усі наші думки та прохання.

Богун глянув на її поважне лице, вдарив коня острогами і поскакав наперед.

Кілька разів цього дня вертав він до воза, на якому їхала Ганна, розшитував її, чи вигідно їй їхати, чи не з'їсть вона чого, чи не вище вина.

Відпочивати спинилися аж тоді, коли вже край неба налав червоним і золотим сяйвом. Поставили вози в коло, спутали коней і пустили в степ. Розіклали вогнишки, підвісили казанки... Прочани сіли окремо від козаків; розв'язали торби, вийняли хліб, сіль, цибулю і редьку, і доки закипів куліш, закусували та запивали чистою водою. Козаки також полягали недалеко півколесом, звернувшись обличчями до свого вогнища. Вони не співали пісень, бо наступили страсні дні, тай стомлені були довгим переїздом обходними шляхами. Мовчки курили свої короткі люльки; лише часом хто-небудь кидав яке слово, і знову тиха мовчанка охоплювала непорушний, ніби з бронзи вилитий гурт козаків.

Прочани, які весь день їхали на возах, були бадьоріші. Старіші розповідали про святі печери. Оповідали, що вони йдуть під Дніпром на той бік, і що стіни їх вилужені чистою міддю. Другі запевняли, що вони тягнуться аж до московського царства. Оповідали про різні чуда, які сталися від дотику святих печерських моцнів і тіла святої Варвари, яка лежить у Михайловому Золотоверхому монастирі. Розмови велися тихо... Вечір настав сухий і теплий. Не було жадної мраки. Зорі світилися яскравим блиском...

Оподалік від прочан на розісланих попонах сиділа Ганна. Її руки охоплювали підійняті коліна, а очі дивилися задумано в той бік неба, де ще невисоко над ясним

обрієм яскраво світилася, ніби боже око, велика зірка. Коло Ганни, спершися на ліктях, напів лежав Богун. Люлька вже давно погасла в його зубах, та козак не помічав цього: його очі теж дивилися пильно вперед.

— Щож, Ганно, невже і в вас таке безчинство з цими блюзнірськими арендами?

— Ні, у нас, хоронив Господь, такого не чувати. Це оттут вперше я побачила. І коли в нас нан Дембовіч теж задумав паскудну справу: відібрати від церкви дзвін і перевезти до костела, так люди почали боронити, а особливо наш дяк... Знялася бійка; декого забили, декого ранили, а дзвона не віддали; а дяк, так зовсім з села зник; гадаємо, забили його...

— Царство йому небесне, добрий був чоловік, — сказав поважно Богун, підіймаючи шапку над головою, і потім додав крізь зуби: — у нас поки спокійно... А то-б але було.

Настала мовчанка.

— А оповідж мені, Іване, як ти зиму провів? Куди гадаєш рушити з Києва, що чувати між козаками? — поспішно запитала Ганна, боячися цієї мовчанки.

І Богун почав говорити. Спершу він говорив уривчасто і сухо; та потрохи він запалювався. Говорив про свої пляни, про морський похід Запорожців і про ті не-виразні чутки, які ходили між козаками про пляни та бажання самого короля.

А тимчасом розмови між прочанами зовсім стихли. Поклавши під голови торби, вони спокійно заснули навкруги огнища. Від степу неслося тихе іржання спутаних коней. Нарешті Богун спинився, скинув шапку і зітхнув повними грудьми.

— Отаке, Ганно, багато ми задумали, багато крові вже пролляли, а що вийде з цього, знає один Бог...

Вони замовкли. Ганна тихо підвелася.

— Кудиж ти, Ганно? — підвівся за нею також Богун.

— Час, козаче! Подивися, як уже перекинувся Віз, — показала вона на сузір'я, — швидко світатиме. А ти сам казав, що досвіта ми поїдемо далі.

Одначе Богун стояв перед нею, мовчки похиливши голову, ніби збираючися сказати щось важне і рішуче.

Ганна глянула на нього, і трівожне прочуття охопило її. — Прощавай! — вимовила вона поспішно, повертаючи й гадаючи піти, та Богун спинив її.

— Ганно, — сказав він схвильованим, але рішучим голосом, — почекай: ти не сказала мені вчора, чи чекала ти на мене так, як я чекав на тебе?

Ганна повернулася до нього. Його лице було дуже схвильоване, очі світилися дивним, палючим вогнем. Серце в Ганни завмерло...

Вона хотіла щось сказати, але не знайшла жадного слова, та крім того вже було пізно спиняти Богуна.

— Вибач мені, Ганно, вибач мені, грубому, простому козакові, — почав говорити він палко і швидко, не зводячи з неї очей, — не вмію я говорити панськими, шляхетськими словами, не вмію ховатися, не вмію кривити душу — кохаю тебе, сонечко моє ясне, зіронько моя вечірня, кохаю одну на всій Україні, на всій божій землі!

Лице Ганни зблідло, розширені очі, які світилися в темряві, спинилися на Богуні з виразом якогось німого, ще не зовсім свідомого жаху.

— Очекай, очекай! — вимовила вона тихо, хапаючи його за руку. Та Богун не помітив ні її слів, ні її руху: як Дніпро, що прорвався крізь пороги, так лилися тепер нестримно його палкі, бурхливі слова.

— Тебе одну, тебе кохаю, щастя моє, королівно моя! Ні разу ще в цьому козацькому серці не прокида-

лося кохання, а як побачив я тебе, Ганно, від першого разу не можу забути, не можу думки моєї відірвати від тебе! Я знаю, що не простого козака тобі треба: тільки нема, Ганно, на всій широкій землі такого лицаря, такого вельможного пана, що підійшов би до твоєї душі. Скажи-ж мені, Ганно, одно тільки слово, чи любий я тобі хоч трохи? За одно таке твоє слово — умру ось тут від щастя, весь світ переверну!

Ганна стояла перед ним бліда, ніби мармурова.

— Не кажи, не кажи, козаче! — майже скрикнула вона, закриваючи обличчя руками.

— Я образив? Я зневажив тебе? — кинувся до неї Богун.

Ганна мовчала, лише груди її піднималися тяжко й високо. Нарешті вона заговорила поволі й тихо, віднімаючи руки зі свого лиця.

— Ні, ні, мій любий, мій щирий друже, не образив ти мене; та якби ти знав, брате мій, яка тут у серці мука, ти не казав би тих слів. — Голос Ганни перервався, та вона говорила далі, підіймаючи на Богуна свої сумні очі. — Не в таких тяжких хвилинах, коли навкруги лягає на нас усіх страшне горе, думати про своє щастя.

— Чекай, Ганно! — вибух Богун і підніс гордо голову. — Ти даремно кинула мені цей докір. Присягаю тобі, ніколи ще і ні для кого я не забував про свою батьківщину і не забуду. З весільного бенкету пішов би я і поніс за неї свою голову, якби треба було, і не надумався-б ні хвилини. Жінкою, дітьми, усім щастям своїм пожертвував би я для неї, якби воно їй перешкоджало... Та чим і кому може пошкодити моя віра в те, що є в мене на світі дорога душа? Адже я нічого не прошу від тебе, Ганно, одно лише слово... одно тільки слово, що я любий тобі. Тоді я щасливий і легко піду

на смерть! — Богун спинився, груди його здіймалися скоро й високо.

Ганна чула це; його жагуче хвилювання передавалося також їй.

— Вибач мені, брате, — почала говорити вона схвилюваним, уриваним голосом: — не хотіла я дорікати тобі. Знаю я, що нема на всій Україні козака, рівного тобі силою і завзяттям — та щож мені робити, коли нема в моєму серці... такого... кохання... ні до кого. — Ганна стиснула до болю руки і говорила далі: — одна тільки думка панує тут, — думка про те, що чекає нашу батьківщину! — Ти бачив, що задумують наші вороги скрізь, то чи нам думати про свої муки, коли може вся земля наша чує слово боже востання? Ні! Ні! — вигукнула вона палко, стискаючи свої чорні брови, а її обличчя набрало суворо-шорсткого виразу. — Ми повинні зломити себе, подерти, потоптати своє серце! Не про кохання нам думати, — на нас чекає інше життя!

— Так, інше життя, Ганно, — підхопив одушевлено Богун, — і ми будемо варті його! Та колиб ти кохала мене... чим би наше щастя...

— Не до нього! Шукай собі іншої, Іване! — перебила його Ганна: — усяка дівчина уважатиме за щастя кохати тебе. А я?... Ой, ні, ні! — простогнала вона: — не може бути нікого, чуєш, нікого в цьому серці! Щастя не для мене... шукай собі іншої... Бог дасть тобі щастя... Люблю я тебе як брата, як друга, а більше, бачить Бог, не можу!

— Ніколи! Нікого! Нікого, крім тебе, Ганно! — скрикнув Богун і почав говорити палко і бурхливо: — Ти одна для мене на цілому світі! Ти моя гордість, моя королівна! Як до образу молюся до тебе! Не кажи, мовчи... Не шарпай свого бідного серця! Буду чекати на

твоє слово рік, два, все життя, до загину, і крім тебе, Ганно, не хочу нікого!

— Ой, не чекай, забудь мене! — скрикнула Ганна з таким болем, що серце Богуну все здригнулося від жалю. — Не чекай! — повторила вона тихим голосом і раптом вся змінилася.

Слаба її постать гордо випростувалася, очі блиснули якимось внутрішнім вогнем, між стисненими бровами лягла глибока зморшка. Уся її поява дихала в цій хвилині такою великою енергією і силою, що Богун занімів у захопленню.

— Нікого ніколи не назову я своєю дружиною, козаче! — казала патхнено й рішучо Ганна, простягаючи наперед руки. — Для батьківщини це серце! Їй і Богові — все моє життя!

— Ти свята, Ганно! — скрикнув Богун, стаючи в захопленню навколiшки перед нею.

Сонце вже підходило до полудня, коли подорожні почали наближатися до Києва. Вже здалека блищали золоті хрести печерських монастирів над морем зелених гаїв, що покривали гори.

Нарешті вони виїхали на широкий шлях і поїхали просто в напрямі до високої гори, на якій розложилося містечко Печери. Шлях ішов майже над самим Дніпром. Кілька разів вони переганяли гурти прочан, які поволі тяглися шляхом, і нарешті спинилися коло брами. Навкруги гори тягся високий кам'яний мур з баштами та городнями; довкруги муру неширокий рів з земляним валом. Проїхавши через спущений зводжений міст, подорожні заплатили мостове і виїхали зпід вогкої брами в містечко. Шлях підіймався просто під гору; направо і наліво чудові гаї та сади. Білий та рожевий квіт, що тепер рясно обсіпав усі дерева, надавав їм якогось особливо святочного, весняного вигляду. Де-не-де між

ними виділися стріхи невеликих хаток. Зі здивуванням довідалася Ганна, що всі ці гайки з гарненькими хатками належать до Печерського та Вознесенського монастирів.

Нарешті вони виїхали на гору і поїхали широкою та рівною вулицею. Направо тягся другий мур, окружений глибоким ровом, який боровив монастир, а зліва зеленіли сади, за яких блиснули високі бачі дівичого Вознесенського монастиря.

— Ми зараз спинимося перед печерською баштою, — сказав він, не дивлячися на неї. — Ти почекай на мене, Ганно: я піду до Вознесенського монастиря, побачуся з настоятелькою, я її добре знаю, і попрошу її дати тобі келію і все потрібне на цей час. В самому Успенському монастирі багато народу, і тобі було би невігідно, а тут дівчата з найзначніших родин, тиша і спокій.

— Спасибі, пане! — схилила Ганна голову.

— А ми з козаками та з прочанами спинимося в Успенському монастирі; настоятель мене знає.

Козаки тимчасом, проїхавши ще кілька кроків, спинилися коло високої кованої залізної брами Вознесенського монастиря. За ними спинилися також вози.

— Ось ми й приїхали! — сказав Богун, зіскакуючи з коня і кидаючи поводи на руки козака. — Я довго не забарюся!

Він підійшов до невеликої фіртки в брамі, і стукнув у неї кілька разів ручкою шаблі.

Відчинилося невеличке віконце в башті над брамою, і в ньому стало поморщене, старе лице черниці в чорному клобуку, з чорним покривалом, запнятим під самим підборіддям.

Глянувши на Богуна, вона швидко зачинила віконце і зникла. Перечекавши даремно кілька хвилини, Богун застукав другий і третій раз. Нарешті, після

досить довгих та голосних ударів грюкнув замок і фіртка трохи відчинилася; за нею з'явилася постать черниці в довгій чорній одежі, яка сягала до самої землі.

— Благословен Бог наш всегда, нині і присно! — привитав її Богун.

— І на віки віків! — відповіла побожна черниця, не скидаючи зложений навхрест на грудях рук і тільки нахилиючи голову в чорному клобуці.

— Чи можна бачити мати настоятельку? — запитав Богун.

— Не вільно впускати прочан та козаків, — відповіла черниця, не підіймаючи очей.

— То ви скажіть тільки матері настоятельці, що приїхав Богун і має дещо їй сказати, — вона прийме мене.

Фіртка знову зачинилася; та через кілька хвилин почувся знову стукіт залізних засувів, і цим разом фіртка вже відчинилася навстіж. Богун увійшов і пішов за черницею брукованою доріжкою, яка вела до покоїв настоятельки через яскраво-зелене подвір'я.

Ганна злізла з воза, поправила на собі одягу і глянула навкруги. Просто проти неї на другому боці підіймалася висока башта Успенського монастиря. Зводжений міст був спущений, і юрби всяких калік та прочан входили і виходили зпід склепінь башти. На горі башти була висока церква з численними вікнами та банями. Серед дубових, залізом окутих воріт башти стояла велика скриня, до якої прочани кидали свої мідяки. Коло воріт стояла варта, а далі виднілися золоті бані монастиря та інших монастирських церков.

Прочани станули й почали хреститися до золотих хрестів. Юрба жебраків, помітивши нових прочан, обступила їх з усіх боків. Один з них звернув на себе увагу Ганни. Це був чоловік з обличчям, яке страшно покалі-

чила вісла, без брів, без волосся, без бороди, з ріденькими чорними вусами і лише одним вухом. Він стрибав на милицях, вигинаючи своє тіло, одягнене в якесь лахміття, мукав і мурмотів щось незрозуміле, простягав до всіх руку і дивився придуркуватим поглядом. Прочани давали йому то бублик, то шматок хліба. Він був такий гидкий, що Ганна, чуючи непоборну відразу, не могла відірвати від нього своїх очей, ніби якась чарівна сила тягла їх до цієї потвори. Слідячи за ним, вона помітила мимохіть, що жебрак що хвилини кидає зпід лоба швидкі, пронизливі погляди, ніби шукає кого.

Нарешті знову застукали залізні засуви, відчинилася фіртка і на порозі з'явився Богун. Фіртку відчинила та сама стара черниця, а за нею стояли дві молоденькі послушниці в чорній одежі та футряних шапочках на голові.

Як тільки Богун з'явився на порозі, гидкий жебрак підбіг до нього.

— Христа ради, пане козаче, пане лицарю, пане полковнику, дай що небудь убогому козакові! — заголосив він, простягаючи до Богуна викривлену руку.

Богун хотів перейти попри нього, та жебрак загородив йому дорогу і кричав далі, так що Богун кинув йому на відчине в шалку мідяну монету.

— Спасибі, спасибі, вельможний полковнику, славний запорозький лицарю! — почав кланятися жебрак, всунув руку за пазуху, витягнув невеличку просфору, тицьнув її в руки Богунові і сховався непомітно в натовпі.

Хвилину стояв Богун, ніби не розуміючи, в чому справа, — чому дав йому жебрак просфору. Раптом несподіваний здогад освітив йому очі.

— Почекай, Ганно, хвилинку; я зараз дам своїм

козакам наказ — звернувся він до Ганни, відходячи в бік козаків.

Розломивши просфору. Богун побачив учетверо зложеной жовтий папірець. Швидко перебіг по ньому очима; лице його набрало і задоволеного і zarazом стурбованого виразу.

— Ну, панно, — звернувся він до Ганни, — мати настоятелька з радістю приймає тебе. Бувай здорова, прощавай покищо, мені треба зараз їхати до міста Подолу, а в четвер я маю надію вернути сюди і побачитися з тобою.

Ганна попрощалася з прочанами, вклонилася Богуну і пішла за молодими послушницями в манастирське подвіря.

Фіртка за черницями тихо зачинилася.

XIX.

Богун швидко скочив на коня, наказав їхати за ним, і поїхав з Печер в напрямі до міста Подолу. Виїхавши за рогачку, вони вїхали у великий гай. Дерева вже були покриті ніжною молодю зеленню, а ясені та дуби ще стояли голі; соковита трава слалася під ноги чудовим оксамітом; між пролісками жовтіли вже кульбаби; нахло вогкою прохолодою та пахощами молоді зелені тополь.

Шлях крутився вузькою стяжкою по горбах; часом серед дерев блиснув здалека Дніпро, часом над зеленим муром з'являлася на хвилину недавно обновлена, блискуча баня святої Софії.

— Хлопці, огляньте зброю, — звернувся Богун до козаків. — у лісі багато звірини, тай двоногі ховаються часто тут по пущах, щоби перечистити прочан.

Проїхавши трохи, Богун помітив з правого боку дороги високий побілений стовп з золоченим образом свя-

того Миколи. Від стовпа вела в глибину гаю покручена стежка; вона спускалася в байрак, а потім підіймалася знову під гору, де крізь дерева виднілася деревляна огорожа, башти та брама.

— Пустинно-Миколаїв монастир! — звернувся Богун до козаків, спиняючи на хвилину коня: він зняв шапку і перехрестився тричі до образу. Козаки пішли за його прикладом. Раптом від стовпа відділилася постать огидного жебрака в лахмітті.

— Ти тут? — здивувався Богун.

— А як же? Чекав на славного Богуна, щоб показати йому, куди слід, дорогу.

Почувши своє ім'я в устах невідомого жебрака, Богун глянув на нього уважніше.

— Ти знавш мене? Звідки?

— Хто такого славного імени не чував, той і на Запорозжю не бував! — відновів весело жебрак, і вже не було в нього ні дивного голосу ні придуркуватого вигляду.

— Еге, ти, я бачу, не такий дурний, як здається! — усміхнувся Богун.

— А може й зовсім розумним здамся, коли поговорю зі мною. — казав далі жебрак. — Та по дорозі розбалакаємося!

— По дорозі? Та як же ти за нами постигнеш на своїх милицях?

— Чому на милицях? Хіба в тебе не знайдеться запасного коня?

— Та кінь знайдеться, та як ти без ніг поїдеш ним?

— Про це не турбуйся — вишкірив жебрак білі, блискучі зуби. Він нагнувся, зробив кілька швидких рухів, а потому випростувався, схопив милиці під руки і став бадьоро на ноги. Козаки аж засміялися, побачивши таку чарівну зміну.

— Еге, та ти, я бачу, братчику, зух! — зауважив з похвалою Богун.

— А як сяду на коня, і вітром не доженеш! — гукнув жебрак, скачучи по молодецьки на коня.

Відділ рушив далі. Богун їхав на деякій віддалі поперед козаків разом з жебраком. Вони говорили про щось між собою тихо й невиразно. До тогож стукіт копит у суху землю та коріння дерев зовсім заглушував їх тихі голоси.

Дорога почала спускатися у глибокий та спадистий яр, а потім козаки піднялися на гору; звідси, проїхавши на узгір'ю густий ліс, вони помітили блискаючі здалека бані святої Софії та Михайлового Золотоверхого монастиря. Ще раз спустилися вони з гори в глибокий яр, на якого дві журчав покручений повноводий струмок, перейшли його в брід, вибралися на високу гору і поїхали попри стіни Михайлового монастиря старим містом Києвом.

Оподалік ще виднілися величезні земляні вали; де-не-де підіймалися ще на них рештки старинних мурів. Стрічалися руїни старинних будинків, а з противного боку виднілися мурі та укріплення святої Софії.

— Ех, славне тут, видко, місто було! — зітхнув мимохіть Богун, обертаючися в сідлі та оглядаючися навкруги.

— Так, було, та видко поплило! — сказав неголосно жебрак.

— Ну, ще побачимо, чиє зверху буде! — бадьоро відповів Богун, і кивнувши головою ніби у відповідь своїм думкам, вдарив коня острогами і поскакав швидше наперед до руїн Десятинної церкви.

Жебрак не відставав від нього:

— Тут на Кожемяках я маю свого чоловіка, — звернувся він до Богуну, — у нього можна спинитися

і козаків лишити, а також на всякий випадок перемі-
нити жупан. Воно тепер хоч і безпечно в місті, а всеж,
як побачуть запорозьких козаків, то я гадаю, тобі не
на руку буде.

Жебрак підняв на Богуна свої пронизливі очі
і додав:

— Ну, а тоді можна буде і туди поїхати.

— Твоя правда, — згодився Богун.

Вони підїхали до руїн Десятинної церкви, запла-
тили коло митниці мито і спустившись згори, проми-
нули міську рогачку та спинилися коло невеликої хати
на передмістю.

Через пів години Богун вийшов з брами. На ньому
був синій жупан і шапка реєстрових козаків. Закинув-
ши голову назад і застромивши руки в кишені, він пі-
шов здовж вулицями, мугикаючи веселу пісню, на май-
дан перед ратушем. Дійшовши до нього, Богун уважно
подивився на ряд кам'яних склепів, які простягнулися
майже через весь майдан, і пішов до одного з них, що
був у самій середині; над його дверми висів кавалок
червоного сукна.

У склепі було досить багато народу. Кілька горо-
дянок у високих білих намітках розглядало штуку
парчі, яку розгорнув перед ними господар, шнакува-
тий міщанин з яструбиним носом і живими сірими
очима.

— А що, пане крамарю, маєте кармазин? — спи-
тав голосно Богун, спиняючися в дверях.

При цих словах господар непомітно здригнувся
і кинув на Богуна пильний погляд; та потому спитав
діловим, байдужим голосом:

— А чи багато тобі, пане, треба?

— Та скільки є, давай, усе заберу, — весело від-
повідав Богун.

— Тоді прохось у задню кімнату. — показав купець очима на низенькі двері в глибині крамниці. — Там тобі покажуть.

Богун відчинив низенькі двері і, зігнувшись майже вдвоє, зник за ними.

Маленьку кімнату, куди післав його господар, освітлювало одно брудне віконечко, що пропускало слабе жовтаве світло, при якому Богун побачив багато неотвираних пак, які заповнювали це тісне поміщення майже до стелі. У кімнаті не було нікого. Богун спинився і задумався. Остання подія якось збивала його з пантелику. Хто був цей невідомий жебрак, який знав так багато, ледве чи не більше від самого Богуна? Він назвав його Богуном і пізнав його, значить він бачив його давніше, значить і він, Богун, мусів бачити його, та де і коли? — Так, не зважаючи на бридкість жебрака, крізь цю бридкість проглядало щось знайоме. Богун потер собі чоло, стараючися викликати в своїх споминах давні образи, та не зважаючи на всі свої зусилля, він не міг нічого пригадати. Та звідки знав жебрак і про морський похід, і про те, що казав Богун козакам в імені канцлера та короля, і про те, що він, Богун, комплектує нові полки? Чи не підіслав його який лях, щоб завманити та спіймати його? Так, так, — захвилювався Богун. — І це можливо. Бо інакше, чогож би він післав його до цього купця? Чого післав його купець до цієї кімнатки? Може засідка? — майнуло в голові козака, і він схопився за ручку шаблі. Та саме рипнули низенькі двері, і до кімнати ввійшов сам господар.

Він замкнув за собою дбайливо двері, підійшов до Богуна і сказав: Преславний Богун?

— Він сам, — та звідки ти знаєш моє ім'я?

— Знаю, знаю, — усміхнувся господар: — є такі

вістники крилаті, що передали нам, що ти тепер у Київщині збираєш нарід. Тільки не чекали ми, що ти сам прибудеш до Києва, але на всякий випадок поставили сторожу.

— Ось воно що, — сказав Богун: — значить, ти знаєш, хто цей жебрак?

— Докладно не знаю, знаю тільки, що він зве себе Рябим, та знаю ще те: що такого бувалого та жвавого чоловіка тяжко де небудь знайти; у владки він права рука. Одначе, сідай, козаче, — схаменувся він: — чогож це ми балакаємо, стоячи? — Він присунув до вікна дві великі паки і запросив сісти на одну з них Богуна, а на другу сів сам.

— В записці стояло, що тут є багато „кармазину“? — перший спитав Богун.

— Так, так, — відповів господар: — багато тут переховується їх і в нас, і у святого опікуна нашого, шукають тільки, до кого-б пристати; багато є юнаків також серед наших молодих міщан, готових підняти зброю за святу справу. Є також скарб: святе Богоявленське братство нічого не пожалує. Ми чекали тільки тебе.

— Господи милосерний! Ти не лишаєш нас! — вигукнув зворушений і захоплений Богун.

— Так, так, козаче: Господь дбає за нас, він не покидає нас навіть у найгірших нещастях; він дав нам нашого дбайливого опікуна і вказав нам, що сила наша в нас самих. Не самому козацтву — усім нам дорога наша свята воля та віра, усі хочемо скинути ляцьке ярмо. Покійний наш гетьман Конашевич Сагайдачний вписався з усім Запорозжжям до нашого святого брацького впису, і ми дали один одному заприсяжену обіцянку стояти один за одного до кінця життя... Адже ми одної матері діти, і всі будемо стояти за неї на по-

гибель мучителям латинянам... Хто чим може, хто шаблюю, а хто хоч своєю працею.

— Правда, правда, друже! — відповідав зворушеним голосом Богун. — Та ти досі не сказав мені, як тебе звати?

— Крамарем.

— Ну, будьмож, Крамарю, приятелями! — підвівся Богун, беручи Крамаря в свої могутні обійми.

— Спасибі, спасибі, брате! — відповідав радіий Крамар: — приятельство з таким славетним лицарем велика честь для мене.

Нові приятелі тричі поцілувалися козацьким звичаєм.

— Ну, тепер зроби мені ласку, друже. — сказав Крамар, — покуштуй у мене хліба, соли та відпічни зі своїми козаками, всього знайдеться у мене доволі; а ввечері і до владики підемо, він давно вже хоче побачити тебе. Та от ще, візьми ти з собою цю штуку кармазину, — і дав Богуніві штуку червоного сукна, — щоб ще не подумали чого. Адже тут від ляхів та ксьондзів увесь Поділ кишить... Іди ти вперед, дворище моє тобі кожний покаже, а я зараз за тобою. Поговоримо про все дома. Береженого, знаєш, і Бог береже.

— Гарзд! — згодився на це Богун.

Був уже пізній темний вечір, коли Богун та Крамар, пробираючися обережно безлюдними заулками, дійшли до заднього входу Богооявленського монастиря, який виходив на пустинний беріг Дніпра. Богун мав тепер на собі довгу міщанську одежу, а тіль від високої шапки-колпака закривала майже все лице; ця обережність не була зайва, бо по вулицях, не зважаючи на пізню пору, скрізь стрічалася і польська сторожа і католицькі черці.

Крамар постукав до фіртки монастиря; почулося

чиєсь тяжке чалапкання, і старий чернець, поглянувши спершу в маленьке віконце у фіртці, впустив їх на монастирське подвіря.

— А що прсвелебний владика? — звернувся до нього Крамар після звичайних привітань.

— Відпочиває, але вас наказав привести до себе. — відповів чернець.

— Ну, тоді ходім.

Чернець пішов наперед, а за ним пішов Богун та Крамар.

Вони увійшли в будинок монастиря, перейшли через кілька високих та вузьких коридорів і спинилися коло невеликих дверей.

Чернець закашляв, постукав до дверей і сказав тихо: — Благословен Бог наш!

— Во віки віків, — відповів з келії чийсь твердий голос.

— Пресвященний владико, брат Крамар з козаком прийшли.

— Ввійдїть! — почулося у відповідь.

Чернець відчинив двері і пропустив у келію Крамаря та Богуня.

У келії було майже темно; лише вікно виднілося в ній якимось невиразно синіючим просвітом. Велика срібна лямпада слабо освічувала покій. Розміри та обстановка його губилися в цьому півсвітлі, та Богун і не помітив її: його увагу притягла до себе висока й величя постать владики, який сидів коло стола.

Хоч Богун не бачив його ні разу досі, та відразу догадався, що це не може бути ніхто інший. Чорна одежа владики спускалася до підлоги, тїнь покривала все його лице і постать, та не зважаючи на це, Богун помітив його горду поставу, його високе чоло та пильний, пронизливий погляд його чудових чорних очей.

— Благослови, преосвященніший владико! — сказав Крамар, а за ним також Богун, похиляючися для благословення.

Владика підняв руку, вимовив коротке благословення і перехрестив їх, а потому звернувся до Богуна:

— Сину мій, підійди сюди.

Богун зробив кілька кроків і... спинився. Владика не спускав з нього уважного погляду.

Нарешті сказав повільно: — Полковник Богун?

— Він сам, ваша превелебносте! — відповів Богун.

— Чув я багато про твої чесноти, козаче! — казав далі владика.

— Що з цих чеснот! — зітхнув Богун. — Чи велика честь в тому, що я не дбаю за життя! Вже так зле доводиться, превелебний владико, що здається і без битви розбив би голову до каміння.

— Так, — зітхнув владика і похилив голову: — Господь посилає нам великі іспити: все знаю я... Але, — випростувався гордо і заговорив суворо: — Мужайтеся, братіє, мужайтеся! Плоть бо немічна, але дух, да перебудеть бодр.

— Превелебний владико! Присягаюся тобі, ми не надаємо духом! — сказав палко Богун: — Ми всі присяглися вмерти до одного, а не зігнути під лицьким ярмом шії, і виконаємо своє слово!

— Вмерти, це все одно, що зігнутися під ярмом, — сказав суворо владика, — і навіть гірше, бо це значить кинути на волю ляхів-католиків весь безборонний на-рід і весь рідний край. Ні! — стукнув він позолоченою налицею до підлоги: — скинути це ненависне ярмо і почати жити вільно, сміливо, свобідно, як живуть усі інші народи!

— Та хіба ми мало пробували скинути його? Скільки повстань підіймали ми, превелебний владика

сам знає, а чим кінчалися вони? От і тепер!... А хіба в нас мало лицарів хоробрих та відважних, кожний пісе на смерть зі сміхом свою голову! Що за козак, що за отаман був Гуня!... Та щож, не витримав... погромили ляхи... Але, — блиснув козак очима. — вони можуть перемагати нас, превелебний владико, та не зігнуть нас ніколи, ніколи!

— Одного завзяття та відваги мало! — сказав повільно Морила, вдивляючися щільно в лице козака, піби бажаючи заглянути в його серце.

Очі козака дивилися сміливо, відважно, гарне його лице палало шляхотним одушевленням; здавалося, не могло бути сумніву, що він без падуми віддасть за рідний край усе своє життя; та владика шукав у ньому чогось і, видимо, не знайшов того, чого хотів.

— О, Конашевичу! Конашевичу! — вимовив він тихо, ледве чути: — Чому тебе нема зі мною!

Настала мовчанка. Владика задумався.

Богун чув, що якесь святе почуття пошани, захоплення та відданости охоплює його для цієї великої людини, про якої діла він чув так багато.

Нарешті владика підніс голову.

— Чи знаєш ти писаря Богдана Хмельницького? — звернувся до Богуна: — я дуже багато чув про нього; його любить усе козацтво...

— І він вартий того, превелебний владико, — гукнув Богун. — Нема серед нас відважнішого серця, сміливішої руки і розумнішої голови.

— Так, — похилив білий клобук владика. — кажуть, він чоловік великої сдукації.

— О, так! Він скінчив єзуїтську колегію... Він має велику силу в коронного гетьмана, а заразом також серед козаків.

— Так, — сказав владика: — вірю тому, що ка-

жуть про його мудрість. Та чи таке його серце? Чи відданий він вам?

— Як права рука чоловікові! — сказав палко та упевнено Богун.

— Чомуж він ще досі не повстане на чолі вас отверто?

— Він каже, що рано ще... Каже, що самі ми не маємо сили піднятися, а гадає досягнути всього за поміччю короля.

— Короля? — усміхнувся владика, — та король не міг додержати свого слова, деж йому охороняти весь нарід!

— Король хоче почати війну з Туреччиною; ми одержали від нього тайний наказ і 6.000 талярів. А при війні він обіцяє збільшити наші права.

— Все це так, — сказав владика замислено: — та король католик: нам треба покладати надію тільки на себе.

Владика замовк; Богун теж мовчав, не наслідуючися порушити мовчанки. Так минуло кілька хвилин.

— Щож ви гадаєте тепер робити? — звернувся знову до Богуна владика: — Пам'ятай, козаче, що насамперед вам треба укріплювати свою силу.

— О, так, владико, ми й подумали про це насамперед. Наші запорожці, згідно з бажанням короля, пішли у морський похід; Богдан повів їх.

— Я знаю це.

— Ти, святий отче, знав це? — здивувався Богун. — Та звідки?

— Я знаю все, що діється у вас і для вас, — сказав владика: — але далі, щож робиш ти?

— Я й інші, яких вибрало товариство, збираємо людей, комплектуємо полки, висилаємо їх на Запо-

рожжя, підготовлюємо скрізь повстання... Владико, я тільки предтеча того, хто буде йти за мною.

— Добре! Господь благословить усі ваші заходи! — сказав урочисто владика, підіймаючи очі до слабо освітленого образу. — Сідай же тут, сину мій, і слухай, що я буду тобі казати.

Вже на башті ратуша давно вибила північ, коли Богун вийшов від владика. Його серце билосся припливом нової певности, гордості та надії, і з думки не сходили дорогоцінні слова та вказівки владика...

Маленька келійка, куди відвели Ганну послушниці, була вся повна свіжого, зеленкуватого півсвітла, бо її невеличкі віконця виходили просто в сад, який окружав келійку з усіх боків. Тіни від дрібних листочків безпестанно тремтіли по стінах та по підлозі; в отворені вікна заглядали гильки яблунь та слив, обсипані ніжним рожевим цвітом. Повітря було тепле та запахне. В куті, коло образів, прибраних свіжою мятою, горіла яскравою зіркою лямпадка. На стінах келійки були намальовані олійними фарбами образи з життя святих. Під бічною стіною стояла невелика канапка і кілька крісел; коло вікна — столик, а на ньому четки, євангеліє і псалтир.

І Ганна чула, як вона відпочиває, вимучена душею і тілом, в цій чарівній тиші. Ніякі голоси, крім щебетання пташок, не доходили сюди; а вранці і ввечері відзивалися рівні удари дзвону, і тоді Ганна в супроводі молоденької послушниці йшла слідом за черницями до церкви. Молилася палко і пристрасно, прислухувалася до кожного слова євангелії та псалтиря. Вернувши до келії, вона весь час або читала святе писання, або стояла навколішках, молилася і плакала. В усіх своїх молитвах вона все вертала до одного й того самого: вона просила Богородицю допомогти їй, слабій

та безсилій, вирвати на завсіді з серця те злочинне кохання до Богдана, яке так всевладно заволоділо нею, і окрилити її душу високою любов'ю до нещасливої батьківщини, за яку вона віддала би життя. До всіх її мук долучалася ще думка про Богуна... Ганна докоряла собі за те, що вона мимоволі розбила серце дорогого їй козака, за те, що вона не дала йому щирої відповіді. Ці докори страшно мучили її, та не заспокоювали її бідної душі. Кілька разів ходила Ганна до Печер; цілими годинами стояла на холодній долівці навколішках, забуваючи, що діється навколо неї. Їла зовсім мало, вставала разом з черницями до заутрень і все більше переймалася чарами релігійної екстази. І Ганна почувала, як разом з її тихими сльозами неспокійне почуття крапля за краплею випливає з її душі. Їй було так добре молитися у своїй келійці, притулившись горячим чолом до холодного аналою. Колиж втомлена та змучена підносила голову, на неї дивилися зі стіни ласкаві та сумні очі Христа... І здавалося їй, що чує коло себе цю ласкаву, помічну руку, а на душі ставало так легко...

Протягом кількох днів, які Ганна перебула в монастирі, вона ніби забула про весь світ; життєві переживання ніби неслися над нею неясним гомоном, як вода над головою потопаючого; вона все глибше затоплювалася в релігійне переживання страстних днів... І якби не страшне положення її віри, її країни, вона, здається, ніколи не кинула-б цього тихого пристановища серед бур та напастей життєвих.

Так настав страстний четвер. Ганна не пішла до Лаври на церемонію омовення ніг; їй хотілося перебути цей день зовсім самій. Та ось сонце похилилося на західний бік, повіяло вечірньою прохолодою, і рівно зазвонив великий успенський дзвін, а за ним так само

сумно та повільно здзвонили також вознесенські дзвони. Двері келійок почали поволі відчинятися, і довгим ключем потяглися зеленим подвірям одна за другою черниці в чорних мантиях у супроводі своїх молоденьких послушниць.

Церква була вже повна народу, коли Ганна ввійшла і зайняла своє місце в глибині. Перед образами світилися лампади та горіли в срібних ставниках високі зелені свічі, а довкруги них десятки маленьких; велике паникадило блискало півсотнею вогнів, світло розливалось широкими смугами вниз, тремтіло у вікнах і гнало сумерк далеко вгору, у високу баню, де він тримався разом з хвилями кадильного диму.

Служба тяглася довго. Нарешті відчинилися царські ворота і з'явився старий священник у супроводі діякона з євангелієм в руках. Одна за другою засвітилися в руках вірних свічки, і вся церква сповнилася яскравим блимаючим світлом. Ось почалося читання євангелій.

Коли скінчилася одна євангелія, свічки одна за другою швидко гасли в руках молебників, і в церкві наставав присмерк, ніби вона надягала на себе жалобу.

— Слава! — чулося з крилоса врочисто і сумно. — Слава страстем твоїм, Господи! — повторювала за хором також Ганна, не відриваючи своїх палаючих очей від лику Христа. І знову відчиняються царські ворота, знову виходить старий священник, відчиняється велика книга... і знову чується читання... І Ганна ніби бачить, ніби переживає все те, про що оповідає слабкий голос пан-отця.

— „Марія же Магдалена та Марія Йосієва зрясте, де його полагаху“, — закінчив священник, і всі впали ниць. І перед очима Ганни в тихій пітьмі церкви один за другим пересуваються образи: ось вони зняли його

тіло з хреста, загорнули в білі полотнища... Невтіпні жінки похилилися над його вимученим, мертвим лицем... Вони не плачуть... Вони закаменіли в своїй німій розпуці... Ліловий, мертвий сумерк упав на їх покриті голови.

Раптом Ганна почувала на собі чийсь пильний погляд. Вона оглянулася і мимоволі здригнулася, побачивши себе в півтемній церкві, серед похилених людей, які молилися. З протилежного крилосу дивився на неї Богун; та сам він ледве пізнав Ганну, так схудло та зблідло її лице за ці чотири дні. Її очі, обведені чорними колами, здавалися тепер величезними й чорними, і дивилися так отверто і поважно, що вся вона видавалася йому якимось старинним образом, що дивиться з потемнілого полотна. Очі їх стрінулися. Та ні жіночі рум'янці не з'явилися на цих блідих щоках, ні ніжна приязна усмішка не з'явилася на її устах. Очі не засвітилися утаєними іскрами, — вони дивилися на нього таким глибоким та сумним поглядом, що Богун прошепотів мимоволі: „Господи, звідки ти послав нам її?“ — і такий горячий приплив любови та подиву перед цією незвичайною дівчиною охопив серце козака, що Богун нові хотілося тут відразу сказати, що він любить її одну на всій Україні, що вона йому все: і мати, і сестра, і жінка.

Та Служба скінчилася. Нарід почав виходити з церкви. Черниці пішли одна за другою довгим чорним ключем. Богун побачив Ганну; вона йшла слідом за ними. Він хотів гукнути на неї, підійти до неї, та Ганна глянула на нього знову, і лице її було таке поважне, таке сумне, що Богун не наважився підійти до неї тепер і лише проводив її очима аж до самих дверей.

Вечером у велику суботу до в'їздної лаврської брами що хвилина під'їздили вози городян та непово-

ротні ридвани панів, окружені сторожею на конях. Підходили безупинно товпи прочан і з міста Подолу, і з Вишгороду, і з інших, ще дальших місць. Хоч до всеночного було ще далеко, але двір Печерського монастиря швидко наповнювався народом. Приїхав також митрополит, превелебний Петро Могила, фундатор Братського монастиря та Академії, а також оновитель Софійського собору; приїхав також підвоєвода, шййт і бурмістр. Вельможних гостей запросив настоятель Печерського монастиря до своїх покоїв, а інші чекали на дворі. Усі вони тримали в руках коші та вузлики з пасками, поросятами, яйцями, що чекали посвячення.

Цілий день в отворені двері собору входили та виходили товпи прочан, помолитися та приложитися до пречистої плащениці.

Настала ніч, тепла, зоряна, запашна. Ударив дзвін, і луна понесла далеко за Дніпро протяглий і урочистий голос. Захвилювалися товпи народу на монастирському дворі і поспішно поплили широкими хвилями до церкви.

Ганна ледве дісталася разом з народом до переповненої церкви, та не могла дійти до плащениці і спинилася на боці, притулившись до холодної кам'яної стіни. У церкві було так тісно, що весь наряд був ніби одна суцільна маса. Від безлічі запалених свічок було страшенно душно; пахло горячим воском, чоботами і горячим диханням тисячі людей. З крилосу розлягалось рівне й одноманітне читання Апостола. То в одному місці, то в другому чувся сухий кашель, зітхання або стримане позіхання, — всі чекали тої щасливої, урочистої хвилі, коли нарешті дочитаються до Христа.

Тимчасом наряд усе прибував і, не зважаючи на страшну тісноту, церква вмщувала все нові й нові

гурти людей. Ганна чула себе дуже слабою: від самого четверга вона не їла нічого, крім хліба та води. Її ноги згиналися. Вона могла ще стояти, опершись о стіну. Хоч як напружувала свій слух, та з того, що читалося на крилосі, до неї доходив лише невиразний однома- нітний гомін, який зливався в неї з незрозумілим шумом у голові та вухах. Її сильно тіснили з усіх боків городяни та козаки; здавалося, вони зовсім відгородили від неї доступ повітря. Її дихання ставало все частішим і частішим; вона підіймала голову і отвирала рот, стараючися спіймати хоч трохи свіжого повітря; та крім горячого, важкого дихання безлічі людей до неї не долітало нічого. Натовп зовсім відділив її від її прочан, і тепер вона стояла тут сама, загубившись несподівано серед козаків.

Раптом новий напір натовпу притиснув її зовсім до стіни; кілька міцних спин, посунувшись назад, придушили її. Ганна хотіла посунутися, хотіла рушитися, крикнути: вона отворила рот, та не змогла дихнути. Холодний піт виступив у неї на чолі, вона інстинктивно витягла наперед руки і раптом пара міцних мужеських рук узяла її під пахи і обережно понесла над натовпом.

У церкві сталося деяке замішання: „Задушили, задушили!“ — чулося то в одному місці, то в другому. А Богун ледви протискався зі своїм тягарем до виходу. Коло виходу було найгірше, бо одні входили, другі виходили, і тут тяжко було зробити хоч крок наперед.

Вибравшись нарешті з церкви, Богун поставив Ганну на землю і, все ще тримаючи її, спитав затрівоженим голосом, схиляючися над нею:

— Чи не придушили вони тебе, Ганно?

— Ні, ні, спасибі тобі, Іване, — вимовила вона слабим голосом, — це нічого, воно мине. Дуже душно

було в церкві, я опинилася якось між козаками, вони притисли мене, а в мене пішло все колом в очах.

— Ти зовсім змарніла, не жалієш себе.

— Це так тільки, — сьогодні.

— Ходімо, — узяв її Богун за руку, — сядьмо там за церквою: ти відпочнеш, а потому можна буде і до церкви піти.

Ганна пішла слідом за Богом. Ніч була дуже тепла, зоряна, прозора. По всьому великому подвір'ю печерського монастиря розмістилися прочани, які не ввійшли до церкви; коло кожного стояла паска з устро-мленою в неї свічечкою. Здавалося, що друге небо, засипане тисяччю маленьких, блимаючих зірок, упало на землю. Тільки зорі вгорі блимали таким холодним блискучим промінням, а на землі так тремтячо світилися червонявими вогниками. Час наближався до півночі: на дзвіниці, на банях почали запалювати вогники. Богун та Ганна пішли за церкву і спинилися на узгір'ю.

— Сідай, Ганно; ти ледви стоїш на ногах, — звернувся до Ганни Богун.

Ганна сіла.

Згори у долину, аж до самого Дніпра тяглися монастирські сади, а Дніпро розлився коло підніжжя гори повноводий, широкий і затопив усі острови. Часом з церкви доходив голос протяглого, сумного співу. Так чудово тепло було на землі, так урочисто на небі.

— Велике отпівання йде, — зітхнула Ганна.

— Так, а швидко загремить радісна вістка на весь світ, — зауважив Богун: — Завтра ми вже не побачимося, Ганно.

— Як, хіба ти так швидко їдеш звідси?

— Ото хотів тільки стрінути свято та попрощатися з тобою, а завтра вже рушаю. Свято нам на руку: скрізь нарід має час. Тут я вже скінчив свої справи. Хай бла-

гословить Господь превелебного владика нашого та святе Богоявленське братство: багато вони зробили для нас! І як не вірити, Ганно, в те, що Господь допоможе нам вирватися з-під ляхського ярма, коли скрізь весь люд тільки й чекає гасла, щоби всім повстати, як один. Треба тільки чоловіка, щоб підняв усіх.

— І він буде, буде, Іване! — гукнула Ганна.

— Буде, — повторив упевнено також Богун.

— Кудиж ти тепер поїдеш, Іване?

— Поїду далі, комплектувати полки та підіймати наряд. З Києва я вже вислав тисячу людей на Запорозжя. Повезли і гроші і зброю: про все подумав наш превелебний опікун... Правду каже Богдан: тепер ми знесилені... Нам треба зміцнитися... Тепер я їду далі. Чим більше ми матимемо сили, тим більшою буде віра, а чим більшою віра, тим певнішою перемога.

Богун струснув головою і почав говорити палко і впевнено: він говорив Ганні про свої пляни, про мудрі вказівки владика...

— Щасливий ти, козаче, — зітхнула Ганна: — Ти можеш працювати для нашої батьківщини, а я...

— Ти, ти, Ганно, — перебив її з захопленням Богун, — ти робиш більше від нас усіх, ти підіймаєш у нас віру, ти вказуєш усім наш шлях.

— Що ти, що ти, Іване, — спинила його Ганна; та Богун перебив її:

— Ні, почекай! Що правда, то правда: коли у дівчини стрічаєш таке чудове серце, самому хочеться стати велитнем; сором та досада на свою лиху душу проймають серце! — Богун зітхнув, скинув шапку і провів рукою по голові. — Ось що я ще хотів сказати тобі, Ганно! — почав він після невеликої мовчанки, — тепер ми розлучимося, хто зна на який час... Вибач мені, грубому козакові, за ті слова, які я сказав тобі...

— Ох, Іване, Іване! — гукнула Ганна: — я-б серце своє для тебе виїняла, а ти...

— Спасибі Ганно, спасибі, сестрице моя, — узяв її Богун за руку: — дозвожь же мені думати, що я не лишуся чужим для тебе...

— Богуне, друже мій, як брата, як найкращого приятеля люблю тебе! — сказала Ганна з глибоким почуттям, підіймаючи на нього повні сліз очі. — Вибач мені ти, що без волі потоптала я твоє серце; як би ти знав...

— Що говорити, Ганно: ти, моя королівна, не винна ні в чому, — перебив її Богун, — захотілося мені вкрасти тільки для себе сонце, а сонце світить для всіх. Спасибі тобі за ласку твою, за твоє добре слово, — Богун устав і похилив голову: — не знаю, коли побачимося; благослови-ж мене на довгу та тяжку путь. Ганна теж устала.

— Господь всевишній благословить тебе, оборонить від нещастя, — сказала вона, хрестячи його голову, притулилася до його чола устами і прошепотіла крізь сльози: — Друже мій, брате мій, прости, прости мені!

— Прощавай, Ганно! — сказав швидко Богун, ніби боячися, що втратить панування над собою. — Прощавай! — поцілував він дівчину: — Ти одна в мене, Ганно, і більше нема нікого!

ПРИМІТКИ.

Ст. 3. брижі — фалди, морщини; холодок — спаржа, шпараги; мишій — хопта, бурян; коவில் — тирса, шовкова трава; тур — рід волів, держаться ще в Біловежській пущі;

4. фряжський — франконський; закаблуки — запятки; кирея — довгий плащ;

5. бахмат — грубий боввий татарський кінь; байбарак — цівкафтан без рукавів, сердак; чахол — футерал; Дмитро Томащович Гуня — закорозький гетьман 1637, славний з боїв проти Польщі в повстаннях Павлюка і Острянина. Він добре укріпив і боронив старе Дніпрове річище Старицю, і тільки голод змусив піти на мир з Потоцьким;

6. Богдан Хмельницький — гетьман України 1648—1657 р.; Ахметка, се Морозовицький, пізніший полковник, прозваний Морозенком, поляг у битві під Збаражем 1649 р.;

7. реєстровики — козаки, що нанялися до королівської служби і діставали за те платню, убрання й удержання. Їх записували в один спис або реєстр, відси й назва реєстровики. Називали їх теж городовими козаками, бо мусіли сидіти в городах, які назначали їм польські полководці. Не вільно їм було без дозволу короля йти в походи. Число р. було різне, переважно 500—6.000, поділено їх на шість полків; Ярма Вишневецький — правнук Дмитра, основника Січі. Зрадив свій нарід і змінив обряд та став лютям катом України. Його розбив Кривоніс так, що втік у Польщу і вже більше не показався на Україні;

8. козуля — комаха; стрепет — хохітва, степова курка; катран — свербігуз, грицик;

10. кисет — гаман, капшук;

11. халабуда — буда, шалаш, курінь;

13. глязет — груба тканина, переткана золотом або сріблом; канцлер — високий державний урядовець, що переховував державну печатку; золотоголав — тканина (парча) переткана золотом;

14. карбункул — великий острого червоного кольору рубін; Кодак — замок-кріпость коло Кодацького порога, яку збудував інженер гетьм. Конецпольського француз Боплян. Її збу-

довано на те, щоби загородити козакам дорогу на Запорозжя та робити їм різні пакости;

15. **Острианин Яцко** (1637—39), зап. гетьман, славний з розбиття польських військ зі Ст. Потоцьким під Голтвою. По програній битві під Жовнином перейшов у Слобідщину (теп. Харківщину) і там поселився; **Фяложенко** — коз. полковник, що йшов на підмогу Острианинові над Старицею; **Богун Іван**, коз. полковник подністровський, розбив військо Потоцького під Винницею; **Кривоніс** (Перебийніс) **Максим**, родом зі Шкоції, лицар знаний і в Німеччині. Пристав до козаків, став полковником і полюбив Україну як рідну. Не давав пощади шляхті, і здобув собі славу тим, що розгромив ката України Ярему Вишневецького; **Наливайко Семерин**, острозький міщанин, сміливий організатор козацьких відділів на брацлавським і волинським пограниччю. Славний з походу проти турків на Волощину. З'єднавшись з Запорозжцями під гетьм. Лободою, воював проти Польщі. Після довгої завзятої оборони над Солоницею (1596) козаки здалися й видали Ст. Жолкевському Наливайка. Тримали його в в'язниці майже рік, мучили винитуючи про його зносини з чужими державами, нарешті стяли і тіло четвертували; **Косинський Криштоф**, гетьман (1591—93), зачав воєнні повстання проти Польщі 1593; **Тарас Трясло** (Федорович), зап. гетьман, славний з розбиття військ Конєцпольського під Переяславом 1630. Цю битву оспівав Шевченко в поезії „Тарасова ніч“;

16. **крижаний** — ледовий;

19. **гелетка** — деревляна бочівка на 16 літрів; **яхонт** — дорогий камінь жовтої краски; **хризоліт** — півшляхотний камінь яснозеленої краски;

20. **Славута** — давня назва Дніпра; **Павлюк Бут** (Павло Мяхнович), зап. гетьм., організатор повстання 1637 р. Звів завзяту, хоч нещасливу битву під Кумейками. Внаслідок переговорів з Потоцьким під Боровницею реєстрові видали П., і в Варшаві покарано його смертю; **Скидан Карло**, коз. полк., славний з повстань організованих Павлюком і Острианином (1637—38); **Томиленко Василь**, коз. гетьм. (1636—37) злучився з Павлюком. Під Боровницею видали його з Павлюком (1637);

21. **Лобода Гриць**, зап. гетьм. (1593—96) воював проти Польщі з Наливайком. В таборі над Солоницею підчас кривавих розрухів, спричинених головно польською намовою, Лободу серед бійки вбито; **Суляма Іван**, довголітній коз. ватажок, кілька разів гетьман, відбув багато походів на турків, ніколи не був ранений. Здобув і знищив Кодак, а залогоу вирубав (1635 р.). Реєстровики зі

страху перед Конєцпольським С. вхопили і вислали в кайданах до Варшани. Тут стято йому голову, тіло розрубано й повішено на чотирьох рогах улиць;

22. сулія — бутля; лежанка — привічок;

23. Михайло Хмельницький — батько Богдана, з дрібного шлях. роду, проживав арау в Жовкві в Галичині, відтак в Чигирині, поклав хутір у Суботіві, згинув у битві з турками під Цецорою в Мовдавщині 1620;

25. схизматницьке — православне, не обєднане з Римом.

26. Дмитро Вишневецький (Байда), князь, кинув свої маєтки на Волині, зорганізував зап. козацтво, побудував Січ, кріпость на острові Малій Хортиці, згинув у битві з турками 1583;

27. батала — запор. обоє вчних коней; Не чай Данило. полк. брацлавський, завзятий лицар упав в битві з військами гетьм. Калиновського 1650;

30. ментик — рід куртки облямованої футром, з гудзиками в кілька рядів, зі шиурками та петлями, яку накедали поверх мундуру гусари;

33. попона — коц, яким окривають коней, покривало, капя;

39. Марс — бог війни; Порта — Туреччина;

45. плебеї — в стар. Римі ті, що не мали ніяких горож. прав;

46. патриції — в стар. Римі ті, що мали всі права, шляхта;

крижина — ледова крига; озія — велика будівля;

53. фортеця — твердиня, кріпость;

55. гаківниця — давня стрільба, яку запалювали льонтом;

56. фураж — пожива для коней;

61. Фортуна — щастя, тут усеїбнене; Вікторія — шобіда;

70. келес — палиця з металевою ручкою, тут топір;

77. висячі городи Семіраміди казочної королеви Вавилону;

81. довліє бо кожному дневі злоба його — злоби стільки, що на всякий день її аж надто;

83. пей мір — горе мені; на ферфал — на пропаще; Геш ефт — інтерес;

92. коряк — ківш; чоломкатися — по приятельськи цілуватися;

93. вампір — лилик, що живиться комахами й овочами, а як такої поживи не має, то висисає кров сплячих птахів, а часом і сплячих людей; у народніх віруваннях опир, який ссе кров людей і звірят; лансердак — довгий жид. халат; вон мім — уважаймо; колодій — в авичай, що в мясниці нежонатому паруб-

кові, який попадеться в руки, прив'язує молодця або старша жінка до руки або ноги кусок дерева за кару, що досі не вженився, с. в. прив'язує колодку (колодія). Парубок повинен відкупитися і на свій кошт зробити забаву „справити колодія“.

98. мезанін — півверх між партером і першим поверхом; б а л я с и — поруча; м у м і я — колір сіробрюнатний, земляний; м а н і я — колір темнопомаранчовий; о х р а — мінерал, з якого виробляють сірожовту легкобрюнату фарбу;

99. ч о р н о б р і в е ц ь — оксамітець чорнобрівець, гвоздики; з о р я — грянь, має гарні запалисточервоні цвіти; о к с а м і т к а — оксамітець купчак, повняк; ц а р с ь к а б о р і д к а — нічна краса, якої цвіти отвиряються лише по заході сонця а рано вянуть, щоби зробити місце новим цвітам; с о б а ч а р о ж а — мальва лікарська, слязник;

100. л ю б и с т о к — любимене, любчик; к а н у п е р — воротиж, пижмо; г о р о б и н а — рябина, смердак;

101. с о к о р и н а — тополя;

102. о с к у д і в а є — недостає, буває скупю; к а х т и з м а — молитви підчас утрени;

107. д о н д е ж е н е в о с п р я н е в і д б р е м е н и н а у к и — доки не прокипется від тягару науки;

108. д е б е л и й — міцний, товстий;

115. н а л і в к а — вгублення, куди наспнається пороху;

117. р и д в а н — двоколісний віз, заду отворений, на яким у старині вїздили побідники (тріумфатори); д е с н и ц я — права рука;

120. н и щ а л ь — стрільба з довгим дулом;

126. е м а л і я — різнокольорова скляна поволока, що нею покривають металеві й глиняні предмети; А д а м К и с і л ь — поль. комісар у козац. справах;

127. с а ф о р к а — сос (підливка) до вареної курки, приладжений з того росолу, в яким вона варилася;

128. м у р з а — татар. шляхтич; ч е ч у г а — стерлядь;

129. Б а х у с — грец. бог вина;

131. в е н г ж и н — угорське вино; В е н е р а — рим. богиня краси й любови; м а л я г а — солодке еспанське вино;

134. н о б і л і т у в а т и — піднести до шляхотського стану; Л ь о й о л я — еспанець (1491—1556), основник ордену езуїтів;

136. н а д р о — лоно;

138. е к с т а з а — сильне захоплення, одушевлення;

140. К и п р і д а — грец. назва богині краси й любови Венери;

141. Е р о с — грец. бог любови; а г а т — півшляхотний камінь, прозорачний, білявозеленкуватий;

145. Д е м о с т е н — (383—322) пер. Хр., славний бесідник, громадянин і політик грецький; к в а р ц я н е в. — військо поль., удержуване приходами з королівщини;

149. з і л о — дуже; с у с т а с у е т — усе марне; в е л е л і п н о — прегарно;

151. т а р а н — воєнна машина до розбивання мурів;

155. м а х о р к а — тютюн із корінців та жилок тютюневого листя, дуже міцний; б а г а — осад нікотини; ч м и р — острій обридливий запах;

165. а л і б і — доказ невинності, який лежить у тому, що оскаржений в часі сповнення злочину був де інде;

175. Г о т и ц ь к е с к л е п і н н я — з острокінчастими луками; а р а б е с к и — фантастичні прикраси, що представляють сплет листків, галузок, цвітів і ліній; н і м ф и — вічно молоді півбогині, н. пр. вод (русалки), лісів (мавки) іт. і.; г р а в ю р а — ритовина; і н к р у с т о в а н и й — із вправленими в дерево металевими або з іншого дерева вкладками, що разом творять одну гладку поверхню; а д а м а ш о к — груба з ріжними візорами шовкова тканина;

176. к а р і я т и д а — різьблена з каменя людська постать, що сповняє завдання колюми; ш л я ф р о к — довгий раніший халат;

204. м а ж о р н и й т о н — песелий; м і н о р н и й — сумовитий;

207. б л е к о т а — болиголов плямистий; г у г е л ь — печена легуміна;

208. р у б і н — дорог. камінь черв. краски; н у р п у р — ясно-червоний колір;

221. у л у с — татарське село;

225. Ч е т і - м и н е ї — по місяцям уложені життя святих;

236. г е в а л — зневажливе прізвище, валило, хам; д я б и — деревляні колоди з отворами, куди вкладано мученим ноги; к а н ч у к — тур. нагайка, с. в. батіг із плетеного ремєня на короткій деревляній ручці;

248. б а н і т — вигнанець; т у р н і р — середньовічні лицарські ігрища або змагання; л і т а в р и — металеві інстр. муз., кітли, в які бито палочками;

249. Ілляш К а р а ї м о в и ч — назначений Потоцьким коз. старшим після катастрофи під Боровицею; м у ш к е т — тяжка стрільба, яку при стрілянні спирає на підпорі вигляду вилок;

250. а гра фа — спряжка, записка;
251. картеч — гарматне стрільно, яке є бляшаною коробкою, виповненою малими кулями;
253. герольд — вістун, корол. уряд, що прилюдно оголошував корол. волю, війну; декрет — рішення, розпорядок;
254. ординація — заарядження в справі правних відносин;
258. клейноди — знаки влади, регалії;
265. локшина — макарон;
270. ехидно — лукаво, гадючо;
279. Куруківський договір після розбиття поль. військ 1630 р.; тоді число реєстрових означено 6.000 та забезпечено полішення самоуправи;
287. таволга — лоза, рокита;
288. конопатити — забивати щілини в човні клоччям та заливати смолою;
290. лантух — міх, насмішливо-неповоротний;
291. два гони — 120 сажнів і більше — бл. 2 кільом.;
293. сугубо — вдвоє, подвійно;
300. чадо — дитина; куделиця — куделя з прядивом, нечесане довге волосся (коса);
302. огневия — горячка; макуха — видавлене на олій насіння конопель або лону, неповоротна людина;
305. блейвас — олов'яна біла фарба;
306. фальконетна г. — мала полева г.; мажа — чумацький віз; повсть — вовняна груба матерія; чардак — ніс човна;
307. ятаган — крива тур. двосічна шабля;
309. клир — духовенство;
310. сурма (тат. зурма) — сопілка, труба;
311. пофортунить — пощастить;
324. репаній — потрісканий, неотесаний;
326. арсенал — склад (магазин) зброї;
327. кульбаба — скрипуха, жовтий цвіт; берет — легка шапка без дашка, вживана духовенством і вченими;
329. ладанка — медаліон, іконка, подушечка з захитим у неї цілющим зіллям;
334. балабуста — господиня, жінка;
340. істочник живота — джерело життя;
348. тавро — клеймо, знамя;
362. блюдіте — бережіться, уважайте; вісте — знаєте;
370. городня — дерев'яне укріплення;

371. к л о б у к — каптур, чернеча намітка;

373. м и л и ц і — деревляні ноги, кулі, протези;

379. Петро Конашевич Сагайдачний, коз. гетьман 1614—1622 р. з перервами; Богоявленське братство, засноване 1615 р. у Києві, важний культурний осередок; при ньому був монастир, школа і шпиталь;

383. е д у к а ц і я—виховання; Петро Могила (* 1596 † 1647), 1627 архимандрит Печерської Лаври, від 1633 київ. митрополит; к о л е г і я — середня школа;

384. т а л я р — дав. гріш уживаний в Німеччині, Австрії і схід. краях, вартости більш 4 корон;

385. ч о т к и — коронки до молення, поль. ружанец;

386. а н а л о й — стіл, тетрапод;

387. п а н н а д и л о — свічник павук; л и к — тут образ.

І. Б.

Досі вийшли:

1. *Леся Українка: У пущі*, драма в 3 діях, — у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—IX, 1—94, ціна 2 зол.
 2. *Борис Грінченко: Оповідання* (шість оповідань), — у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—X, 1—78 ціна 2 зол.
 - 3, 3 а. *Іван Нечуй-Левицький: Микола Джеря*, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—XVI, 1—136, ціна 3 зол.
 4. *Степан Руданський: Вибір із творів* — у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. I—XVI, 1—80 ціна 2 зол.
 - 5, 5 а. *Микола Гоголь: Ревізор*, комедія на 5 дій — у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—112, ціна 2'50 з.
 - 6, 6 а. *Іван Нечуй-Левицький: Не той став*, повість, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—160 ціна 3 зол.
 - 7, 7 а. *Микола Костомарів: Кудеяр*, історична повість, у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—264, ціна 5 зол.
 - 8, 8 а. *Борис Грінченко: Під тихими вербами*, повість, у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—XVI, 1—256 ціна 4'80 з.
 - 9, 9 а. *Марк Твейн: Пригоди Тома Соєра*, у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—216, ціна 4'20 з.
 10. *Юліян Опільський: Іду на вас*, історичне оповідання з часів Святослава (960—972 рр.), II. видання, сторін 1—191, ціна 3'60 з.
 11. *Тарас Шевченко: Кобзар*, повне видання з поясненнями, зладив Микола Сабат, том I. Романтична доба творчості Тараса Шевченка (до кінця 1842 р.), частина I., ст. 1—72, ціна 2 з.
 - 12—13. *Михайло і Людмила Старицькі: Перед бурю*, історичний роман з часів Хмельниччини, том I—II. Переклав Микола Залізник, пояснення Дра Івана Брика, сторін 1—400, 1—400 2 томи ціна 12'— з.
 14. *Тарас Шевченко: Кобзар*, повне видання з поясненнями, зладив Микола Сабат, том I. частина II., ст. 1—122, ціна 2'40 з.
-

1027-15

B121055

4

РЛ
№ 2349/1

